Българска академия на науките
Национален археологически институт и музей

50-годишен юбилей
на списание

АРХЕОЛОГИЯ

год. L

2009

кн. 3-4

Археология ISSN 0324-1203
Орган на Националния археологически институт и музей - БАН
Списанието е основано през 1959 г.

Главен редактор: Васил Николов

Редакционна колегия: Сергей Торбатов (зам.-главен редактор),
Крум Бъчваров (секретар), Иван Панайотов, Анелия Божкова,
Евгения Генчева, Методи Даскалов, Валери Григоров, Константин Дочев

Литературен редактор: Мария Узунова

Превод на англ. език: Бисерка Гайдарска

Arheologia (Sofia)
Journal of the National Institute of Archaeology and Museum - Bulgarian Academy of Sciences
This journal has been published since 1959.

Editor-in-Chief: Vassil Nikolov

Editorial Committee: Sergey Torbatov (Vice-Editor-in-Chief),
Krum B acvarov (Secretary), Ivan Panayotov, Anelia Bozkova, Evgenia Gencheva,
Metodi Daskalov, Valeri Grigorov, Konstantin Dochev

Typeset Editor: Maria Usunova

Summaries translated by: Bisserka Gaydarska

Адрес на редакцията: Национален археологически институт и музей,
Съборна 2, София 1000
факс: 988 24 05, e-mail: aim-bas@aclubcable.com
Address: National Institute of Archaeology and Museum,
2 Saborna St., BG-1000 Sofia
fax: +359 2 988 24 05; e-mail: aim-bas@aclubcable.com

На корицата:
Грош на крал Стефан Душан с Елена (сестра на цар Иван Александър), сечен около 1331-1346 г. и контрамаркиран в Добруджанското деспотство със знак във формата на птица (петел?).
Снимка: Игор Лазаренко

On the cover:
A stiver of King Stefan Dushan with Elena (Ivan Alexander's sister), minted around AD 1331-1346 and countermarked in the Dobruja Despotate with the sign of a bird (cockerel?).
Photo Igor Lazarenko

© Национален археологически институт и музей, 2009

СЪДЪРЖАНИЕ

СТАТИИ

Димитър Овчаров. Списание „Археология“ - гласът на българската археологическа наука (по случай неговата петдесетгодишнина) 7

Евгения Генчева. Римският ажурен колан от България 11

Венцислав Динчев. Античните градски площадни комплекси и тяхната съдба през късната античност: *Oescus* 28

Борис Борисов. Периодизация и хронология на античното и ранновизантийско селище до Караново, Новозагорско 38

Евгени Дерменджиев. Северната кула на средновековната крепост на хълма Трапезица във Велико Търново 48

Пламен Караилиев. Военна сграда до Северната порта на крепостта Трапезица във Велико Търново 68

Константин Тотев. Новооткрита църква №19 от средновековния град Трапезица 77

Георги Атанасов. Монети, монетарници и монетно обращение в Добруджанското деспотство през втората половина на XIV век. Относно появата и разпространението на сръбските и босненските грошове 92

СЪОБЩЕНИЯ

Чавдар Начев. Кариерни източници на флинта от селищна могила Казанлък: седиментоложко изследване 102

Марио Иванов. Пръстенът на *Amantus – signum beneficiarii consularis?* 109

ДИСКУСИИ

Павел Георгиев. Моливдовулите на българските престолонаследници от X век 114

ОТЗИВИ И РЕЦЕНЗИИ

Костадин Рабаджиев. Л. Ф. Вагалински. Кръв и зрелища. Спортни и гладиаторски игри в елинистическа и римска Тракия. София, 2009 126

Цветелин Степанов. Рашо Рашев, Българската езическа култура VII-IX век. София, 2008, 598 с. 127

Константин Тотев. М. Долмова-Лукановска. М. Долмова-Лукановска. Трапезица в светлината на археологическите разкопки. В. Търново, 2008, 190 с., 79 обр., IX табл. 132

ПРЕГЛЕД

Владимир Славчев. Хумболтова конференция „Черноморският регион от халколита до ранната желязна епоха (5000-500 г. пр. Хр.)“, 4–8 октомври 2009 г., Кишинев, Република Молдова 137

Петър Зидаров. Международен хумболтов симпозиум „Интердисциплинни изследвания на културното наследство на Балканите“, 19-22.11.2009 г., София 138

Бисерка Гайдарска. 15-та годишна конференция на Европейската асоциация на археолозите, 15-20 септември 2009 г., Рива дел Гарда, Италия 140

Кръстина Панайотова. Аполония Понтийска. Столетие археологически проучвания 141

Научни публикации на специалистите от Националния археологически институт и музей-БАН през 2008 г. Събрали и подготвили за печат: Георги Иванов, Петър Димитров 143

Мария Узунова. Защитени дисертации 154

Георги Атанасов - email: geoatal@abv.bg
Борис Борисов - email: bdborisov@abv.bg
Евгения Генчева - email: gen.pop@abv.bg
Павел Георгиев - email: pavel_g@gbg.bg
Евгени Дерменджиев - email: e_dermendgiev@abv.bg
Венцислав Динчев - email: vdintchev@abv.bg
Марио Иванов - email: slotarm@yahoo.com
Пламен Караилиев - email: umbo@abv.bg
Чавдар Начев - email: ch.nachev@hotmail.com
Константин Тотев - email: konstantin_totev@abv.bg

CONTENTS

ARTICLES

Dimitar Ovcharov. Arheologia Journal: the voice of Bulgarian Archaeology (on the occasion of its 50th anniversary) 7

Evgenia Gencheva. Roman openwork belt fittings from Bulgaria 11

Ventzislav Dintchev. The Antique urban square complexes and their fate during the late Antiquity: *Oescus* 28

Boris Borissov. Chronology and periodization of the antique and early Byzantine settlement at Karanovo, Nova Zagora district 38

Evgeni Dermendjiev. The North Tower of the medieval fortress on the Trapezitsa Hill in Veliko Tarnovo 48

Plamen Karailiev. The military building by the North Gate of the Trapezitsa Fortress in Veliko Tarnovo 68

Konstantin Totev. A newly discovered church (No 19) in the medieval town of Trapezitsa 77

Georgi Atanasov. Coins, mints and monetary circulation in the Dobruja despotate in the second half of the fourteenth century AD. The emergence and distribution of Serbian and Bosnian stivers 92

REPORTS

Chavdar Nachev. Lithic sources of the flint tools from Tell Kazanlak: a sedimentological examination 102

Mario Ivanov. The ring of Amantus: *signum beneficiarii consularis*? 109

DISCUSSIONS

Pavel Georgiev. The tenth-century molybdobulls of the Bulgarian princes 114

REVIEWS

Kostadin Rabadzhiev. Л. Ф. Вагалински. Кръв и зрелища. Спортни и гладиаторски игри в елинистическа и римска Тракия. София, 2009 126

Tsvetelin Stepanov. Рашо Рашев. Българската езическа култура VII-IX век. София, 2008, 598 с. 127

Konstantin Totev. М. Долмова-Лукановска. Трапезица в светлината на археологическите разкопки. В. Търново, 2008, 190 с., 79 обр., IX табл. 132

NEWS

Vladimir Slavchev. Humboldt conference „Der Schwarzmeerraum vom Äneolithikum bis in die Früheisenzeit (5000-500 v. Chr.)“, 4–8 October 2009, Chişinău, Republic of Moldova 137

Petar Zidarov. International Humboldt conference „Interdisciplinary Studies on Balkan Cultural Heritage“, 19-22 November 2009, Sofia 138

Bisserka Gaydarska. The 15th Annual Meeting of the European Association of Archaeologists, 15-20 September 2009, Riva del Garda, Italy 140

Krastina Panayotova. Apollonia Pontica: a century of archaeological research 141

Scientific publications of the specialists from the National Institute of Archaeology and Museum – BAS, 2008. Collected and edited by Georgi Ivanov and Petar Dimitrov 143

Maria Uzunova. Defended dissertations 154

Georgi Atanasov - email: geoatal@abv.bg
Boris Borissov - email: bdborisov@abv.bg
Evgenia Gencheva - email: gen.pop@abv.bg
Pavel Georgiev - email: pavel_g@gbg.bg
Evgeni Dermendjiev - email: e_dermendgiev@abv.bg
Ventzislav Dintchev - email: vdintchev@abv.bg
Mario Ivanov - email: slotarm@yahoo.com
Plamen Karailiev - email: umbo@abv.bg
Chavdar Nachev - email: ch.nachev@hotmail.com
Konstantin Totev - email: konstantin_totev@abv.bg

Списание „Археология“ - гласът на българската археологическа наука (по случай неговата петдесетгодишнина)

Петдесет години са добър повод за вглеждане в един изминал път. Особено, когато се отнася за периодично издание, каквото е списание „Археология“, призвано не само да съобщава за новооткрити паметници, но и да излага и обобщава научните идеи, породени от тяхното откриване.

Така се случи, че за подготовката на българско археологическо периодично издание научих една година преди неговата поява. През 1958 г., когато бях уредник в Окръжния исторически музей във Велико Търново, в града пристигна моя университетски професор Димитър П. Димитров. Посрещнах го с удоволствие и заедно посетихме разкопките на хълма Царевец. Тогава той ми каза между другото, че в близко време трябва да очакваме излизането на списание като орган на Археологическия институт на БАН. От него разбрах още, че сред издателите се обсъждали два варианта за името му - „Българска археология“ (по подобие на „Советская археология“) и само „Археология“. В крайна сметка надделяло второто предложение. Така или иначе, неговите думи предизвикаха у мен радостни чувства и нетърпение да видя по-скоро първата му книжка. И тя не закъсня да се появи през 1959 г. - с тази особеност, че първия и втория й брой бяха обединени в едно книжно тяло.

Не случайно подчертах, че „Археология“ е първото периодично списание за археология. Защото в продължение на няколко десетилетия археологическата наука в България няма свой оперативен орган, в който бързо и системно да се отразяват постиженията от разкопките, а така също да се публикуват проблемни и аналитични разработки. Наистина, още в 1907 г., по идея и под ръководството на Вацлав Добруски излиза първи том на „Археологически известия на музея“ (Народния археологически музей), който за съжаление остава единствен. След малко повече от едно десетилетие се слага началото на „Годишник на Народния музей“, а след това и на „Известия на Археологическия институт“. Тези издания, обаче, са насочени основно към публикуване на по-обемисти статии и студии, освен това те излизат без да следват строга периодичност. За кратко време, след Втората световна война се отпечатват няколко тома на „Разкопки и проучвания“, които пък са предназначени само за представяне на резултатите от полевите изследвания.

За пръв път идеята за създаване на истинско периодично списание се изразява, макар и плахо в края на 40-те години на XX в. в изказванията на някои археолози, по време на археологическата дискусия (1948 г.) и на първата научна сесия на Археологическия институт през 1950 г. Най-добре тя е изразена от Атанас Милчев, тогава преподавател по археология в Софийския университет „Св. Климент Охридски“, който, проследявайки археологическата печатна продукция, предлага: „…трябва да имаме едно археологическо периодично списание, което да излиза два или три пъти в годината и, в което да се дават кратки статии, отчети и доклади, свързани с археологическите проучвания и разкопки през годината“. Необяснимо е защо това тъй разумно и конкретно предложение не се разисква задълбочено и дори не намира място в приетата резолюция на сесията. Трябва да се приеме, че вероятно проблемът не е бил още осъзнат и колегията не е имала готовност да го разреши. Това положение продължава почти цяло десетилетие, като с въпроса не се занимават нито Археологическия институт, нито Народния археологически музей, нито пък археологическата общност в страната.

Както се разбира от първата книжка на списанието, за издаването му е формирана редакционна колегия, в чийто състав влизат едни от най-изявените по това време български археолози: Димитър П. Димитров (главен редактор), Станчо Станчев-Ваклинов (зам.-главен редактор), Теофил Иванов (секретар), Николай Джамбазов, Атанас Милчев, Стамен Михайлов. Със своите познания те покриват всички области на археологията, с изключение на нумизматиката,

което трябва да се оцени като сериозен начален пропуск. Непонятно е също така защо сред редакторите не е намерила място нито една жена-археолог. Затова пък напълно целесъобразно е включен представител на академичната общност - историкът по българско средновековие Александър Бурмов.

Естествено е, че уводната статия, озаглавена „Нашите задачи", е написана и следва духа на тогавашното време. Наскоро се е състоял Априлският пленум на ЦК на БКП (1956 г.) и властта е преминала в ръцете на Тодор Живков. Ето защо, обясними са похвалите към ръководството на държавата-партия и нейния ръководител, с които е наситена статията. Но, ако се абстрахираме от тези ненужни и днес изглеждащи странни и неуместни излияния, в редакционния текст, написан от главния редактор, се съдържат верни оценки за ролята и мястото на археологическата наука в обществения живот, набелязва се пътя за нейното развитие и усъвършенстване. След като се очертават основните задачи в областта на праисторията, античността, средновековието, съвсем резонно се посочва ролята на периодичното издание, „което трябва да се превърне практически в един общ орган на българската археологическа наука, който ще поставя на разискване по-важните теоретически и методологични проблеми на нашата наука…"

И наистина списание „Археология", орган на АИМ, веднага става обединително звено на археолозите от цяла България. Още в първата му книжка, наред със статии и научни съобщения на сътрудници на института, са поместени и множество материали на представители на историческите музеи в страната - Русе, Пловдив, Шумен, Нова Загора и др. Публикуват се новооткрити паметници от различни епохи, правят се, макар и още недостатъчно обхватни, опити за теоретични обобщения.

Първоначалното полиграфското оформление на сп. „Археология" го представя като книжка с меки корици в разцветки, различни за всяка година. На централно място на лицевата корица и под заглавието е отпечатвана цветна илюстрация, която по-късно става отделно листче, залепвано на книжното тяло. Това оформление се запазва до 1966 г., когато форматът се изменя: става по-малък, корицата е мека и бяла, а илюстрацията на находка върху нея е отпечатвана в черно-бяло. Последната промяна е незначителна - през 1998 г., при запазен формат и оформление на корицата, илюстрацията върху нея става цветна.

В продължение на половин век редколегията претърпява естествени и целесъобразни изменения. Тя е ръководена последователно от Димитър П. Димитров (до 1974 г.), Димитър Ангелов (до 1990 г.), Велизар Велков (до 1993 г.), Димитър Овчаров (до 2001 г.), а след това и до днес от Васил Николов. Съществени промени се извършват в нейния състав. От 1971 г. в него намира място Йорданка Юрукова, която е не само първият редактор-нумизмат, но и първата жена в колегията. Положителна стъпка в посока разширяване на състава със специалисти от сродни научни институции е привличането на Васил Гюзелев (Софийски университет „Св. Климент Охридски") и Пею Бербенлиев (Национален институт за защита паметниците на културата). По-късно и в различни години в редколегията вземат участие: Иван Маразов (Институт по изкуствознание), Людмил Гетов и Петър Петров (Софийски университет) и редица учени от самия Археологически институт - Живка Въжарова, Александра Димитрова-Милчева, Георги И. Георгиев, Румен Катинчаров, Георги Китов, Александър Бонев, Людмила Дончева-Петкова и др. Интересно е, че сред редакторите не намират място представители на провинциалните музеи и филиалите на АИМ в Шумен и Велико Търново, което според мен беше сериозен пропуск в редакционно-издателската политика на Института. Съществени промени в редколегията се извършват след 2001 г. и те са главно по линия нейното обновяване и подмладяване.

За да изпълни своето предназначение сп. „Археология" започва съществуването си в доста оригинален и раздвижен облик. Още от самото начало се оформят следните рубрики: 1. Статии. 2. Публикации, 3. Музейно дело и консервация, 4. Лекции и консултации, 5. Критика и рецензии, 6. Преглед. Трябва да се признае, че това е била отежнена и в известен смисъл разнопосочна структура. В течение на годините обаче, тя се конкретизира все повече към собствено археологическата проблематика, добива и запазва до днес основните си рубрики: статии, научни съобщения, отзиви и рецензии. Положително явление беше публикуването на книгопис за новопоявилите се археологически трудове, което за съжаление по-късно беше изоставено, но пък през последните години беше заменено с годишни описи на научните публикации на сътрудниците на НАИМ.

* * *

Когато през далечната 1959 г. разгръщах получения първи брой на сп. „Археология“, интуитивно усетих, че с него започва нов, по-висок етап в развитието на българската археологическа наука. Списанието беше призвано да я отвори широко към общите проблеми на историческата наука, на която тя беше органична част, да преодолее известна ограниченост в научните обобщения. Направена беше голяма крачка в изоставяне на самоцелната описателност и към насочване по пътя на пълноценно историческо осмисляне на археологическите находки. Списанието в частност се превърна в обединително звено за археолозите от цялата страна и в тяхна трибуна.

Едва ли е необходимо да подчертавам, че и аз, както и останалите колеги археолози, очаквах през три месеца всеки нов брой, а поканен от Станчо Ваклинов, написах първата си статия за списанието през 1961 г. И станах негов редовен сътрудник.

През 1980 г. главният редактор Димитър Ангелов ми предложи да стана един от редакторите и аз приех с удоволствие, макар и с известна боязън. Едва тогава разбрах колко важна и отговорна е редакторската работа. В най-общи черти и най-точно тя може да се окачествти като задължаваща отговорност - отговорност пред авторите, отговорност пред читателите, отговорност пред науката. И тази отговорност изискваше да се търси точен баланс между съдържанието и формата на всяка отделна статия или научно съобщение, а казано с други думи - да се следи за истинността на изложението, без да се накърнява оригиналния авторов изказ.

Тази особеност на редакторското съучастие, но и на дискретност осъзнах най-добре, след като в 1993 г. бях определен за главен редактор. В продължение на осем години трябваше да насочвам внимание не само към отделни статии, но и към съдържанието и композицията на всяка отделна книжка. Радвам се, че моите и на цялата редакционна колегия усилия, не отидоха напразно. Надявам се, че читателите оценяват високото ниво, което бе постигнато. Не случайно в един разговор с председателя на БАН, акад. Иван Юхновски, той ми каза, че „Археология“ е най-търсеното периодично издание на академията сред над 30 други нейни издания, както в страната, така и в чужбина.

Определено може да се каже, че първото десетилетие на новия XXI век е време на все по-утвърждаващо се печатно лице на НАИМ. В този смисъл съм дълбоко убеден, че то ще се търси и ще открива нови и съвременни форми на списване. Петдесетгодишнината му е активен стимул в тази насока. Така ще се сбъдне предсказанието, което направи още през 1983 г. акад. Димитър Ангелов, по време на 25-годишнината на „Археология“, изтъквайки, че то ще се „утвърждава все повече и повече като авторитетен научен орган на българската археологическа мисъл не само в национален, но и в международен мащаб“.

Димитър Овчаров

Римският ажурен колан от България

Евгения Генчева

По време на управлението на император Антонин Пий (138-161 г.) на територията на Римската империя се появява и бързо се разпространява специфична декорация, наречена римски ажурен стил. Той се наблюдава предимно при металните предмети на бита - фибули, колани, юзди, бижутерия, но влияе и на апликациите за колесници, за мебели, а дори и върху архитектурата. Изразните му средства са: растителни мотиви, розети, пелти, тромпетовидни разширения. Неговата основа е келтският растителен и тромпетовиден стил, върху който се наслагват гръцки флорални мотиви (Riegl 1927, 266; Frisch, Toll 1949, 3). Характерен орнамент е пелтата, която според някои изследователи възниква от въздействието на келтската декорация върху гръцката палмета (Frisch, Toll 1949, 7). Различно становище по въпроса има М. Ростовцев, който вижда сарматски влияния върху елинистическата орнаментика, водещи до появата на въпросния стил (Rostovtzeff 1931, 182, 573-575).

Връзката с келтския ажурен стил е несъмнена, но той е характерен за V-IV в. пр. Хр. и затова поставя проблема за съхраняването му оттогава до II в. Възможно е наистина, както дълги години се приема от изследователите, той да се запазва в Британия, където е присъщ дори и за къснолатенския период и оттам да е пренесен на континента (von Jenny 1935, 31). Тук, под влияние на гръцката декорация върху запазените реликви, се получава формата, позната като римски ажурен стил.

Въздействието на Британия върху континенталните провинции обаче, е твърде ограничено, за да се допусне, че оттам проникват толкова мощни стилови течения. По-внимателният анализ и новите археологически открития показват, че келтският ажурен стил просъществува в опидата от V-IV в. пр. Хр. до къснолатенската епоха, т.е. до края на I в. пр. Хр. (Maier 1991, 424). През I в. негова проява са норико-панонските женски колани, както и многобройните ажурни бронзови апликации върху ножниците на мечове, известни като латенски тип (Werner 1977, 367-389).

През II в. се наблюдава силен ренесанс на келтските традиции, който се изразява в появата на ажурния стил и разпространението на емайла. Не случайно най-често срещани в земите, където се развива т. нар. култура на опидата, са изделията, изработени по този начин.

Римският стил се отличава композиционно от келтския, който е по-геометричен, по преобладаващите растителни орнаменти. Разпространението на този тип декорация е свързано с появата на многобройни ателиета, чиято продукция се употребява във все по-малки райони. Развитието на производството от сравнително големи центрове към малки работилници е процес, свързан с романизацията на провинциите. От своя страна той довежда до разпространението не на конкретни стоки, а на „модни“ тенденции и образци. Затова и в почти всяка провинция се забелязват характерните особености на произведенията, направени в ажурен стил. Това се проявява и в Мизия и Тракия, където могат да се набележат няколко района, в които се наблюдават разновидности на начина на изработка и на декоративните елементи.

Едни от най-често срещаните изделия са апликациите за колани, юзди и за презраменни ремъци за мечове, които обикновено образуват комплекти, украсени с едни и същи мотиви. Те се откриват в гробове, но за съжаление съхранените гарнитури са малобройни, а още по-малко са добре публикуваните с обозначение на мястото на отделните елементи. Гробовете с трупоизгаряне също не допринасят за по-доброто познаване на украсата на коланните гарнитури. Повечето находки от България произхождат главно от кастелите и военните лагери по Дунав и са единични елементи от колана или от балтеуса. Тук ще се спра само на една от проявите на ажурния стил, а именно на декорацията на коланите.

През първите три века само военните лица носят колан с метални части по него. Цивилното население почти не го използва. Както свидетелстват запазените надгробни плочи и други изображения, местните жители се обличат в хитони - мода, възприета повсеместно още по времето на елинизма. Те се привързват с връв или с обикновен платнен колан. Това е свързано с факта, че хитонът е дреха, която се драпира,

издърпва се над него и го покрива. В този случай носенето на богат, украсен с метални апликации колан е излишно, понеже той не се вижда. При туниките, с които се обличат някои от жителите на Мизия, подобно приспособление не е необходимо, тъй като самата дреха не се нуждае от привързване. Това положение се променя едва в началото на IV в., когато сред цивилното население се разпространяват широките туники, препасани с колани с метални токи.

Римският колан се отличава с голям брой метални апликации и украси, разположени по цялата му дължина. Понякога е трудно да се установи мястото им, но изображенията, с които разполагаме, показват, че се спазват ред принципи, като симетрия, естетическо възприятие и функционалност. От едната страна коженият колан завършва с тока или със закопчалка, а от другата - със свободно висящ ремък, снабден с накрайник, спомагащ за изпъването му надолу. Срещат се и екземпляри, при които краят е раздвоен или разтроен и всяка част завършва с накрайник. За свързването на колана съществуват разнообразни механизми, а изборът им зависи от актуалната мода и най-често - от вида на въоръжението. При това от решаващо значение остава влиянието на военното изкуство върху изделието.

През I в. коланът е здраво свързан с тока. Ножниците на късия меч *gladius* и на камата се закачат посредством ремъци към него и това изисква здрава връзка, която да издържа тяхната тежест. През втората половина на II в. с увеличаването на дължината на меча и с преминаването към употребата на *spatha* се променя и начинът на закопчаване. Дългият и тежък меч вече не може да се носи на кръста и се налага да се търси друго решение. Появява се презраменният ремък - *balteus*, а коланът се освобождава от тежестта. През този период изобилстват разнообразни закопчалки, които свързват двата края на кожения ремък, без да осигуряват стабилна връзка, но затова пък предизвикват изключително разнообразие на формите и механизмите. По същото време се развива и ажурният стил в декорацията, залегнал в основата на многобройните апликации и украси на колана.

Токи. Най-функционалният елемент на колана е токата или закопчалката. Разглежданите ажурни екземпляри често се затварят с различни приспособления - копчета, макарички, пелтовидни закопчалки, кукички, но една част от тях запазва класическата тока. Обикновено тя принадлежи към най-характерния за римската епоха тип - пелтовидния. Той се състои от полукръгла халка с два завити навътре издатъка, които му придават формата на пелта. Разнообразието при този тип е огромно - появява се през ранния I в. и употребата му продължава почти до средата на III в. През целия този период пелтовидните токи се развиват и могат да се забележат известни особености, спомагащи за по-точната датировка.

Най-ранният тип са шарнирните пелтовидни токи, при които халката е плоска, с триъгълно или D-образно сечение (обр. 1 *1, 2*). Често езичето има два странични израстъка, които лягат върху волутите (обр. 1 *2*). По правило тя се съчетава с три до седем правоъгълни плочки, украсени с щампован орнамент, разположени от двете ú страни. Подобни колани са характерни за времето от Август до Флавиите и са разпространени във всички военни лагери в Норикум, Панония и Германия (Ulbert 1959, 69-72; Ulbert 1969, 69, 39; Glasbergen, Groenman-van Waatering 1974, pl. 12-14; Junkelman 1986, Taf. 57a). Добре датираните находки от България произхождат от Нове и се отнасят към времето на първия военен лагер между 46 и 70 г. (Генчева 2002, 54; Genčeva 2000, 49-50).

Шарнирните пелтовидни токи се срещат в кастелите по лимеса най-късно до средата на II в., след което са заместени от модели с оформена като пелта халка, към която е отлята правоъгълна рама (обр. 1 *3-11*). Тя е много тясна и през нея не преминава коженият край на колана, а бронзова лента, понякога прикрепена към долната част на ажурна правоъгълна плочка (обр. 1 *12*). Чрез нитове тя се свързва с кожения ремък. Сечението на халката на този тип токи в повечето случаи е триъгълно или близко до него. Токите са отливани, с добре обработени ръбове (обр. 1 *3, 4, 7, 9, 10*).

За прецизното датиране допринася намирането им заедно с плочката за прикачване. Така например комплектът от Лозен (Диникли), Харманлийско (обр. 1 *12*), може да се отнесе към средата на II в. поради финия ажурен растителен орнамент, с който е украсена плочката. Характерно за нея е и високото ребро в предната част, което я отделя от същинската тока. Близки аналогии на разглежданите комплекти има от Osterburken, датирани около 150 г., и от Heddernheim, към 150-200 г. (Oldenstein 1976, 216). Подобни екземпляри се появяват и в Dura Europos след превземането ú през 165 г. (Frisch, Toll 1949, 1).

По същото време следва да се поставят и следващите токи (обр. 1 *4, 6, 7, 8*) с добре раз-

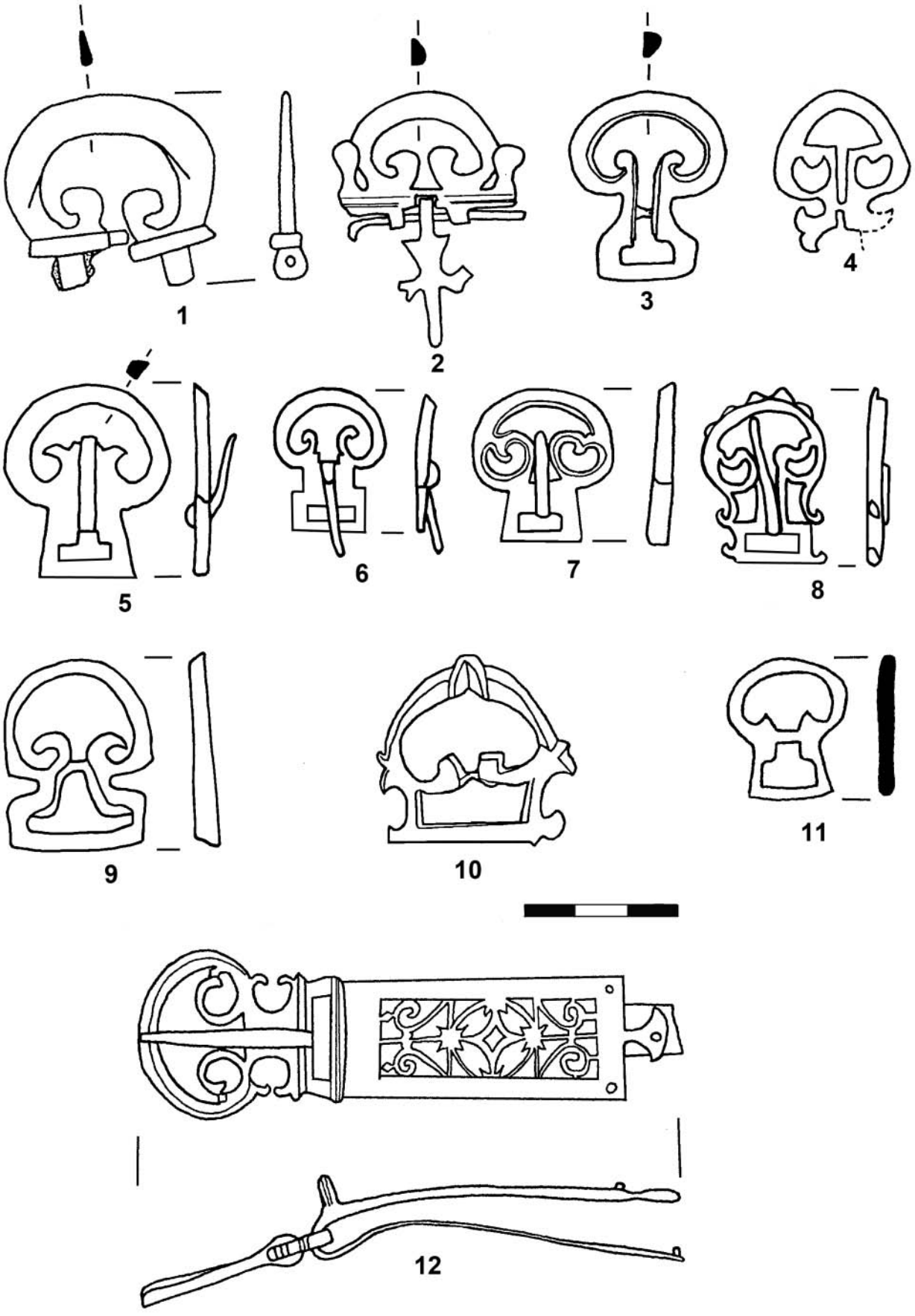

Обр. 1. Токи. 1-4. Нове; 5-9; 11. Неизвестно местонамиране; 10. Враца; 12. Лозен (Диникли), Харманлийско

Fig. 1. Buckles. 1-4. Novae; 5-9; 11. Unknown location; 10. Vratsa; 12. Lozen (Dinikli), Harmanli district

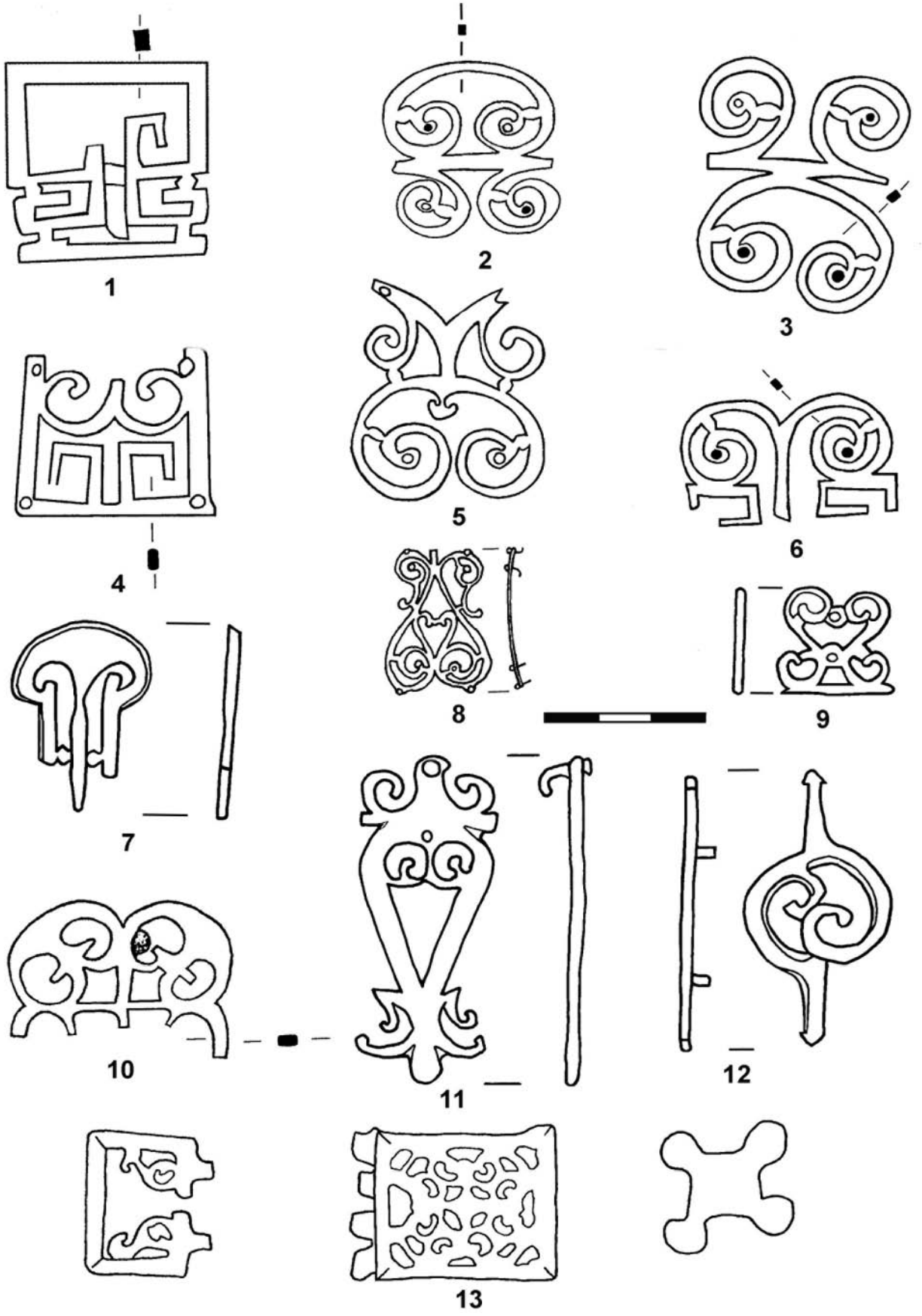

Обр. 2. 1-6. Коланна гарнитура от Дуросторум; 7, 11, 12. Неизвестно местонамиране; 8. Балчик; 9. Ветрен, Силистренско; 10. Дуросторум; 13. Коланна гарнитура от Ескус (без мащаб)
Fig. 2. 1-6. Belt fittings from Durostorum; 7, 11, 12. Unknown location; 8. Baltchik; 9. Vetren, Silistra district; 10. Durostorum; 13. Belt fittings from Oescus (no scale)

вити волути, образуващи пелтите. Особено интересен е екземплярът (обр. 1 *8*), който е украсен допълнително от външната страна с извити израстъци. За съжаление, той е с неизвестно местонамиране. Липсват негови близки аналогии в другите провинции. Подобни изделия могат да маркират работилница с нетипична оригинална продукция. Сходни са токи от Нове (обр. 1 *4*) и от Разградско или Добричко (обр. 1 *7*). При тях пелтата преминава в ажурно изрязан бъбрековиден орнамент. Аналогии на тези токи са известни от почти всички римски провинции, като навсякъде те са отнесени към периода от средата до края на II в. (Oldenstein 1976, 215-216). От българските находки единствено катарамата от богатия гроб 34 на могила III при Кабиле е добре датирана - около средата и втората половина на II в. (Гетов 1982, 64).

Развитието на типа върви към редуциране на волутите в пелтовидния орнамент. Те постепенно се превръщат в малки остри израстъци от двете страни на езичето (обр. 1 *3, 9, 10*). Една от най-разпространените форми се наблюдава при находката от Нове (обр. 1 *3*). Тя принадлежи към по-късните варианти с редуцирани волути и следва да се датира към края на II и началото на III в. (Oldenstein 1976, 216). За тази форма е открит калъп за производство в Tibiscum, Румъния (Bishop, Coulston 1989, 45, fig. 35, 5).

Типологически най-късни са токите, при които волутите на пелтата са редуцирани до прости израстъци от двете страни на езичето (обр. 1 *5, 11*). Носещата рама на този тип е с трапецовидна, или близка до нея форма и с много малък отвор за бронзовата лента. Малките токички (обр. 1 *11*) са силно разпространени и въпреки че до момента е намерена само една форма за отливане от Осиек, Хърватско (Oldenstein, 1976, 215), следва да се очаква, разкриването на множество работилници за тяхното производство. Хронологически те не се различават много от предходния тип, срещат се и в самия край на II в., но масовата им употреба е през първата половина на III в., след което излизат от употреба (Oldenstein, 1976, 216).

Разновидност на пелтовидната тока са правоъгълните токи с меандровидни волути. Цяла сребърна коланна гарнитура с подобна катарама (обр. 2 *1-6*) е открита в гроб в Силистра[1]. Съставена е от три правоъгълни елемента, също украсени с меандровидни волути (обр. 2 *4*) и четири ажурни апликации с волути (обр. 2 *2, 3, 5, 6*). При всички тях орнаментът от тънки волути е отливан в калъп. Краищата не са скосени, а равни. Апликациите изглеждат лесно чупливи, затова и са занитвани с по четири нита за кожения ремък.

Друга подобна находка е намерена в гроб в Новиодунум (Simion 1984, 83, pl. X), т.е. в същия район по долното течение на Дунав. Тя също е сребърна и се състои от апликации с тромпетовиден орнамент и от такива с фини волути, идентични със силистренските. За съжаление, публикацията на некропола не позволява да се установи какви са останалите материали от гроба и да се предложи по-точна хронология. В случая важното е, че работилницата за производството на тези гарнитури трябва да се търси в близката околност. Не е изключено тя да се намира на територията на легионния лагер Durostorum. По типологични белези самият колан не излиза извън втората половина на II в. В същия гроб е открит и накрайник, украсен с тромпетовиден орнамент (обр. 3 *8*), характерен за средата и третата четвърт на II в. Следователно, и датирането на цялата гарнитура може да се фиксира през посочения период.

Близка до находката от Силистра е колановата гарнитура от Ескус (обр. 2 *13*) (Велков, Данов 1938, 12, 438-439, обр. 231). Тя също е с четириъгълна пелтовидна катарама, с тази разлика, че тук волутите на пелтата са заменени с ажурно изрязан растителен орнамент. С такъв е украсена и свързаната с шарнир плочка. Към гарнитурата принадлежи и малка ромбовидна апликация, като е много вероятно първоначално те да са били повече от една. Както се вижда на пръв поглед, разликите в изработката и украсата са огромни и гарнитурата от Ескус със сигурност произхожда от друго ателие. Начинът на изработка на ажурния орнамент - чрез малки отвори, я поставя хронологически покъсно от предната, а именно - към края на II и началото на III в.

Закопчалки. Освен с токи коланите са затваряни и с различни видове закопчалки. Най-често срещани са тези с пелтообразна халка, която се е закачала за копче или за макаричка (обр. 3 *1-5*). Обикновено към нея има плочка с различна форма - квадратна с ажурен растителен орнамент, както при екземпляра от Тутракан (обр. 3 *1*), овална с два изрязани отвора, както при този от Нове (обр. 3 *4*). И при двете халката е отделена с висок гребен. Сходна с находката от Тутракан е една закопчалка от Нове,

[1] *Гробът е разкопан от И. Бъчваров и се намира на 2 км южно от центъра на града, на хълма Меджиди табия. Изказвам искрената си благодарност на колегата за предоставената ми непубликувана находка.*

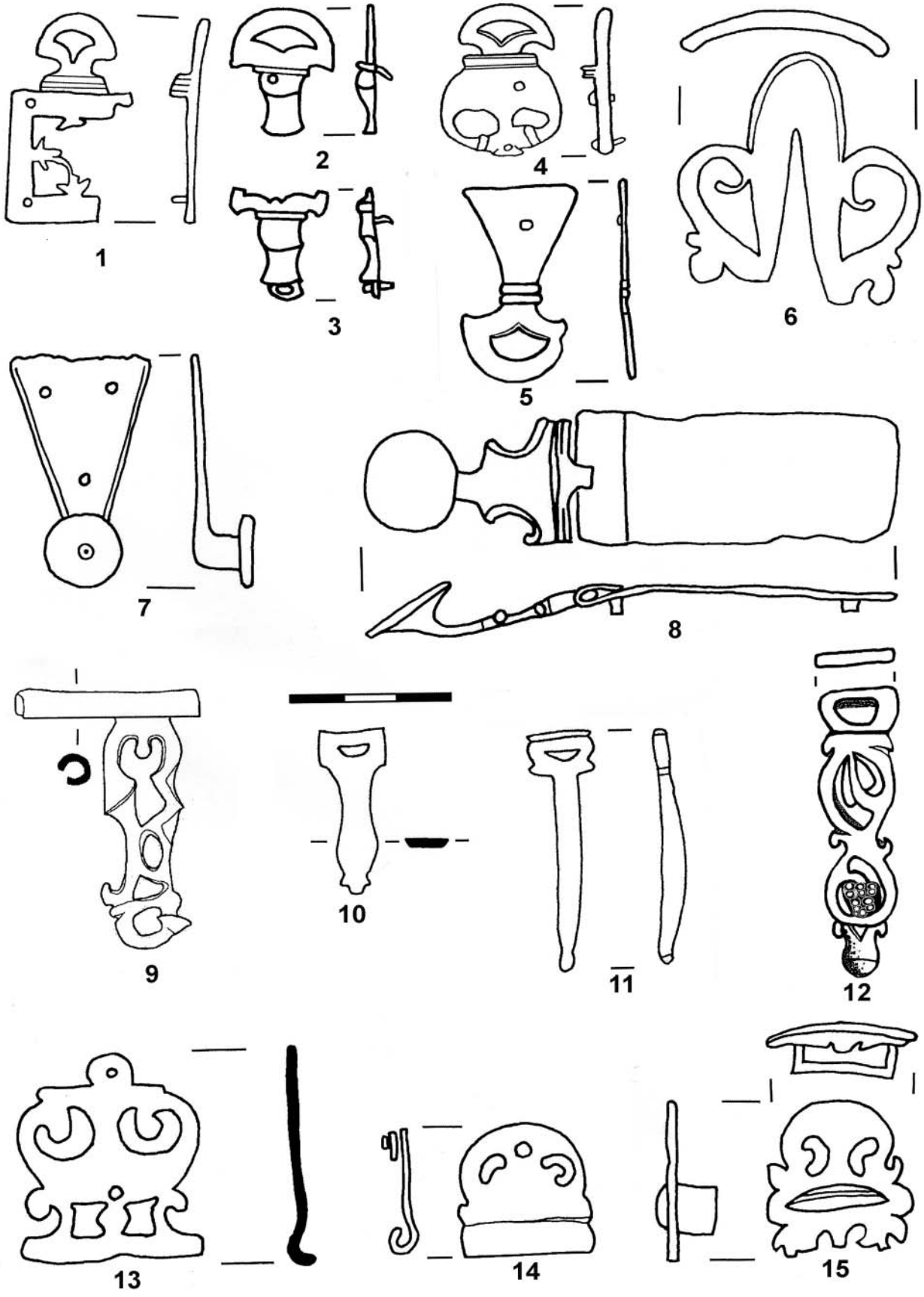

Обр. 3. Закопчалки: 1, 4-6. Нове; 2-3, 7-8. Неизвестно местонамиране. Накрайници: 9. Дуросторум; 10-12. Нове; 13-15. Неизвестно местонамиране

Fig. 3. Clasps: 1, 4-6. Novae; 2-3, 7-8. Unknown location. Strap-ends: 9. Durostorum; 10-12. Novae; 13-15. Unknown location

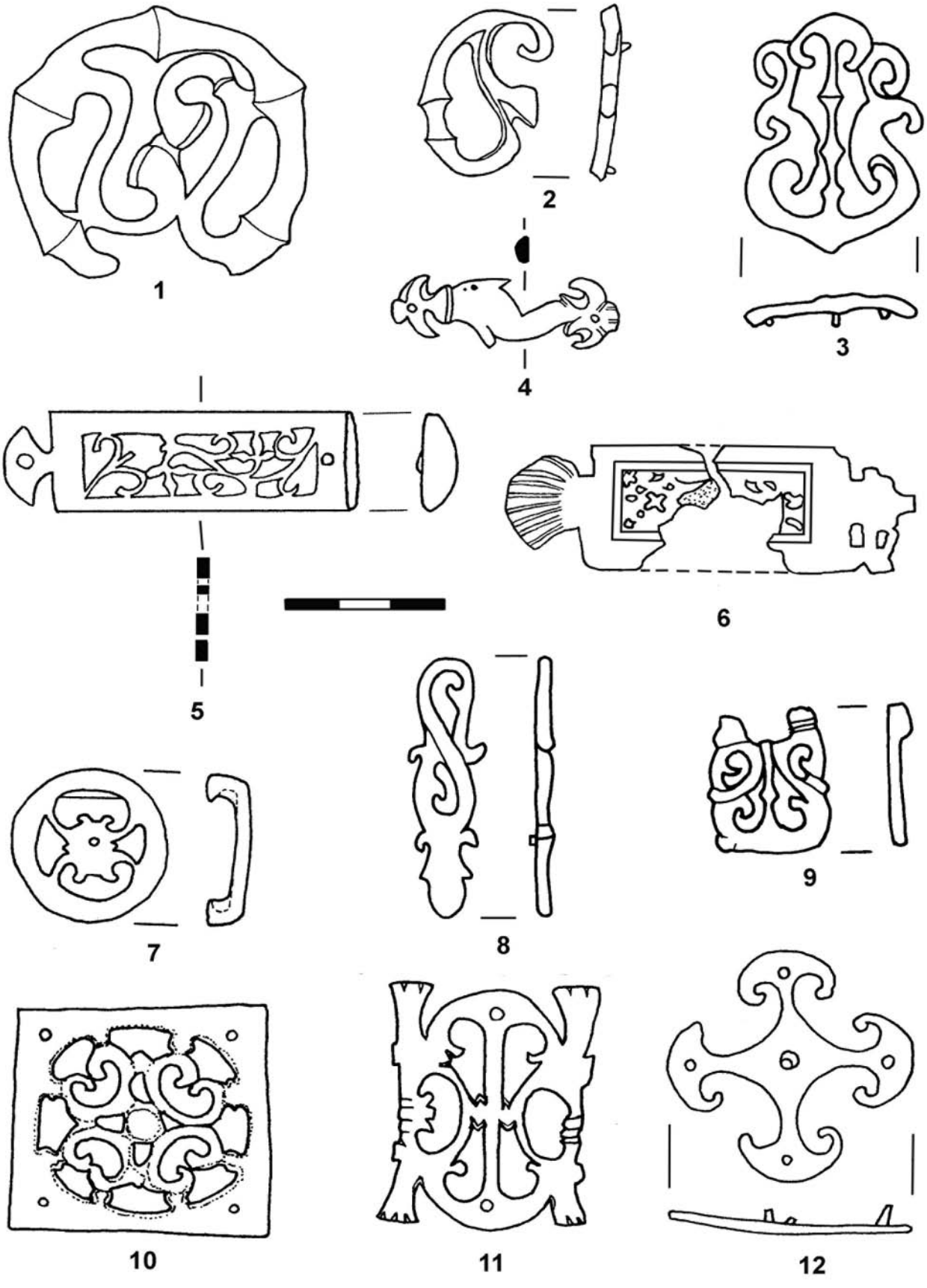

Обр. 4. Апликации: 1. Перник (без мащаб); 2, 4-7, 12. Нове; 3, 8-9. Неизвестно местонамиране; 10. Рогозен, Врачанско; 11. Алфатар, Силистренско

Fig. 4. Appliqués. 1. Pernik (no scale); 2, 4-7, 12. Novae; 3, 8-9. Unknown location; 10. Rogozen, Vratsa district; 11. Alfatar, Silistra district

която обаче е без гребен (Genčeva 2000, 64, tabl IV, 6). Триъгълна плочка има екземплярът от Нове (обр. 3 *5*), който обаче може да се използва и като накрайник.

Към същия тип принадлежат и двете закопчалки (обр. 3 *2, 3*), които влизат една в друга. Всички тези приспособления не дават солидна връзка на кожения ремък на колана, но тя е достатъчна, ако той служи само за украса, а няма функционално предназначение, т.е. на него не виси меч, нож или кесия.

Малко по-различна е закопчалката от Нове (обр. 3 *6*). Тя е без халка, а заострената ú предна част се закача за копче или за макаричка. Задната ѝ страна е отчупена и не става ясно как се прикрепва към кожения ремък. По стратиграфски данни тя е датирана от втората половина на II до началото на III в.

Понякога другата част, на която се захваща закопчалката, не е обикновено копче, а за по-лесно монтиране към ремъка е оформена по различен начин. Такъв е случаят с две находки с неизвестно местонамиране (обр. 3 *7, 8*). Те имат солидни копчета и плочки към тях. Едната (обр. 3 *7*) е триъгълна с три дупчици за нитове, а при другата чрез шарнир копчето се свързва с масивна правоъгълна плочка (обр. 3 *8*). Многообразието на затварящите механизми на колана е характерно за втората половина на II и за началото на III в.

Накрайници. Към функционалните части на колана трябва да се причислят и накрайниците. Ролята им е да държат изпънат надолу свободния му край. Тази функция е особено важна при коланите, които се затварят със закопчалки или с копчета, защото изпънатият им надолу край не позволява те да се отварят лесно. Най-често срещани са вретеновидните накрайници с профилиран край (обр. 3 *10, 11, 12*). Типът има малък полукръгъл отвор от едната страна, през който преминава тясна бронзова лента, прикрепяна чрез нитове към кожения ремък (обр. 8 *4*). Екземпляри със запазена лента са намерени и в кастелите Saalburg и Carnuntum (Oldenstein 1976, Taf. 36, 304; Grünewald 1981, Taf. 17, 20).

Тези накрайници имат характер на висулки, от каквито всъщност водят началото си. При по-ранните колани, снабдени със защитна престилка, образувана от 5 до 7 кожени ленти, накрайниците са висулки, закачани с помощта на кукички. При по-късните, от края на I в. нататък, висулките вместо кукичка получават халка за окачване. От тях произхождат и вретеновидните накрайници с отвор за бронзовата лента. Разпространението им е много широко и обхваща всички гранични провинции. Появата им се отнася към времето на император Веспасиан (69-79 г.), а употребата им продължава до началото на III в. (Oldenstein 1976, 142144; Grünewald 1981, 25; Dawson 1989, fig. 2, 6; fig. 4,3; Nemeth 1991, Abb. 3, 39). Забелязана е известна закономерност, а именно, че по-слабо профилираните екземпляри, като например обр. 3 *11*, са по-късни.

Освен с простата вретеновидна форма част от накрайниците от този тип са украсени и с ажурен орнамент. Изключително красив е този от Нове (обр. 3 *12*). Той е сребърен и освен изрязаните елементи, има и релефно изобразен грозд. Изработен е старателно със скосяване на изрязания орнамент. В горната му част е направен полукръгъл отвор, чрез който с помощта на метална лента се е свързвал с края на колана. Подобни материали са датирани от средата на II до началото на III в. (Oldenstein 1976, 158), но в случая богатството на украсата и добрата направа поставят изделието около средата на II в.

Друга група образуват накрайниците с ажурно изрязани орнаменти. Най-ранни са тези с тромпетовидни орнаменти, какъвто е екземплярът от Силистра (обр. 3 *9*). Този тип обаче, най-често обслужва балтеуса, чиито накрайници са по-големи, понеже и ремъкът е по-широк от този на коланите. На базата на орнамента датирането им се определя около средата на II в. (Oldenstein, 1976, 211).

Ажурните накрайници (обр. 3 *13-15*) имат изрязани малки орнаменти и силно стилизирани пелти, факт, свидетелстващ, че те са сравнително късни. Подобни находки са отнесени към самия край на II и през първата половина на III в. (Oldenstein 1976, 221-222). Обичайно имат подгънат край за по-добро захващане към кожата и се занитват с помощта на един или два нита. Един от представените тук накрайници (обр. 3 *15*) има квадратна скоба за нанизване на ремъка. При него е запазен и високия гребен, който му дава допълнителна тежест.

Апликации. Многобройните апликации, които украсяват коланите имат само декоративна функция, но затова пък при тях най-добре се наблюдава развитието на римския ажурен стил. По принцип всички апликации с ажурна украса се отнасят към периода от средата на II до първата половина на III в., т.е. по времето когато подобни изделия са на мода. От друга страна, въпреки многобройните находки, добре датираните комплекси са малко и това затруднява прецизирането на хронологията им. Благодарение на наблюденията върху развитието

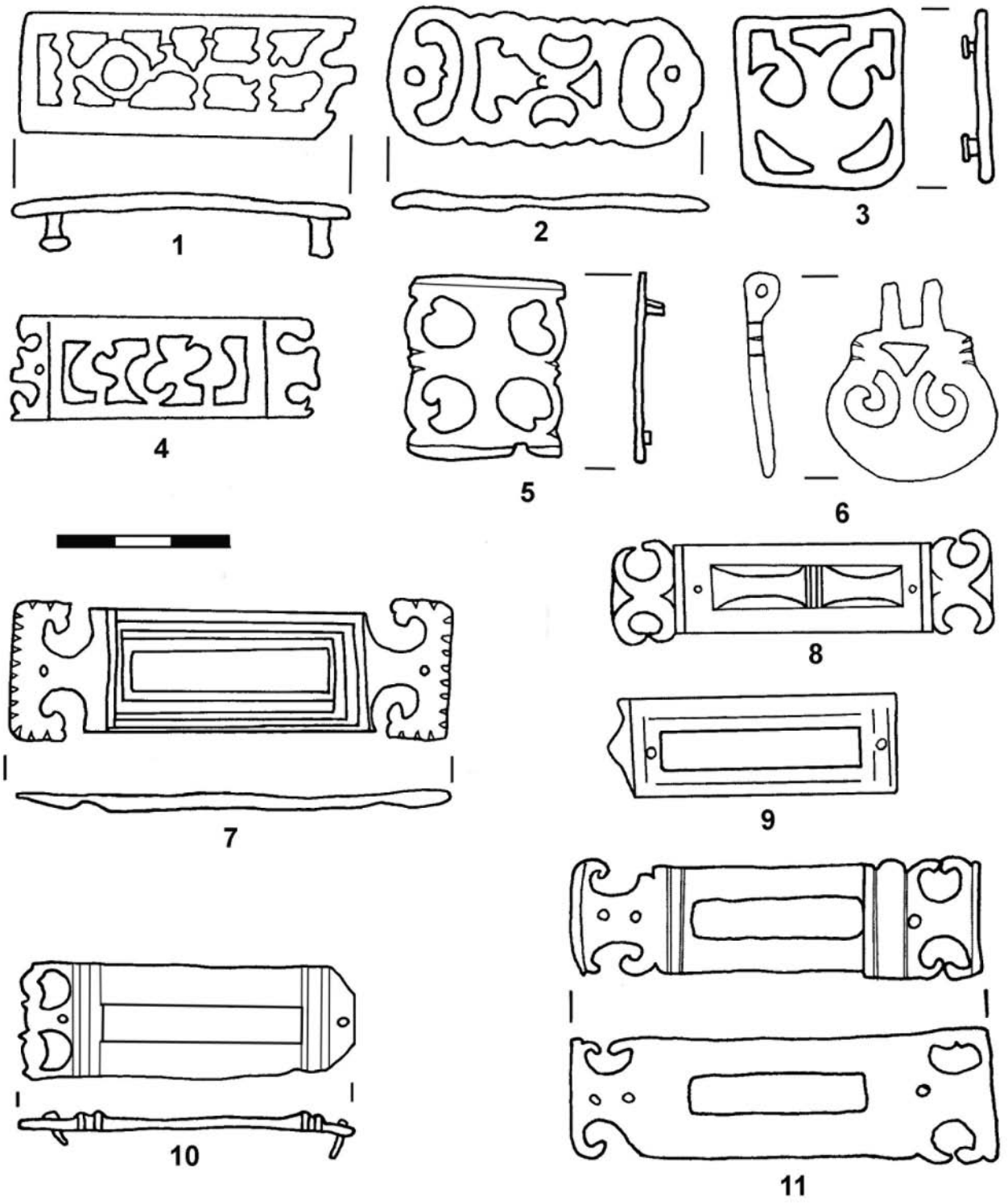

Обр. 5. Апликации: 1. Нове; 2-3, 5-7; 9-10. Неизвестно местонамиране; 4. Стърмен, Русенско; 8. Никополис ад Иструм (без мащаб); 11. Топола, Добричко
Fig. 5. Appliqués. 1. Novae; 2-3, 5-7; 9-10. Unknown location; 4. Sturmen, Russe district; 8. Nicopolis ad Istrum (no scale); 11. Topola, Dobritch district

на самия декоративен стил все пак могат да се дефинират някои особености в изработката и украсата им.

Към групата на най-ранните апликации спадат правоъгълните с фин растителен орнамент в средата, изработени в *opus interrasile* (обр. 1 *12*; обр. 4 *5*; обр. 8 *3*). Понякога той може да е и различен - например с морски мотиви (обр. 4 *6*). Този тип винаги има от едната страна пелтовиден израстък, върху който се намира нит за прикачване към кожата. В случая с апликацията от Нове (обр. 4 *6*) той

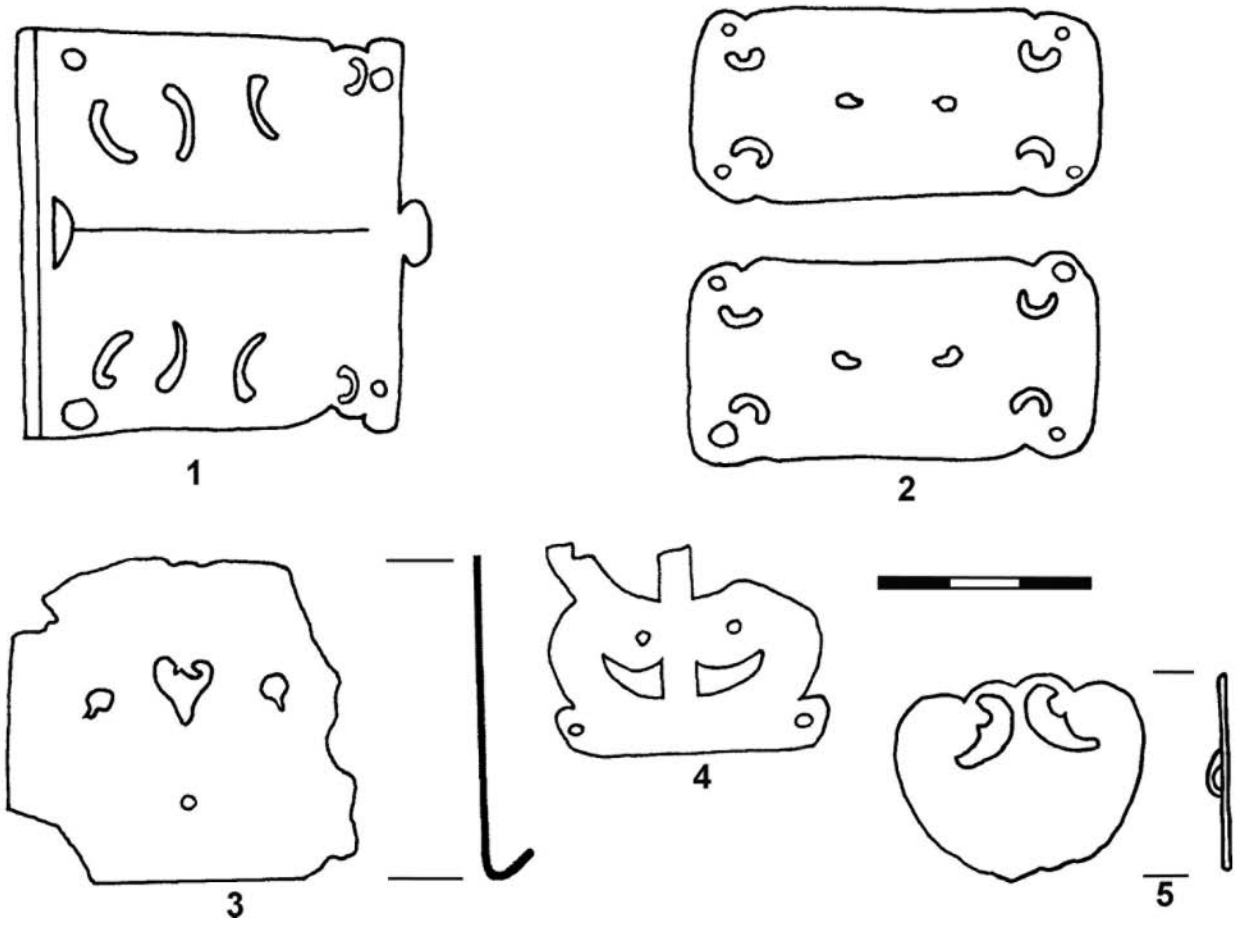

Обр. 6. Апликации: 1-4. Чаушево (Ценово), Русенско; 5. Неизвестно местонамиране
Fig. 6. Appliqués. 1-4. Tchaushevo (Tsenovo), Russe district; 5. Unknown location

е с форма на мида, в тон с морския мотив на украсата. Традиционно една от плочките се прикрепя към токата и е снабдена с тясна бронзова лента от долна страна за занитване към кожата (обр.1 *12*).

Анализите, посветени на употребата на разглежданата разновидност показват, че те са използвани главно през втората половина на II в. (Oldenstein 1976, 216). Засега няма нито един добре датиран комплекс с подобни апликации, който може да се постави през първата половина на III в. Коланната гарнитура, намерена в гроб при Кабиле (обр. 8 *3*), е датирана с монета на Антонин Пий (138-161 г.) към средата на II в. (Гетов 1982, 47), факт, потвърждаващ хронологията и на българските материали.

Към ранните типове апликации принадлежат и находките, при които орнаментът определя формата. Обикновено това са екземпляри с фини орнаменти от волути (обр. 2 *2-9, 11*). Споменатият колан от Силистра е типичен представител на тази група. Той е и най-красивият, а многообразието на орнаментите му придава изключителна неповторимост. Още по-изящна е изработката на апликацията от Балчик (обр. 2 *8*). Малко по-груба, но също толкова оригинална е и находката от Ветрен, Силистренско (обр. 2 *9*), както и тази с неизвестно местонамиране (обр. 2 *11*). От познатите досега материали става ясно, че подобни изделия се разпространяват главно в Североизточна България, в околностите на Силистра, където и трябва да се търси произвеждащата ги работилница. Датирането им се ограничава в периода между средата и втората половина на II в.

Към ранните разновидности на ажурните апликации е необходимо да се прибавят и тези, които са отливани в калъп с определена форма (обр. 2 *12*; обр. 4 *7-9, 11*). Кръглата апликация от Нове (обр. 4 *7*) е изработена за нанизване върху кожения ремък и е декорирана с фин растителен орнамент. По сходен начин са украсени и останалите екземпляри от този вид (обр. 4 *8, 9, 11*). Разпространението им е характерно за втората половина на II в.

Около средата на II в. се появяват и изделията, украсени с тромпетовидни орнаменти (обр. 4 *1-3*). Те се характеризират с фуниевидни разширения в края на растителните ластари или на геометричния орнамент. При тях най-силно

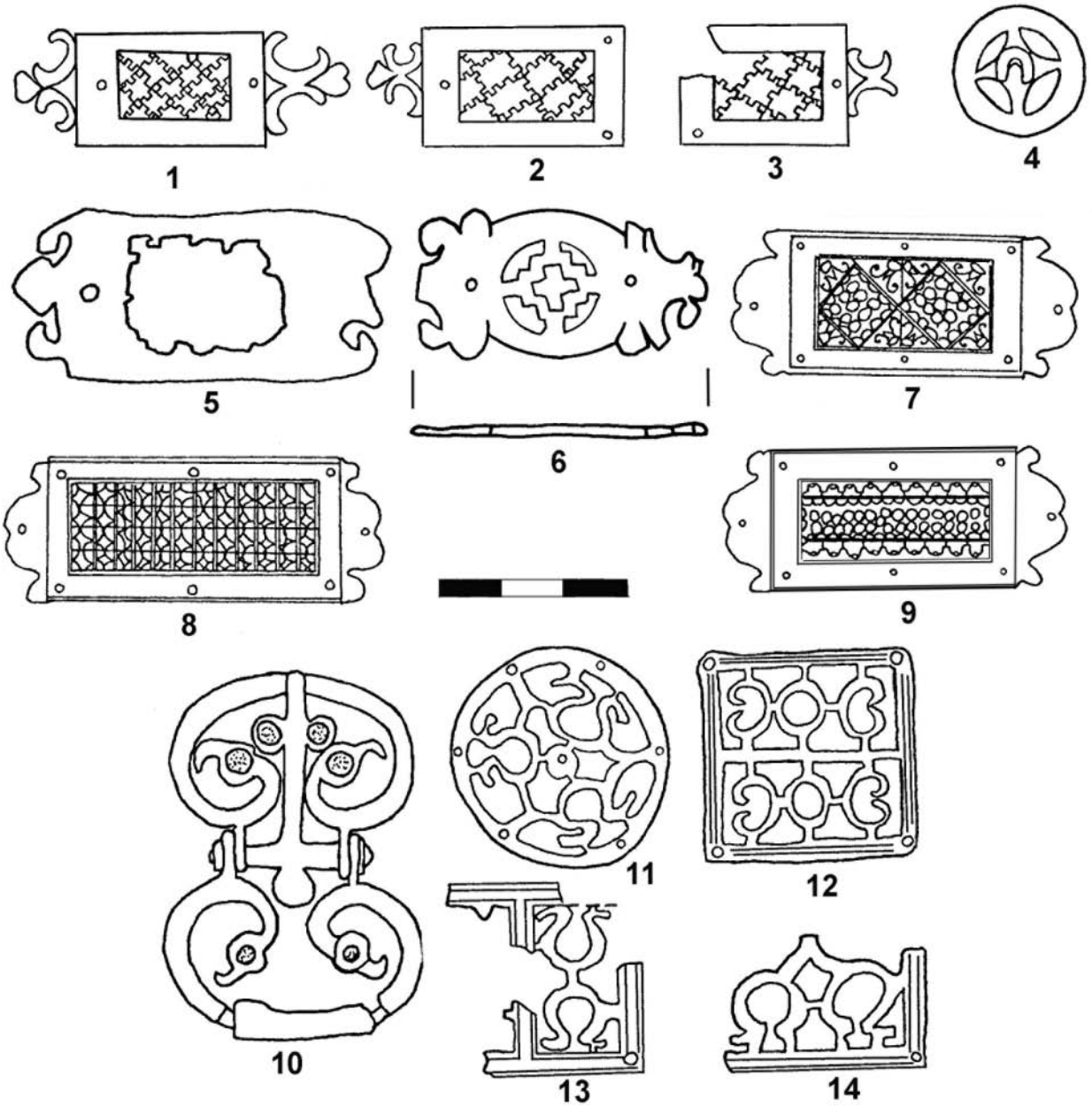

Обр. 7. 1-4. Коланна гарнитура от Арчар, Видинско (без мащаб); 5. Лозен (Диникли), Харманлийско; 6. Неизвестно местонамиране; 7-9. Коланна гарнитура от Балчик; 10-14. Коланна гарнитура от Чаталка, Старозагорско

Fig. 7. 1-4. Belt fittings from Archar, Vidin district (no scale); 5. Lozen (Dinikli), Harmanli district; 6. Unknown location; 7-9. Belt fittings from Baltchik; 10-14. Belt fittings from Chatalka, Stara Zagora district

личат келтските традиции в ажурния стил. Подобна украса е присъща за приложния бронз от целия римски лимес и се произвежда най-вече във военните работилници. Ако се проследят примерите от българските земи, може да се каже, че тя не е много разпространена и се появява инцидентно, главно под влиянието на Панония, където е може би най-масовото ú проявление.

С изключение на бронзовата апликация от Перник (обр. 4 *1*), повечето находки от България произхождат от лимеса (обр. 4 *2*). Общото датиране на предметите, украсени с тромпетовидни орнаменти, се ограничава от средата на II до началото на III в. (Oldenstein 1976, 207). Така украсените фибули традиционно се отнасят малко по-късно - към края на II и през първата половина на III в. (Böhme 1972, 44; Jobst 1975, 120). Материалите от България нямат добра стратиграфия и поради това трябва да се приеме хронологията им от другите римски провинции - от средата на II и до началото на III в.

Т. нар. копие на бенефициария (обр. 2 *12*) по правило служи като отличителна черта на

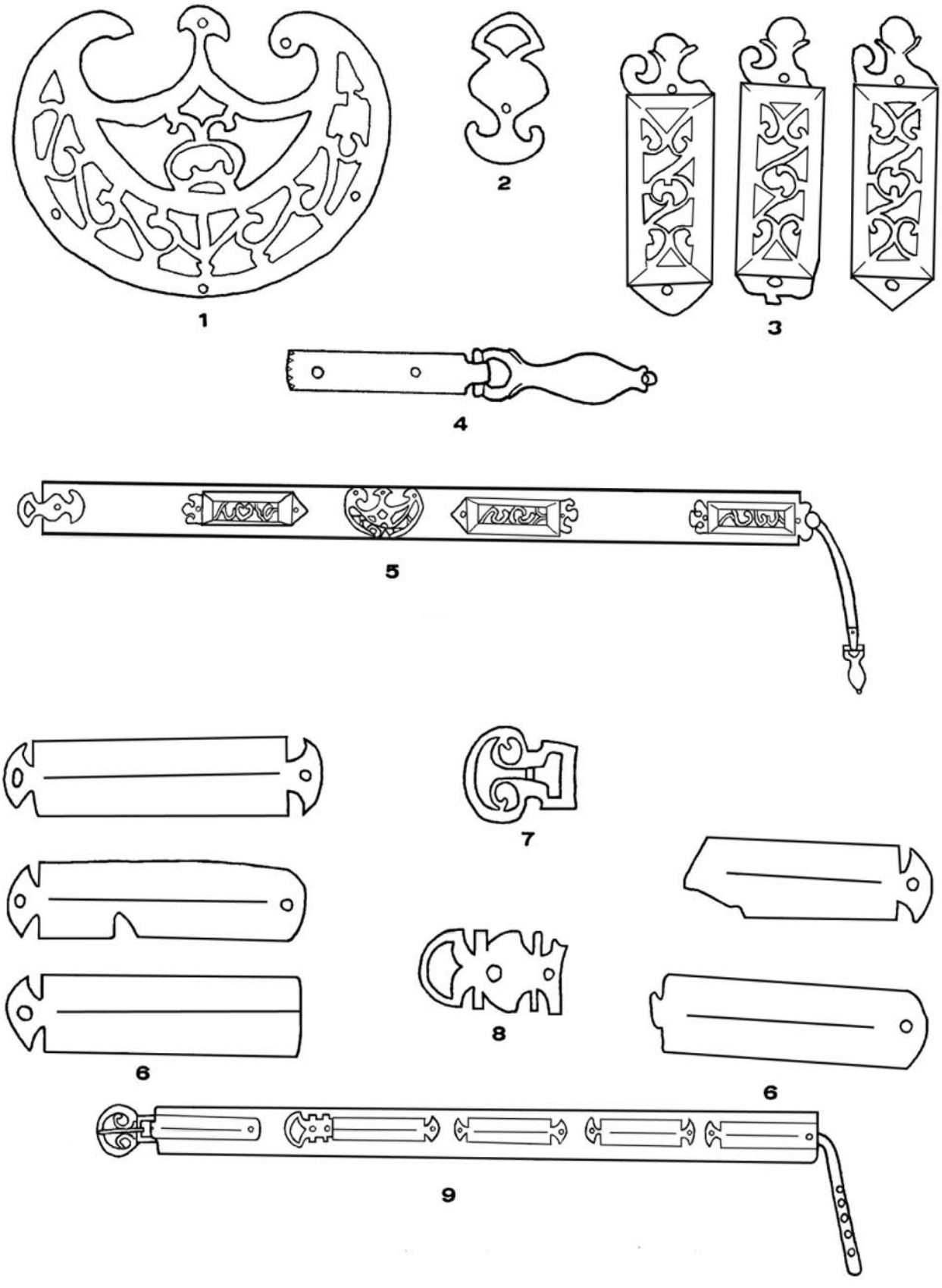

Обр. 8. Кабиле, Ямболско. 1-4. Колanна гарнитура (без мащаб); 5. Реконструкция на колanна гарнитура; 6-8. Колanна гарнитура (без мащаб); 9. Реконструкция на колanна гарнитура
Fig. 8. Kabile, Yambol district. 1-4. Belt fittings (no scale); 5. Belt fitting reconstruction; 6-8. Belt fittings (no scale); 9. Belt fitting reconstruction.

коланите на длъжностните лица, изпълняващи полицейски или куриерски функции към канцелариите на управителите. Те се нуждаят от ясен белег за службата си, който да личи и да се вижда отдалеч и затова често използват знака върху колана или върху ремъка на балтеуса.

С течение на времето от разгледаните вече ранни типове се появяват нови форми. При тях се наблюдава огрубяване на орнамента, изрязването му с помощта на малки фигурки и все по-голяма стилизация. Правоъгълните апликации с фин орнамент масово се заместват от правоъгълни апликации с изрязан в средата правоъгълник (обр. 5 *7-11*), понякога запълнен с две издължени геометрични фигури (обр. 5 *8*). Тези изделия са много разпространени по целия римски лимес и са типични за последната четвърт на II и първата половина на III в. (Oldenstein 1976, 197).

Наред с разглежданите украси често се срещат и малки апликации с форма на делфин (обр. 4 *4*). Макар и да не са изработени в ажурен стил, те притежават доста сходни черти, като например оформените като пелти краища. Цяла гарнитура от правоъгълни и делфиновидни апликации е открита в гроб от некропола на Виминациум и е датирана през II в. (Зотовић, Јордовић 1990, 84, T. LXXXVI, 3, 6).

Продължават да се разпространяват и правоъгълните апликации с растителни мотиви, но те стават силно стилизирани, почти неразпознаваеми и все повече заприличват на изрязани малки лунули, пелти, волути, бъбречета и други (обр. 5 *1-6*). Типологически тези форми са по-късни и най-често се определят към края на II и през първата половина на III в. (Oldenstein 1976, 199). Находката от Разградско или Добричко (обр. 5 *6*) представлява плочка от шарнирна тока с изрязани орнаменти.

Апликацията от Нове (обр. 5 *1*) е смятана за германска и е включена към характерното алеманско облекло от втората половина на III в. (Koch 1985, 458-459). В действителност, при нея растителният орнамент е силно стилизиран. Екземплярът произхожда от пласт, определен с монети на Диоклециан (284-305 г.), сечени през периода 294-299 г., което потвърждава датирането му. През III в. започват да се увеличават находките, идващи от Барбарикум. Явлението е присъщо не само за балканските римски провинции, същото се наблюдава и по долината на Рейн и в Панония. Някои изследователи свързват този факт с варваризирането на римската войска, превърнала се в проводник на модата на племената, живеещи северно от лимеса.

Към типологически по-късните апликации принадлежат и тези с орнамент, оформен от малки изрязани фигурки (обр. 2 *10, 13*; обр. 4 *10*). Често те са квадратни и цялата им вътрешност е изпълнена с ажурни пелтовидни, четириъгълни, бъбрековидни и други мотиви. Понякога орнаментът е много добре изработен - със скосени краища на отливките, а друг път е зле почистен, като на места малките фигурки се сливат. Датирането на този вариант е също от края на II и през първата половина на III в.

В своето развитие ажурният стил силно се променя, за да достигне до най-късните си изяви, каквито са апликациите с изрязани малки фигурки във форма на сърца, лунули или капчици (обр. 6). Най-известните примери от този тип са от съкровището от Чаушево (Ценово), Русенско (обр. 6 *1-4*). Цялата им ажурна украса е сведена до изрязването на малки фигурки върху тях, а датировката им се основава на множеството находки, отнесени към периода от началото до третата четвърт на III в. (Генчева 1996, 37). След тях декорацията на бронзовите предмети се променя, ажурният стил изчезва и бива заменен с нов, чиято украса е съставена от редуващи се светли и тъмни повърхности. Възражда се техниката *niello* и се разпространява калаеното покритие, имитиращо сребро.

Извън посочените по-горе апликации остават няколко колани гарнитури, които не са характерни за българските земи и със сигурност са импорти. Макар и украсата им да е ажурна, те не могат да бъдат причислени към разглеждания римски стил. Правоъгълните апликации, открити в гробница край Балчик (обр. 7 *7-9*), са украсени в средата с фин ажурен орнамент от кръгчета и полукръгчета, изработени от тънка бронзова тел (Шкорпил, Шкорпил 1912, табл. XI, 15-17; Škorpil 1912, 111, fig. 85). Той е направен отделно и с помощта на 6 нитчета е прикрепен към основната пластинка. Орнаменталните мотиви намират най-близка аналогия в украсите на норико-панонския женски колан. Находките от сходната разновидност датират от края на I до средата на II в. (Garbsch 1965, 86-88, Abb. 45).

Подобни са и апликациите, при които вътрешната част на правоъгълните плочки е украсена с ромбове или квадрати от нагъната тел. И тяхното причисляване към ажурния стил е спорно, тъй като техниката на изработка е различна. Те не са характерни за балканските римски територии, а се разпространяват главно в германските провинции и в Панония (Oldenstein 1976, 194-195). Намирани са и в Да-

кия, в кастела Biciumi (Gudea 1972, Taf. 76, 3, 5; Gudea 1997, 71).

Вероятно от Панония е и откритата в Арчар, Видинско, коланната гарнитура (обр. 7 *1-4*), която, освен три правоъгълни, има и една кръгла апликация с форма на навигационно колело. Находки на подобни изделия са известни и от Южна България, например от Лозен, Хасковско (обр. 7 *5*), или цялостната колана гарнитура от Дългата могила до Караново, Новозагорско (Кънчев, Кънчева-Русева 1996, 28, табл. XVI, 7). Последната произхожда от гроб с богат инвентар от бронзови, керамични и стъклени съдове, стригили, козметични и други инструменти и една сребърна монета на Домициан (81-96 г.). Според нея целият комплекс е отнесен към края на I в. (Кънчев, Кънчева-Русева 1996, 27-28). Коланът се състои от шарнирна пелтовидна тока и четири четириъгълни плочки с различна дължина.

В Германия подобни апликации са намирани в съкровища заедно с предмети, изработени през периода от средата на II до началото на III в. (Kellner, Zahlhaas 1983, 47-48). Един екземпляр от лагера в Caerleon е датиран в периода между 105-200 г. (Oldenstein 1976, 194). Това дава възможност да се направи заключението, че изделията са в употреба от началото на II до началото на III в. - през един сравнително дълъг период от време. Като се има предвид, че те не принадлежат към типичния римски ажурен стил, то и за екземплярите от България може с увереност да се приеме същата дата, без да се забравя, че единствената добре датирана находка е от началото на II в.

Още една коланна гарнитура, открита в гроб 2 на могила I от Чаталка, Старозагорско (обр. 7 *10-14*), трябва да се разграничи от ажурния римски колан. Тя се състои от пелтовидна тока, украсена с ямички, изпълнени с червен емайл, три апликации с четириъгълна форма и една - с кръгла. Токата (обр. 7 *10*) е пелтовидна, а израстъците от вътрешната ѝ страна завършват със стилизирани птичи глави. Чрез шарнир към нея е прикрепена плочка със същата форма. Езичето има разширения, в които са поместени ямички с червен емайл. Подобни изделия не се срещат сред материалите от римските провинции.

Апликациите са украсени с ажурни орнаменти във вид на омега, кръгчета и пелти. Самите мотиви не са характерни за римския ажурен стил и придават на коланната гарнитура уникален характер. Според откривателя този факт се дължи на сарматския ú произход (Буюклиев 1991, 11-19). Изводите му се основават на аналогии със тамошните тамгообразни знаци (Буюклиев 1991, 13-14). Изказано е предположение, че находката е донесена в българските земи като военна плячка по време на Дакийските войни от началото на II в. Ранното ѝ датиране е още един аргумент, че тя няма отношение към римския ажурен стил.

Комплектните коланни гарнитури са рядкост за българските земи. Затова и реконструкцията на коланите, особено на тези, които използват закопчалки вместо токи, е много трудна. Поради тази причина публикуваните две, почти комплектни находки от Кабиле (Гетов 1982, 40-78), са твърде ценни. Първата колана гарнитура се състои от голяма ажурна апликация с растителни мотиви, три правоъгълни апликации, украсени по същия начин, закопчалка с пелтовиден край и един вретеновиден накрайник (обр. 8 *1-4*). Правоъгълните апликации (обр. 8 *3*) са отливани в калъп в техника *opus interrasile*, като средната им част образува пресечена пирамида. Страничните им израстъци, върху които са пробити дупките за нитовете, лягат плътно върху ремъка. В единия край на една от тях се е намирало копчето за закачане към закопчалката, което в момента е отчупено. Накрайникът е със запазена бронзова лента за прикачване.

Подобни комбинации от апликации не са непознати и често се срещат от лимеса (Oldenstein 1976, 184). Цялостната колана гарнитура от гроб 58 на некропола на Viminacium също се състои от голяма полукръгла апликация, съчетана с правоъгълни (Зотовић, Јордовић 1990, 84, T. LXXXVI, 3, 6). Екземплярът от Кабиле (обр. 8 *1*) има 6 дупки за нитчета, което показва, че той лежи плътно върху ремъка и има само декоративна функция. Вероятно това е центърът на коланната украса и около нея се нареждат симетрично останалите части (обр. 8 *5*). Във всички известни случаи правоъгълните декорации са нечетен брой - 3, 5 или 7, защото една от тях е свързана със системата на затваряне на колана и в случая е носила копчето. То е монтирано в единия ѝ край, а другият - завършва с пелтовидната халка. Под едната от двете части на закопчалката излиза свободният край на колана с накрайника (обр. 8 *5*).

Интересното при този пример е, че според проучвателя той произхожда от женски гроб, тъй като в него са намерени и чифт обеци (Гетов 1982, 47). Погребението е извършено с трупоизгаряне на място и затова не може да се посочи със сигурност колко индивида са погребани. Ако не става въпрос за двоен гроб обаче, това е единственият пример за използване на колан

с метални апликации от жена. Датирането на тези колании гарнитури се улеснява от факта, че апликациите принадлежат към най-ранните, изработени в ажурен стил.

Втората колания апликация от гроб 34 на могила III от Кабиле (Гетов 1982, 61) е трудно да се причисли към ажурните колани, защото се състои от неразчленени правоъгълни плочки. Независимо от това целият състав на гарнитурата, както и подредбата му върху ремъка, отговарят на типичния ажурен римски колан и това е причината да се разглежда тук. Състои се от пелтовидна тока с два изрязани бъбрековидни орнаменти (обр. 8 *7*), закопчалка с пелтовидна халка (обр. 8 *8*) и пет апликации от прости правоъгълници с релефен ръб в средата (обр. 8 *6*). Една от тях завършва с пелтовиден израстък в двата си края, а останалите три имат израстък само от едната страна, а петата е със заоблен край. Може да се приеме, че първата е разположена централно, а останалите, симетрично на нея - отпред и отстрани (обр. 8 *9*).

Токата използва една от апликациите за прикрепване към ремъка, тъй като тя е с издължена бронзова пластинка, сега отчупена. Според една от възможностите за реконструкция закопчалката играе роля на обтегач за силно стеснения край на колана, т.е. той преминава през нея и след това пада надолу (обр. 8, *9*). Не е изключено обаче, тя да служи и като накрайник. В такъв случай закопчалката просто е монтирана в края му с два нита.

Въпросната колания гарнитура е по-късна от предходната понеже при нея липсва ажурния орнамент. Токата и закопчалката могат да се отнесат към втората половина на II и началото на III в. Находката е намерена в гроб с богат инвентар, датиран от средата и през втората половина на II в. (Гетов 1982, 64).

Освен двете колании гарнитури тук трябва да се спомене и тази от Силистра (обр. 2 *1-6*), където също има съчетания на различни по вид ажурни апликации. Реконструкцията й предполага симетричното им разположение спрямо токата, като е възможно една от правоъгълните (обр. 2 *4*) да е свързана с катарамата и затова те да са нечетен брой. Вероятно четирите останали апликации се монтират симетрично от двете ú страни. За съжаление не разполагам с никакви данни за тяхното подреждане и затова всяка реконструкция би била измислена.

Разгледаните материали, цели гарнитури и единични елементи показват, че ажурният стил е на мода от средата на II до началото на III в. След това той все още се преживява до средата на III в. в силно редуциран и променен вид. Разпространението на изделията му е в районите, заселени предимно с военни и най-вече по Дунавския лимес. Находките от Южна България също подкрепят тази теза, тъй като те произхождат от големи градски центрове или от гарнизони, какъвто е Кабиле, или от светилища, посещавани и от военни лица.

Картата на разпространението силно се влияе от състоянието на изследванията. Така например най-много екземпляри са открити във военния лагер Нове, но те са единични, понеже не са разкопани некрополите на селището. Другият район на производство и на употреба е Ескус, но ограничените разкопки там не позволяват да се направят по-съществени заключения относно стила и характерните особености на тамошните изделия. Единственият добре дефиниран център е този в Дуросторум. Оригиналната му продукция е разпознаваема и вероятно ще бъдат открити и други произведения на тамошните работилници.

От всички известни типове ажурният колан е най-красивият и майсторски изработеният. За правилната му реконструкция са необходими точни наблюдения при разкриването на гробове, особено с трупополагане. Малкото разкопани некрополи от римската епоха обаче, не допринасят за по-точното възстановяване на неговия вид и само познанията върху развитието на стила позволяват да се прецизира датирането на множеството единични находки.

Цитирана литература:

Буюклиев 1991: Х. Буюклиев. Към въпроса за тракосарматските отношения през I и началото на II в. (по археологически данни). - Археология, 1991, 2, 11-20.

Велков, Данов 1938: И. Велков, Хр. Данов. Новооткрити старини. - Известия на Археологическия институт, 12, 1938, 433-449.

Генчева 1996: Е. Генчева. Функция и предназначение на предметите от сребърното съкровище от Чаушево. - Археология, 1996, 1, 34 -38.

Генчева 2002: Е. Генчева. Първият военен лагер в Нове, провинция Мизия (Северна България). София-Варшава, 2002.

Гетов 1982: Л. Гетов. Тракийски могилен некропол от римската епоха при Кабиле. - В: Кабиле, 1, 1982, 40-78.

Зотовић, Јордовић 1990: Л. Зотовић, Ч. Јордовић. Viminacium I. Некропола Више гробаља. Београд, 1990.

Кънчев, Кънчева-Русева 1996: М. Кънчев, Т. Кънчева-Русева. Спасителни разкопки на Дългата могила до с. Караново, Новозагорско. - В: Т. Кънчева-Русева, Кр. Велков, В. Игнатов. Проучвания на надгробни могили в Новозагорско. Русе, 1996, 17-70.
Шкорпил, Шкорпил 1912: К. Шкорпил, Х. Шкорпил. Балчик. - Известия на Варненското археологическо дружество, 5, 1912, 47-62.
Bishop, Coulston 1989: M. C. Bishop, J. C. Coulston. Roman Military Equipment. Aylesbury, 1989.
Böhme 1972: A. Böhme. Die Fibeln der Kastelle Saalburg und Zugmantel. - Saalburg Jahbuch, 29, 1972, 5-112.
Dawson 1989: M. Dawson. A Review of the Equipment of the Roman Army of Dacia. - In: C. van Driel-Muray (ed.) Roman Military Equipment: the Sources of Evidence. (=BAR International Series 476), 1989, 337-366.
Frisch, Toll 1949: T. G. Frisch, N.P. Toll. The Bronze Objects. The Excavations at Dura Europos. Final Report, 4, IV, fasc.1. New Haven, 1949.
Garbsch 1965: J. Garbsch. Die norisch-pannonische Frauentracht im I-II Jahrhundert. München, 1965.
Genčeva 2000: E. Genčeva. Metalowe części wyposażenia żołnierskiego Novae. - Novensia, 12, 1990, 49-98.
Glasbergen, Groenman-vanWaatering 1974: W. Glasbergen, W. Groenman-van Waateringe. The Pre-Flavian Garrisons of Valkenburg Z.H. Fabriculae and Bipartite Barracks. Amsterdam-London, 1974.
Grünewald 1981: M. Grünewald. Die Kleinfunde des Legionslagers von Carnuntum mit Ausnahme der Gefäßkeramik (Grabungen 1968-1974). (Der römische Limes in Österreich, 31, 1981), Wien,1981.
Gudea 1972: N. Gudea. Das Römerlager von Biciumi. Bucureşti, 1972.
Gudea 1997: N. Gudea. Castrul roman de la Biciumi. Zalau, 1997.
von Jenny 1935: W. von Jenny. Zur Herkunft der Trompetenornamentes. - Jahrbuch für prähistorische und ethnographische Kunst, 10, 1935, 31-48.
Jobst 1975: W. Jobst. Die römischen Fibeln aus Lauriacum. (=Forschungen in Lauriacum, 10). Linz, 1975.
Junkelman 1986: M. Junkelman. Die Legionen des Augustus. Der römische Soldat im archäologischen Experiment. Mainz, 1986.
Kellner, Zahlhaas 1983: H.-J. Kellner, G. Zahlhaas. Der römische Schatzfund von Weissenburg. München-Zürich, 1983.
Koch 1985: R. Koch. Die Tracht der Alemannen in der Spätantike. - Aufstieg und Niedergang der römische Welt, II, 12, 3, 1985, 456-545.
Maier 1991: The Oppida of Second and First Centuries B. C. - In: The Celts. Milano, 1991,
Nemeth 1991: E. Nemeth. Römische Ausrüstungsgegenstände aus Tibiscum. - Dacia N.S., 35, 1991, 205-210.
Oldenstein 1976: J. Oldenstein. Zur Ausrüstung römischer Auxiliareinheiten. Studien zu Beschlägen und Zierat an der Ausrüstung der römischen Auxiliareinheiten des obergermanisch-raetischen Limesgebietes aus dem zweiten und dritten Jahrhundert n. Chr. - Bericht der Römisch-Germanischen Kommission, 57, 1976, 49-374.
Riegl 1927: A. Riegl. Spätrömische Kunstindustrie. Wien, 1927.
Rostovtzeff 1931: M. Rostovtzeff. Skythien und der Bosporus. Wien, 1931.
Simion 1984: G. Simion. Descoperiri noi în necropola de la Noviodunum. - Peuce, 9, 1984, 75-96.
Škorpil 1912: K. Škorpil. Grabfund in Balčik. - Jahreshefte des Österreichischen archäologischen Institutes, 15, 1912, 102-134.
Ulbert 1959: G. Ulbert. Die römischen Donau-Kastelle Aislingen und Burghöfe. - Limesforschungen. Studien zur Organisation der römischen Reichsgrenze an Rhein und Donau, I, 1959.
Ulbert 1969: G. Ulbert. Das frührömische Kastell Rheingönheim. - Limesforschungen. Studien zur Organisation der römischen Reichsgrenze an Rhein und Donau, 9, 1969.
Werner 1977: J. Wener. Spätlatene Schwerter norischer Herkunft. - In: Ausklang der Latene Zivilisation und Anfänge der germanischen Besiedlung im mittleren Donaugebiet. Bratislava, 1977, 367-401.

Roman Open-work Belt Fittings from Bulgaria
(Summary)

Evgenia Gencheva

A specific type of decoration called Roman openwork style appeared during the reign of Emperor Antonius Pius (AD 138-161) that had a rapid diffusion across the Roman Empire. The belt fittings made in this style feature numerous metal appliqués and ornaments placed along its entire length.

Buckles. The earliest type is the hinge pelta-shaped buckle made of a flat strip with triangular or D-shaped cross-section (fig. 1 *1, 2*). Well-dated Bulgarian examples of this type derive from Novae and are related to the first military camp, in operation between AD 46 and 70.

Hinge pelta-shaped buckles are known from the Limes forts as late as the mid-second century. Later, they are replaced by buckles that have a crescent-shaped loop and cast rectangular frame (fig. 1 *3, 4, 6–8*). The development of the latter leads to the reduction of the volutes of the crescent-shaped ornament and gradually they turn into sharp knobs flanking the pin (fig. 1 *5, 9, 10*). Typologically, the latest are the buckles where the volutes of the

crescent are reduced to simple knobs flanking the pin (fig.1 *11*).

A variety of the pelta-type buckle is the rectangular buckle with meandroid volutes (fig. 2 *1*). Such a buckle is known from silver belt fittings found in a grave from Silistra that consist of three rectangular elements with meandroid volutes (fig. 2 *4*) and four openwork fittings with volute ornaments (fig. 2 *2, 3, 5, 6*).

A similar find is known from a grave in Noviodunum, i.e. in the same area of the Lower Danube. It is not impossible that the location of the workshop manufacturing such fittings was somewhere within the legionary camp of Durostorum.

The belt fitting from Oescus (fig. 2 *13*) also has a rectangular pelta-shaped buckle and the only difference is that the pelta's volutes are replaced by openwork floral ornamentation.

Clasps. The belts were fastened not only with buckles but also with different types of clasp. The most common are the clasps with pelta-shaped ring that were hooked onto buttons or reels (fig. 3 *1-5*). In order to facilitate easier attachment of the belt, in some cases instead of an ordinary button, different clasp accessories were designed (fig. 3 *7, 8*). The variety of belt clasp mechanisms is a characteristic feature for the second half of the second century and the early third century AD.

Strap-ends. Strap-ends should be considered as functional parts of the belt. Most common are the tapered strap-ends with profiled terminal (fig. 3 *10–12*). Another group of strap-ends has openwork ornaments. The earliest examples of the latter have trumpet-shaped ornaments, as demonstrated by the strap-end from Silistra (fig. 3 *9*). The openwork strap-ends have small ornaments and very stylized peltas, which suggests that they are relatively late on the sequence.

Appliqués. The development of the Roman openwork style is best seen from the numerous appliqués that serve as belt decorations. Rectangular appliqués with fine floral ornament in the middle executed in opus interrasile (figs. 1 *12*, 4 *5, 6* and 8 *3*) are among the earliest examples. Also early are the types in which the ornament predetermines the shape (fig. 2 *2-9, 11*). The date of the appliqués is the mid- and second half of the second century AD.

An early variety of openwork appliqués consists of examples cast in molds with a certain shape (figs. 2 *12* and 4 *7-9, 11*). The fittings with the trumpet-shaped ornaments appear around the mid-second century AD (fig. 4 *1, 2, 4*).

The development of the early types sees the appearance of new forms with more crude ornament executed with small shapes and greater stylization (fig. 5 *7-11*). The rectangular appliqués with floral motifs continue in use but they are highly stylized, hardly recognizable and more and more looking like small cut-out crescents, peltas, volutes, etc. (figs. 2 *10, 13*, 4 *10* and 5 *1-6*). The openwork style drastically changed with time and among its latest examples are the appliqués with small shapes, such as hearts, crescents and droplets (fig. 6).

Apart from the above examples, there are several finds that are not common for Bulgaria and most certainly are imports (fig. 7).

These materials – entire fittings or single elements – suggest that the openwork style was fashionable from the mid-second to the early third century AD. It faded away around the mid-third century AD after a period in which its design was changed and substantially trimmed down.

Античните градски площадни комплекси и тяхната съдба през късната античност: *Oescus*

Венцислав Динчев

В първата част на това изследване бяха представени площадните комплекси на *Philippopolis* и *Nicopolis ad Istrum* (Динчев, 2009). Тук ще изложа и анализирам данните за площадния комплекс на *Oescus* (при дн. Гиген, Плевенско).

Изследването на комплекса на централния площад на *Oescus* е започнало преди повече от век и вече е в напреднал етап на проучване, а разкритите му компоненти са сред най-добрите домашни примери на античната обществена архитектура. При все това в актуалната му характеристика - общата и в тази на отделните му компоненти, се забелязват известни празноти. Има, разбира се, и въпроси, чието решение ще е възможно едва след пълното разкриване на останките му.

Новите проучвания показаха, че римската *Colonia Ulpia Oescensium* възниква на мястото на *castra Oescensia* - лагерът на *legio V Macedonica* от I в. (Кабакчиева 2000, 31-34, 100-102, 109-110; Кабакчиева 2004, 105), но засега не е ясно дали площадният комплекс на колонията е топографски приемник на структурното ядро на лагера, т.е. на комплекса на принципията.

За разлика от *Philippopolis* и *Nicopolis ad Istrum*, комплексът на централния площад на римската *Colonia Ulpia Oescensiu*, е планиран по модела на италийските *fora*. Той е в централната зона на Oescus, непосредствено на север и запад от пресичането на двете главни градски улици - *decumanus maximus* и *cardo maximus*. Има правоъгълни очертания и размери: 200 (север-юг) x 97,60 м (Ivanov 1987, 11; Иванов, Иванов 1998, 92; Иванов, Ковачева 2002, 36; вж. тук обр. 1). Площта му, която е почти 20 дка, заема над 10 % от защитената общо площ (към 180 дка) на римската колония. По този показател той превъзхожда останалите известни антични площадни комплекси у нас.

В обнародваните досега публикации не е предлагана обща периодизация за форумния комплекс на *Oescus*, но от хронологията и строителната история на отделните постройки и съоръжения могат да се допуснат три основни строителни периода в развитието му: първи (начален) - в първата половина на II в.; втори (среден) - към края на II и, евентуално, началото на III в.; трети (последен) - към края на III и особено в началото на IV в.

Вероятно изграждането на форумния комплекс започва още с основаването на самата *Colonia Ulpia Oescensium* след края на Втората дакийска война (106 г.) и продължава поне до края на управлението на имп. Хадриан (138 г.). Същинският площад, т.е. ареата, е с размери 96 (север-юг) x 57,60 м. Монументални коринтски колонади с ширина над 7 м ограждат ареата от запад, юг и изток. Със северните си краища западният и източният портик са свързани с по едно голямо правоъгълно помещение. Стените на това в северозападния ъгъл на площада са били покрити с цветни фрески. Северната част на ареата е заета от храмовия ансамбъл на Капитолийската троица. Предпочетеният тук вариант с отделни храмове за трите върховни италийски божества представя един по-сложен и концептуално по-развит етап в капитолийското култово строителство, който се среща сравнително рядко в римските градове. С централно разположение е храмът на *Iup(p)iter Optimus Maximus*. Издигнат е върху висок подиум и е достъпен чрез стълбище от юг, т.е. откъм площада. Между стълбището и входа има площадка с двойна коринтска колонада. Самата храмова сграда е с размери 19,50 (север-юг) x 11,95 м и е двуделна - с преддверие и култово помещение *(cella)*. Храмовете на *Iuno* (Юнона) и *Minerva* са разположени почти симетрично отстрани и са твърде сходни. Представляват умалена и опростена версия на храма на Юпитер - с единични колонади пред входовете и без преддверия (обр. 1). Предполага се, че храмовият ансамбъл на Капитолийската троица е сред най-рано изградените компоненти на площадния комплекс - до края на първата четвърт на II в. (Иванов, Иванов 1998, 97-171, 186; Иванов, Ковачe-

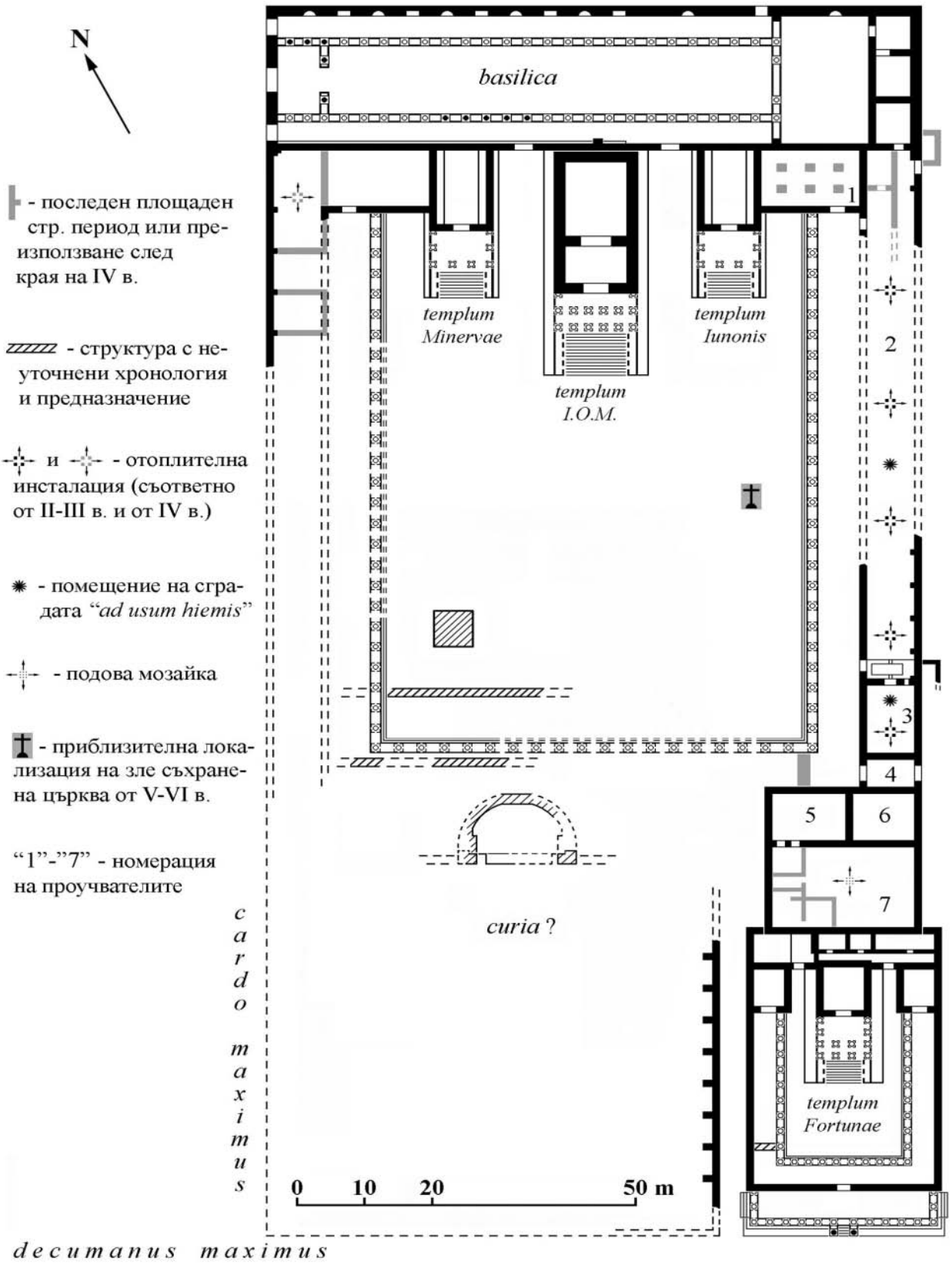

Обр. 1. Реконструиран план на форумния комплекс на Oescus (компилация по: Иванов, Иванов 1998, обр. 58, 60 (а, б). 116, 143, 152б. Kabakchieva 1999, Abb. 1, 2; Иванов 2005, обр. 7, 8, 76, 141; информация от цитираните в текста публикации)

Fig. 1 Reconstructed plan of the Oescus forum complex (compilation after Иванов 1998, обр. 58, 60(а-б), 116, 143, 152б; Kabakcieva 1999, Abb. 1 and 2; Иванов 2005, обр. 7, 8, 76, 141; information from these publications referred to in the text)

ва 2002, 36; Иванов 2004, 277-278, 280-283). Северният край на комплекса е зает от огромна гражданска базилика, чиято надлъжна ос е перпендикулярна на тази на площада. Външните ú размери са 97,60 (запад-изток) x 23,50 м. Два надлъжни стилобата, с дължина 73,70 м, разграничават три кораба в западната и централната ú част (обр. 1). Ширината на централния кораб е 11,60 м, а ширината на страничните - по 3,60 м. Централният кораб е бил и значително по-висок от страничините, вследствие изграждането на внушителните двуетажни портици върху разделителните стилобати. Долният етаж на портиците е украсен с коринтски колонади, а горният - с пиластри с релефни женски изображения (т. нар. кариатиди). Оригиналната пластична украса на пиластрите се допълва от тази върху свързащите ги парапетни плочи - медальони с различни мъжки или женски бюстове и глави. Важно допълнение към базиликалния интериор са редуващи се полукръгли и правоъгълни в план ниши в северната стена. Предполага се, че са предназначени за статуи. Напречен стилобат в източната част на базиликата обособява в план т.нар. помещение № 4, което е с обратна на сградата ориентация (север-юг) и вътрешни размери 21,20 x 13,40 м. Други три по-малки помещения със „служебни“ функции оформят източния край на сградата (обр. 1). Главните входове са от запад и осигуряват непосредствен достъп до трите надлъжни кораба откъм *cardo maximus*. Входове има или се предполагат и на други места, включително в южната стена на базиликата, която същевременно се явява северна за храмовия ансамбъл на Капитолийската троица. Съотношението между стените на тези два импозантни паметника показва, че базиликата е издигната по-късно. Посредством стилов анализ на нейната пластична украса и на частично запазен официален надпис върху един от фриз-архитравите ú се приема, че това е станало около 135 г. (Иванов 2005, 7-89; вж. и: Ivanov 1987, 11-12; Тонев 1995, 75; Иванов, Ковачева 2002, 36-38; Иванов 2004, 278-280) С началния период на форумния комплекс се свързва и изграждането на т.нар. сграда V. Тя се намира зад източния площаден портик, а външната ú стена задава източната граница на комплекса в централния му сектор (обр. 1). Като нейна част (помещение „№ 1“) се определя и споменатото по-горе помещение с фрески до североизточния ъгъл на ареата. Най-значително е помещение „№ 2“, чийто северен край е при югозападния ъгъл на гражданската базилика, а дължината му (север-юг) се определя на 77 м[1]. Вътрешната му ширина пък - 7,70 м, е съизмерима с тази на площадния портик (7,30 м). То е имало отоплителна инсталация. До южния му край е разкрит *praefurnium* („помещение № 2а“), откъдето е подаван топъл въздух не само за него, но и за съседното на юг помещение „№ 3“. Потвърждение за отоплението и важно допълнение към характеристиката на сградата изобщо дава един фронтон от вход в западната стена на помещение „№ 2“. Фронтонът е със строителен латински надпис, който съобщава, че висш градски магистрат със собствени средства построил сграда, предназначена да „се ползува през зимата“ *(„ad usum hiemis“)*. До югоизточния ъгъл на площадните портици се намира сравнително малкото помещение „№ 4“, което е с обратна ориентация (запад-изток) и с два широки, срещуположни входа в по-късите си стени. Южно от него е т.нар. южен тракт на сграда V - три помещения (№№ 5-7), групирани в правоъгълен блок с размери 26,90 (север-юг) x 22,95 м. Те не са били отоплявани. В най-голямото от тях („№ 7“) има двуцветна, черно-бяла подова мозайка (Иванов, Иванов 1998, 169-186; Иванов 2004, 280-283). Покрай западния площаден портик се предполагат „няколко просторни помещения“ (Иванов, Иванов 1998, 158-160), но реално са изследвани останки само на споменатото по-горе помещение до северозападния ъгъл на ареата. Актуалният преглед за началния период приключва с констатираните в ограничени сондажи градежи под по-късния храм на *Fortuna* в югоизточния сектор на комплекса (Иванов, 2005, 96-97).

В публикацията за гражданската базилика т.нар. помещение № 4 в източната ú част се разглежда заедно с трите помещения, обособени в източния ú край, и се определя по сходен начин - „като служебна зала“ (Иванов 2005, 45). Всъщност то се явява трансепт, неразделен от надлъжните кораби във вътрешния обем на базиликата и с функции не по-малко официални от техните. Нещо повече, мястото на този трансепт - в срещуположната на главните вхо-

[1] *Наличните планове показват, че площта на помещение „№ 2“ не е изцяло проучена и/или че останките от стените в централната му част са много зле съхранени (Иванов, Иванов 1998, 94-95, 174, обр. 57, 58, 143; вж. тук обр. 1). При това положение не е изключено наличието на вътрешни напречни стени, което би означавало, че по протежение на тези 77 м има не едно, а две или повече помещения.*

дове част на общото базиликално пространство (обр. 1), предполага той да е бил най-официалното място в базиликата.

Функционален коментар налага и анализът на данните за т.нар. сграда V. Определянето на цялото източно крило на площадния комплекс като една сграда не е оправдано. Местата, особеностите в устройството и установените входове на намиращите се тук помещения помагат за изясняване на функционалната им обособеност/обвързаност и доказват наличието на отделни сгради в източното крило. Така например, помещението с фреските („№ 1“) до североизточния ъгъл на ареата е съседно не само на дългото отопляемо помещение „№ 2“ (на изток), но и на храма на Юнона (на запад) и на гражданската базилика (на север), а единственият му вход го свързва с източния площаден портик (обр. 1). При това положение то може да се разглежда като обособена част на площадния комплекс, респективно - не би следвало да се определя като принадлежащо на сградата с отопляемото помещение „№ 2“. Въпросната сграда „V“ пък трябва да се редуцира до отопляемите помещения „№ 2“ и „№ 3“, включително с разположения между тях префурниум (помещение „№ 2а“)[2]. Така тази сграда, предназначена *„ad usum hiemis“*, се очертава с правилен, силно издължен правоъгълен план (обр. 1). И в редуцирания си вариант тя се простира по цялото протежение на източния площаден портик. Може да се допусне, че функциите ú поне отчасти са се припокривали с тези на гражданската базилика, която е била неизползваема през студените зимни дни. Помещение „№ 4“, намиращо се до югоизточния ъгъл на площадните портици, е определено като „преходно антре“ (Иванов, Иванов 1998, 180), но следва да се уточни, че то не принадлежи на отделна сграда, а е комуникативен компонент на площадния комплекс, осигуряващ пряк достъп от съседната на изток улица към самия площад (обр. 1). Твърдението, че то е имало подова отоплителна инсталация (Иванов, Иванов 1998, 178), е погрешно[3]. На практика, входното помещение не свързва, а отделя сградата, предназначена *„ad usum hiemis“*, от т.нар. южен тракт на сграда V. Всъщност, въпросният „южен тракт“ е самостоятелна, ясно обособена сграда с правоъгълен план и с три неотопляеми помещения, като това с черно-бялата подова мозайка заема около 2/3 от нейната площ. В представения тук план (обр. 1) не са отразени основните ú входове. Конкретните функции на тази сграда засега не могат да се уточнят, но е ясно, че тя е имала обществено предназначение.

Досега проучванията на форума, а и в останалите части на *Oescus* не са предоставили сигурни данни за щети, причинени от вражески нападения или от някакви природни катаклизми през II в. Поради това може да се допусне, че вторият основен строителен период на местния площаден комплекс е, подобно на сходните промени в площадни комплекси на *Philippopolis* и *Nicopolis ad Istrum* (Динчев 2009, 67, 74-75 и цит. там изследвания), резултат от проспериращото развитие на града.

Между северния край на западния площаден портик и югозападния ъгъл на гражданската базилика са установени частично останки от сграда, чийто под е настлан с мраморни плочки в *opus sectile*. Началната ú дата засега не е уточнена, но е сигурно, че е функционирала през III в. (Кабакчиева 1993, 90; Kabakčieva 1999, 49, 52-53) Днес основното доказателство за втория период в развитието на форумния комплекс на *Oescus* е изграждането на импозантния храм на *Fortuna* в югоизточния му ъгъл. Храмовият ансамбъл е с правоъгълен план и общи размери 50,20 (север-юг) x 28,80 м. Включва монументален външен портик от юг (откъм *decumanus maximus*), масивна оградна стена, перистилен двор в южната и централната си част, същин-

---

[2] За възможността в очертанията на помещение „№ 2“ (обр. 1) да има всъщност две или повече помещения вж. по-горе бел. 1.

[3] В публикацията се посочва, че това помещение „е имало отдолу хипокауст от тухлени колонки, но те са били ограбени в миналото от местното население“. Запазено свидетелство, според проучвателите, е „засводеният тухлен отвор, през който топлият въздух е преминавал от помещение № 3 в помещение № 4“. Споменава се също, че „по-късно отворът бил затворен с голяма (бипедална) тухла“ (Иванов, Иванов 1998, 178). Смятам, че в това помещение поначало не е имало тухлени колонки и хипокауст. Мястото, ограничените размери и широките му срещуположни входове (обр. 1) ясно показват неговите специфични комуникативни функции, които пък изключват наличието на хипокауст - отоплението на подобно входно помещение би било алогично. Засводеният отвор в южната стена на помещение „№ 3“, съответно - в северната стена на помещение „№ 4“, не е служел за преминаване на топлия въздух от първото във второто, а за получаване на тяга за по-добро разпространение на топлия въздух под суспензурата на помещение „№ 3“ (припомням, че префурниумът „№ 2а“, от който е осигуряван топъл въздух и за помещение „№ 3“, е северно от него - вж. обр. 1). Бипедалната тухла пък е използвана за прикриване на отвора след постигането на тяговия ефект - за запазване на топлия въздух под помещение „№ 3“.

ския храм и още няколко помещения в северната си част (обр. 1). Външният портик, както и портиците на перистила, са в коринтски ордер. Достъпът в ансамбъла е от юг, чрез входове по надлъжната му ос във външния портик и в южната оградна стена. Същинският храм е разположен върху висок подиум и е достъпен чрез стълбище от юг, откъм перистилния двор. Върху площадката между стълбището и културата сграда се предполага двойна коринтска колонада. Очевидно с колони са били оформени и страниците на храмовото предверие. Културното помещение *(cella)* е с дебели стени и с правоъгълен план, ориентиран север-юг. Входът му е от юг. И то е центрирано спрямо надлъжната ос на ансамбъла (обр. 1). Встрани от храмовия подиум има две еднакви, симетрично разположени правоъгълни помещения, опрени в дългите оградни стени. Те ограничават съответните перистилни портици в северна посока и са свързани с тях чрез входовете си. В източното помещение е запазена частично черно-бяла подова мозайка. Предполага се, че подобна е имало и в западното помещение. В северния край на ансамбъла - зад културата сграда, описаните странични помещения и свързващите ги стени - се намират още няколко помещения с различни размери. По всяка вероятност те са с помощни, стопански функции. Използването на южната стена на правоъгълната постройка до югоизточния ъгъл на ареата като северна ограда на храмовия ансамбъл доказва по-късното му изграждане. Благодарение на двуредовия официален латински надпис върху фриза на външния южен портик имаме и точната дата на изграждането му - 190-192 г. (Ivanov 1987, 12-60; Иванов 2004, 280; Иванов 2005, 91-203)[4]. Западно от храмовия ансамбъл и установения тук пасаж е разкрита частично източната фасада на друга голяма сграда („IX“; вж. тук обр. 1). Предполага се, че тази неизследвана всъщност сграда е планирана и градена заедно с храма на *Fortuna* в края на II в. (Иванов 2005, 205)

Разположението на постройките и съоръженията на храмовия ансамбъл на *Fortuna* и ясната му функционална схема показват, че той всъщност загърбва ареата с намиращите се на и около нея компоненти на площадния комплекс (обр. 1) и че дейността му е била в немалка степен обособена от живота върху и около ареата.

При досегашните проучвания на форумния комплекс на *Oescus* са установени останки от няколко структури, чието предназначение и хронология засега остават неизвестни. Така например в югозападната част на ареата са установени няколко дебели „зида“ със солиден градеж и с ориентация, съвпадаща с тази на ареата (обр. 1). В кратките и не съвсем ясни съобщения за тях (Иванов, Иванов 1998, 157-158) липсват данни за съотношението им към стилобатите и нивата на известните, представените тук (обр. 1) площадни портици[5]. Във всеки случай въпросните „зидове“ не би следвало да са синхронни с тези портици[6]. Пак в югозападната част на ареата са разкрити останки от „едно масивно квадратно съоръжение със страна 6,05 м“, чиято горна повърхност „е постлана с големи варовикови блокове“ (Иванов, Иванов 1998, 158; вж. тук обр. 1). Твърдението, че подобно не е известно от площадите на други градове на Долна Мизия и Тракия (Иванов, Иванов 1998, 158), вече може да се коригира. Сходни постаменти за несъхранени възпоменателни паметници или за културни съоръжения са установени в площадните ареи на *Philippopolis* (напр. Кесякова 2004, 12-14, 40-41, 43) и *Nicopolis ad Istrum* (напр.: Владкова 2001, 100, 106; Владкова 2003, 246, 252).

Специално внимание заслужава краткото сведение за разкрита „полукръгла екседра“ от обществена сграда, намираща се южно от ареата и западно от храма на *Fortuna* (Иванов, Иванов 1998, 187). От познатия общ план на фо-

[4] В по-ранните публикации надписът се датира в 191-192 г. (напр. Ivanov 1987, 36), а в по-късните - в 190-191 г. (Иванов 2004, 280; Иванов 2005, 138).

[5] Съобщава се, че „на 10,70 м северно от южния стилобат на форума минава солиден зид с посока запад-изток (шир. 1,30 м). Той се състои само от основи, които отгоре са постлани с грамадни варовикови блокове“ (Иванов, Иванов 1998, 157). По-нататък се споменава, че в югозападния ъгъл на ареата, „на 5,00 м източно и 1,30 м северно от съответните стилобати, бе открит каменен зид, широк 1,80 м, който образува правоъгълно помещение с вътрешна ширина (изток-запад) 24,75 м“ и дължина, „проследена до 20 м в посока север-юг“ (пак там, 158). В приложените планове (пак там, 95, 157, обр. 58 и 116) въпросните „зидове“ не съвпадат. Водещ в това отношение за представения тук план (обр. 1) е общият план на площадния комплекс в цитираната публикация (Иванов, Иванов 1998, 95, обр. 58).

[6] Предвид характеристиките на въпросните „зидове“ (останки от стени или стилобати ?) и тяхното местоположение (обр. 1), успоредното им функциониране с известните площадни портици с коринтски колонади, е малко вероятно. Ако известните площадни портици са използвани от изграждането до изоставянето на площадния комплекс (Иванов, Иванов 1998, 92, 168, 186), то тези „зидове“ би трябвало да са по-ранни (свързани с военния лагер от I в.), или по-късни (свързани с ранновизантийския град). Евентуална дата на „зидовете“ в рамките на II-IV в. пък ще предполага наличие на неподозирана досега промяна в размерите и оформлението на ареата на форума, в частност на южния ѝ сектор.

румния комплекс (пак там, 95, обр. 58) може да се допусне, че нивото в очертанията на въпросната екседра е било повдигнато, т.е. че в нея е имало подиум. Тук съм представил вариант за реконструирания ú план като външно проявена апсида (обр. 1). Площадният комплекс на *Oescus* е включвал задължително *curia* (сградата на градския съвет в център с доминиращо италийско влияние), а вероятно и други сгради, свързани с автономното градско управление (архив, канцеларии на висши местни мегистрати и др.). Предвид разкритията в северния и източния сектор, и установената малка ширина на западния сектор на площадния комплекс, може да се допусне, че останките на курията тук са в значителното неизследвано пространство на южния площаден сектор. Известните курии от други имперски центрове са с правоъгълен план, нерядко с по една голяма апсида срещу главния си вход. Апсидите са с подиуми за ораторски трибуни (вж. напр. Gros 1996, 261-269, цит. там примери и публикации). Изкушен съм да локализирам ораторската трибуна на курията на *Oescus* в установената апсида до южния площаден портик, но тази възможност не може да бъде потвърдена без нови проучвания. Смущаващо донякъде е обстоятелството, че ако сградата с тази апсида е със стандартния за куриите план, то нейният главен вход ще е в южния ú край и тя, подобно на храма на *Fortuna*, би загърбвала ареата. Дали пък предпочитанието за основен достъп откъм *decumanus maximus* не е обща особеност на сградите в южния сектор на площадния комплекс?

Наред с естествения процес на амортизация, причина за третия основен строителен период на форума на *Oescus* изглежда е и необходимостта от възстановяване на щети след варварските нашествия от средата на III в. Колективни находки с горели монети от първата половина на III в. са открити на различни места в града, включително в гражданската базилика (Иванов, Ковачева 2002, 45, 47). Може би възстановяването е започнало още в последните десетилетия на III в., но основното строителство във връзка с третия период според наличните данни, е станало през първите десетилетия на IV в. Вероятно то, както и възходът на града изобщо по това време, са стимулирани от изграждането на големия каменен мост над Дунав между *Oescus* и *Sucidava*, който Константин Велики откри и осветил лично в 328 г.[7]

Третият период в развитието форумния комплекс се изразява предимно в ремонти и преустройства, но все пак се изграждат и нови постройки и съоръжения. При ремонта на площадните портици са използвани и сполии, някои от които са с надписи. Така например, в югозападния ъгъл на колонадата е попаднал надпис от края на II в. (Иванов, Иванов 1998, 50). В южния край на източния портик пък части от надгробни плочи са преизползвани като бази за колони (пак там, 162). Сондажите от 1989-1990 г. в и до гражданската базилика доказаха, че нивото, до което са разкрити нейните останки в предходните години, е всъщност нивото от последния период на функционирането ú (т.е. от третия период на площадния комплекс) и че то е значително повдигнато спрямо началното ú ниво (Кабакчиева 1993, 86, 90-92). Подобна ситуация се предполага и за храмовия ансамбъл на Капитолийската троица (пак там, 86). Фактът, че при повдигането на подовите нива общата, междинната стена на храмовия ансамбъл и гражданската базилика е преизградена почти от основи, свидетелства за мащаба на ремонтната дейност в сектора.

Интересна и важна е ситуацията, регистрирана при храма на Минерва. Храмовата сграда тук е „разрушена до основи“ и върху нея е издигната „нова сграда“. Съобщава се, че „в една от стените на новата сграда... е намерена монета на император Константин I“ (Kabakčieva 1999, 53). Ако тази монета е попаднала в новия градеж скоро след емисията си (неуточнена в цит. статия) - примерно до края на управлението на Константин I (337 г.), или дори до края на Константиновата династия (363 г.), представената ситуация би следвало да се интерпретира не като изоставяне, а като преизграждане на храма на Минерва[8]. То ще е в унисон с преизграждането на общата стена на храмовия ансамбъл и базиликата. В подкрепа на подобна интерпретация може да се изтъкне и обстоятелството, че ограничената издигната площадка на храма на Минерва (обр. 1) е трудно пригодна за друг вид официално ползване.

Между югозападния ъгъл на гражданската базилика и северния край на западния площа-

[7] За моста, за пребиваването на Константин Велики в Oescus в 328 г. и за съответните извори вж. напр. Tudor 1965, 74-78.

[8] Както е известно, с Миланския едикт от 313 г. християнската религия се признава само за равноправна с останалите изповядвани по това време култове. Сред тях именно този към Капитолийската троица е с репутацията на държавен култ и посегателството в първите десетилетия след въпросния едикт срещу капитолийски храм би се възприело не само като светотатство, но и като акт на политическа нелоялност.

ден портик, над останките на сградата с мраморен под в *opus sectile*, е издигната нова, еднопространствена сграда (обр. 1). Вътрешните ú размери са 15,60 (север-юг) x 8,00 м. Стените ú са с различна дебелина. Градежът им е с хоросан. В южната и централната част на сградата има подова отоплителна инсталация с канали. Префурниумът е бил от юг. Неотопляемата ú северна част е с по-ниско ниво. В пласта ú са открити монети само от IV в. Приема се, че тя е „от типа на залите с подиуми за аудиенции“ и се допуска, че е издигната в началото на IV в. във връзка с императорско посещение или за нуждите на висш провинциален магистрат (Kabakčieva 1999, 49-54). Интерпретацията на тази сграда като зала за аудиенции е спорна. Синхронните зали за аудиенции са съставни звена на големи и представителни жилищни комплекси. Такива са и резиденците *(praetoria, palatia)* на висшите представители на имперската администрация (вж. напр. Динчев 2002, 206-241). В градска среда те не са разположени непосредствено до централните площади. Обсъжданата сграда в *Oescus* не впечатлява с размери, градеж или интериор и не би могла да бъде част от голям жилищен комплекс. Предвид местоположението ú (обр. 1), може да се допусне, че е била свързана функционално с някой от двата съседни и безспорно по-представителни паметника - гражданската базилика или храмовия ансамбъл на Капитолийската троица[9].

С третия период на площадния комплекс би следвало да се свърже установеното преустройство в т.нар. помещение „№ 1“ между храма на Юнона, гражданската базилика и северния край на сградата, предназначена *„ad usum hiemis“*. В площта на въпросното помещение са изградени две редици от масивни, зидани с хоросан пилони (Иванов, Иванов 1998, 171, 173, обр. 142; вж. тук обр. 1), които са подпирали повдигнатия му под. Възможно е чрез поставянето на пилоните помещението да е получило и горен етаж. Известни преустройства са осъществени и в сградата *„ad usum hiemis“*, в резултат на които тя изглежда е загубила отоплението си (Иванов, Иванов 1998, 173). Косвено свидетелство за сериозно строителство в югозападния ъгъл на ареата и/или в прилежащите портици са установените при проучванията тук „големи фрагменти от стени... от... тухли и керемиди“, споени с хоросан (пак там, 157-158, обр. 117). До западната стена на сградата при югоизточния ъгъл на същинския площад пък е съоръжен масивен блокаж с размери 6,00 x 4,50 м и неизяснени функции - т.нар. пилон „k“ (Иванов, Иванов 1998, 181, 183, обр. 152б). Точни данни за датирането на изредените преустройства и структури няма, и поради това не е изключено някои да са по-късни, т.е. да са свързани с преизползването на останките на изоставения площаден комплекс. Все пак факт е, че за разлика от безспорните постплощадни структури (разгледани по-долу), те са със солиден градеж, с употреба на хоросан.

Представеният преглед илюстрира убедително третия основен период, но същевременно показва, че през него има нарушения в първоначалното планиране и отклонения от идеята за използването на площадния комплекс. Не споделям обаче колебливо изказаното мнение за преустановеното функциониране на храмовете на Капитолийската троица и на Фортуна още при управлението на Константин Велики (Иванов, Иванов 1998, 140; Иванов, Ковачева 2002, 39; Иванов 2004, 280; Иванов 2005, 174). Многобройните материали от IV в., открити в и около храмовете (напр. Иванов, Ковачева 2002, 43, 45, 48-49, 52-53), от една страна, и отсъствието на данни за преустройства, доказващи промени в техните функци, от друга страна, свидетелстват за по-продължителното им функциониране в границите на периода. Тази констатация не конфронтира с политическите и идеологическите реалности през IV в.[10]

С края на третия период приключва функционирането на площадния комплекс на *Oescus* и поради това уточняването на съответната дата предизвиква оправдан интерес. Монетите от разкопките през 70-те и 80-те години на миналия век, когато всъщност са разкрити повечето от представените по-горе постройки и съоръжения, са обнародвани неотдавна. Мо-

[9] Лошата съхръненост на стените на сградата с каналния хипокауст не дава възможност за сигурно локализиране на входа или входовете ú *(Kabakčieva 1999, 52). Приложените планове (ibidem, 50-51, Abb. 1, 2) не изключват възможността за входове в която и да е посока. Един вход в северната стена на тази сграда, която всъщност е участък от южната стена на гражданската базилика (обр. 1), ще е силен аргумент за функционална обвързаност с последната. Вход пък в източната стена на отопляемата сграда - към помещението до храма на Минерва или към северния край на площадния портик (обр. 1), ще е указание за връзки с храмовия комплекс.*

[10] Вж. по-горе бел. 8. Ще припомня също, че налагането на християнството като единствена официална религия, респективно - инкриминирането на езическите култове, започва едва при управлението на Грациан (375-383 г.) и Теодосий I (379-395 г.), като първият израз на тази наистина безкомпромисна и необратима политика е едиктът от 380 г. (вж. напр. Кочев 1995, 29-45).

нетите от IV в. преобладават навсякъде, като в основните сектори са открити екземпляри и от последните две десетилетия на IV в. (Иванов, Ковачева 2002, 42-54, табл. II, IV-VI, VIII, X, XII, XIV). Монетосеченето на V в. обаче почти отсъства[11]. Така представен, нумизматичният материал се тълкува като указание, че функционирането на основните звена на площадния комплекс е преустановено при управлението на имп. Аркадий (395-408 г.) (пак там, 43-46)[12]. В тази публикация обаче няма данни за стратиграфския контекст на монетните находки и не е изключено най-късните от тях да са във връзка с използването на останките на изоставените вече площадни постройки и съоръжения. В подкрепа на подобна възможност са малкото засега съобщения за датиращи находки от сигурни стратиграфски контексти, свързани с действителния край на площадния комплекс. Така например в преддверието на централния кораб на гражданската базилика е регистриран дебел пласт с обилни следи от пожар. Най-късните находки в него са монети на Валент, сечени в 374-378 г. (Иванов 1996, 67; Иванов, Иванов 1998, 140; Иванов, Ковачева 2002, 38; Иванов 2005, 76) Монетната серия от пласта на сградата с каналния хипокауст в северозападния площаден сектор също завършва с екземпляри на Валентиниан I и Валент (Kabakčieva 1999, 53). И в двата случая се приема, че конкретна причина за опожаряването на сградите са събития, свързани с т.нар. втора готска война от 376-378 г. Може да се обобщи, че изоставянето на площадния комплекс е в последната четвърт на IV - първите години на V в., като от наличната информация по-вероятно изглежда това да се е случило още в края на 70-те години на IV в.

Към и/или след края на IV в. в терена на форума на *Oescus* се появяват структури със слаб градеж и функции, които нямат нищо общо с неговия характер и с предназначението на неговите звена. Такива са например малките жилищни помещения със стени на калов разтвор в площта на по-ранното голямо помещение с подова мозайка в сградата до югоизточния ъгъл на ареата (Иванов, Иванов 1998, 181-183, обр. 152б; вж. тук обр. 1), стената, преграждаща пасажа западно от храма на Фортуна, в градежа на която са използвани детайли от самия храм (Иванов, Иванов 2005, 94-95), или работилницата с пещ за метал в северния край на по-ранния западен площаден портик (Кабакчиева 1993, 90; Kabakčieva 1999, 53). Единствената по-представителна ранновизантийска сграда, установена тук досега, е църквата с кемпферови капители, чиито зле съхранени останки обаче не са върху някой от по-ранните храмове, а... в източната част на ареата на изоставения площад (Иванов, Иванов 1998, 160-162; виж тук образ 1).

[11] В общата таблица монетосеченето на V в. е представено само с една монета на Теодосий II (Иванов, Ковачева 2002, 48, табл. II), при това намерена вън от площадния комплекс (пак там, 46). В същата таблица монетите на Аркадий са дадени до края на управлението му в 408 г., но от следващите по-детайлни таблици по сектори се вижда, че емисиите на тези монети са в границите на IV в. (пак там, 49-54, табл. V, VI, VIII, X, XIV).

[12] Частта за монетите в цитираната публикация е на Т. Ковачева.

Цитирана литература:

Владкова 2001: П. Владкова. Най-ранният Никополис ад Иструм. - Известия на регионален исторически музей - Велико Търново, 15-16, 2001, 100-107.

Владкова 2003: П. Владкова. Nicopolis ad Istrum и неговата агора през късноримската епоха. - В: Х. Харитонов и др. (ред.) Юбилеен сборник в чест на проф. Йордан Йорданов. Велико Търново, 2003, 242-253.

Динчев 2002: В. Динчев. Към характеристиката на представителната късноантична жилищна архитектура в Thracia и Dacia. - Годишник на Археологическия институт с музей, 2, 2002, 206-241.

Динчев 2009: В. Динчев. Античните градски площадни комплекси и тяхната съдба през късната античност. 1. Philippopolis и Nicopolis ad Istrum. - В: Б. Петрунова и др. (ред.) LAUREA. In honorem Margaritae Vaklinova. 1. София, 2009, 63-81.

Иванов 1996: Т. Иванов. Рецензия на статии на Г. Кабакчиева (1. Към въпроса за стратиграфията на Улпия Ескус (по данни от археологическите проучвания през 1989 г.). - Годишник на националния археологически музей, 9, 1993, 85-94; 2. Археологически данни за римската история на Ескус. - В: III международен симпозиум „Кабиле“. Поселищен живот в древна Тракия. Ямбол, 1994, 148-170). - Археология, 1996, 4, 66-68.

Иванов 2004: Р. Иванов. Форумът на Улпия Ескус. - В: Р. Иванов (ред.). Археология на българските земи. 1. София, 2004, 277-283.

Иванов 2005: Т. Иванов. Улпия Ескус. Римски и ранновизантийски град. 2. Гражданска базилика и храм на Фортуна (Разкопки и проучвания, 34). София, 2005.

Иванов, Иванов 1998: Т. Иванов, Р. Иванов. Ulpia Oescus. Римски и ранновизантийски град. 1. София, 1998.

Иванов, Ковачева 2002: Р. Иванов, Т. Ковачева. Улпия Ескус (Ulpia Oescus). - В: Р. Иванов (ред.). Римски и ранновизантийски градове в България. 1. София, 2002, 31-58.
Кабакчиева 1993: Г. Кабакчиева. Към въпроса за стратиграфията на Улпия Ескус (по данни от археологическите проучвания през 1989 г.). - Годишник на националния археологически музей, 9, 1993, 85-94.
Кабакчиева 2000: Г. Кабакчиева. OESCUS, Castra Oescensia - ранноримски военен лагер при устието на Искър. София, 2000.
Кабакчиева 2004: Г. Кабакчиева. Археологически проучвания в Ескус през 2003 г. - В: Археологически откритията и разкопки през 2003 г. София, 2004, 105-106.
Кесякова 2004: Е. Кесякова. Агората на Филипопол. - Годишник на археологически музей Пловдив, 9/2, 2004, 9-74.
Кочев 1995: Н. Кочев. Християнството през IV - началото на XI век. Проблеми на проникването и утвърждаването му на Балканския полуостров. София, 1995.
Тонев 1995: Л. Тонев. Градоустройството по българските земи през античността. София, 1995.
Gros 1996: P. Gros. L' architecture romaine du début du IIIe siècle av. J.-C. à la fin du Haut-Empire. 1. Les monuments publics. Paris, 1996.
Ivanov 1987: T. Ivanov. Der Fortuna - Tempel in der Colonia Ulpia Oescensium in Moesia Inferior (heute VR Bulgarien). - In: T. Ivanov et al. (eds) Recherches sur la culture en Mesie et en Thrace (Bulgarie), Ie - IVe siècle (Bulletin de l' Institut d' archeologie, 37), Sofia, 1987, 7-60.
Kabakčieva 1999: G. Kabakčieva. Das spätrömische Gebäude mit Podium und Kanalhypokaustenanlage auf dem Forum. - In: G.v. Bülow, A. Milčeva (eds). Der Limes an der unteren Donau von Diokletian bis Heraklios. Sofia, 1999, 49-55.
Tudor 1965: D. Tudor. Sucidava. Une cité dacoromaine et byzantine en Dacie (Collection Latomus, 80). Wetteren, 1965.

The Antique urban square complexes and their fate during the late Antiquity: *Oescus* (Summary)

Ventzislav Dintchev

The Roman *Colonia Ulpia Oescensium* was built on top of castra *Oescensia*, the first century AD camp of legio V Macedonica, but it is still not clear whether the square complex of the colony is a topographic continuation of the camp *principia*.

The central square complex of *Oescus* follows the plan of the Italic *fora*. It was built in the first half of the second century AD and has a rectangular plan of 200 meters (north/south) by 97.60 (fig. 1). The enclosed area is 96 (north/south) by 57.60 meters and has a portico of the Corinthian order. The north part of the enclosed area is occupied by a temple complex devoted to the Capitolian Trinity. There is a large civic basilica behind the temples, in the north end of the complex, which has a rich stone-relief decoration. To the east of the enclosed area there is a long and narrow building equipped with a heating system. A building inscription makes it clear that this building 'is to be used during the winter" *(„ad usum hiemis")*. Other contemporary remains have also been investigated. The published interpretations of the buildings and features explored so far need some modifications. For example, the transversely oriented hall found in the eastern part of the civic basilica is usually discussed together with the three rooms located to the east of the hall (fig. 1) and therefore shares their interpretation as a "service" hall. In fact the hall was inseparable from the longitudinal naves of the basilica and its function was no less official than that of the naves. The hypothesis that the entire east wing of the square complex is one building consisting of "seven rooms" is not justified. The building that can be found there *„ad usum hiemis"*, in fact comprises only the heated rooms Nos. 2 and 3 (fig. 1).

So far the main evidence for the second period in the development of the *Oescus* forum complex is the temple of *Fortuna* located in the southeast corner of the complex (fig. 1). The two-line Latin inscription on the frieze of the external portico of the temple complex gives the precise date of its construction: AD 190-192.

The third main period of the development of the forum is towards the end of the third century AD and particularly in the first decades of the fourth century AD. The main activity in that period is the reconstruction and maintenance of earlier buildings but there is also evidence for some new constructions. For example, the civic basilica and the Capitolian Trinity temple ensemble have undergone a massive reconstruction. In the same time, a new hall with channeled hypocaust was built next to the southwest corner of the basilica (fig. 1). There is also evidence for disruptions in the planning and consequent diversions from the initial ideas for utilization of the forum. But published opinions claiming that the temples of Fortuna and Capitolian Trinity have ceased operations during the reign of Constantine the Great cannot be supported.

The major activities noted for the third period of development of the forum and the general ascent of the city during the first decades of the fourth century AD were probably stimulated by the construction of the big stone bridge over the Danube between *Oescus* and *Sucidava* that was officially opened and consecrated by Constantine the Great himself in 328 AD.

The abandonment of the *Oescus* forum complex took place in the last quarter of the fourth century AD or in the first decade of fifth century AD; judging by the available data, it had happened most probably as early as the late 70s in fourth century AD.

Some structures with flimsy construction have appeared over the forum area in *Oescus* around the end of the fourth century AD or after that time, whose function has nothing in common with their predecessors. Thus far, the only representative early Byzantine building is a church with composite capitals. Its poorly preserved remains were investigated in the eastern part of the enclosed area of the abandoned forum (fig. 1).

Периодизация и хронология на античното и ранновизантийско селище до Караново, Новозагорско

Борис Борисов

На 1 км северно от Карановската селищна могила в м. Даньовата воденица се намира старо селище, разположено върху леко наклонен на юг терен, в полите на най-южните склонове на Средна гора. Западно от него тече Дермен дере, приток на Блатница. През селището преминава съвременния път от Караново за Крива круша.

Обектът е привлякъл вниманието на учените с редица паметници още в края на XIX век. По това време там е намерен голям надпис на старогръцки език, публикуван за първи път от В. Добруски (Добруски 1895, 34). Впоследствие той е проучван и от редица други изследователи (Dobrusky 1895, 119; Добруски 1900, 79; Αποστολιδης 1937, 91; Michailov 1974, 57; Тачева-Хитова 1982, 275-276; Борисов 1989, 56-57; Borisov 1996, 77-78). От района на селището произхождат и две големи колективни находки от медни и бронзови монети от III-IV в. (Мушмов 1912, 337; Мушмов 1914, 274). Към случайно откритите паметници се отнасят и множество оброчни плочки на Тракийския Херос, Зевс и Хера, Асклепий, Хигия и Телесфор, Трите нимфи и др., на които са посветени редица статии и съобщения (Димитров 1932-1933, 291-312, Борисов 1979, 203-216; Борисов 1989, 56-57; Borisov 1996, 77-78; Ковачев 1999, 104-109).

През лятото на 1976 г. в района на обекта започнаха спасителни археологически проучвания. Те бяха предизвикании от строежа на напоителната система „Средна Тунджа“, продължил с известни прекъсвания цели 15 години - до 1990 г. и завършил преждевременно преди цялостното ú построяване и пускане в експлоатация. През това време на обекта се прокопаха множество канали, по трасето на които се провеждаха спасителни археологически разкопки. В резултат на това през 1976-1985 г. се откриха и проучиха три тухлени засводени гробници, с находки от две колесници и скелети на впрегатни и яздитни коне; пещи за изпичане на строителна керамика; варница; три старохристиянски базилики, разположени стратиграфски една върху друга, както и средновековна църква, около която е ситуиран некропол от XI-XIII в. През същия период бяха проучени голямо светилище с кръгла форма под базиликите, две масивни кръгли съоръжения, северната крепостна стена на античния кастел, с прилежащите ú кули и долепените към вътрешното ú лице жилищни помещения от първата половина на V в. Разкопана бе част от антична баня с хипокауст; голяма обществена сграда от IV в.; множество жилищни и стопански помещения и съоръжения, северно от базиликите и голям брой средновековни жилища и сметни ями. Изцяло бе проучена и надгробната „Мартева могила“, принадлежаща към съставения от 26 могили некропол, развиващ се около селището. В нея са проучени 5 гроба, от края на римската републиканска епоха. Частично е изследван и насипът на „Чакълдакова“ могила, с откритите там четири средновековни гроба.

През 1989-1990 г. в най-източната част на обекта, на изток от шосето за Крива круша започна строителство на водосъбирателно съоръжение, което така и не бе довършено. По време на спасителните археологически разкопки тази част на обекта, на изток от шосето, бе означена условно като сектор II. Разкрита е площ от 4 100 кв. м, в която бяха изследвани цял квартал от средновековното селище, обитаван през втората половина на XII и началото на XIII в.; две ранносредновековни жилища; две едновременно функционирали антични пещи за изпичане на битова керамика; основи от антична сграда; глинени водопроводи, редица стопански помещения и голям плосък некропол от римската епоха (I-IV в.).

През 1995-1997 г. проучванията на разположения в най-източната част на сектор II плосък некропол са продължени от В. Игнатов и К. Велков, като общият брой на проучените гробове достига 152 (Игнатов 1999, 93).

В резултат на проведените през 1976-1990 г. разкопки, проучената площ достигна 7 725 кв. м.

Освен споменатите съоръжения са намерени и множество археологически материали - оръдия на труда, предмети на бита, керамични съдове, накити, монети и др., от широк хронологически период - от средата на I в. пр. Хр. до началото на XIII в. Следователно, хронологията на обекта включва два големи периода - античен и средновековен. За голямо съжаление, основните резултати от разкопките на този толкова интересен в научно отношение обект и до ден днешен остават непубликувани. Наистина, в хода на проучванията, пък и след приключването им, се появиха някои публикации, посветени на резултатите от разкопките на „Дългата“ надгробна могила (Кънчев, Кънчева-Русева 1996, 17-70), на светилището и оброчните плочки на Тракийския конник (Борисов 1979, 203-216; Борисов 1989, 56-57; Borisov 1996, 77-78), на средновековния некропол (Кънчев, Борисов 1981, 46-64); ранновизантийската керамика (Борисов 1885, 38-45; Борисов 1988а, 90-118). Изследвани са и старохристиянските базилики (Борисов 1988б, 38-46); пещите за изпичане на битова керамика (Борисов 2005, 129-139); средновековната керамика (Борисов 1994, 101-109; Борисов 2002); средновековната църква (Борисов 2006, 308-313) и др. Всъщност, за резултатите от разкопките на средновековния културен пласт още преди повече от 15 г. започна подготовка на монографично изследване, което, уви още не е завършено. Тук ще спра вниманието си само на периодизацията и хронологията на откритите съоръжения в културните пластове от римската и ранновизантийска епоха от сектор I. Базирайки се на стратиграфските данни и датиращите материали ще бъдат очертани отделните периоди и принадлежащите им архитектурни находки. Откритите в сектор II основи от ранновизантийски стопански помещения засега остават извън обсега на настоящия преглед.

* * *

В резултат на близо 10-годишната теренна работа и прецизните стратиграфски наблюдения в различните сектори на селището са установени четири основни строителни периода. Първият обхваща времето от началото на I до края на третата четвърт на III в., вторият - от края на III в. до края на третата четвърт на IV в., третият - от самия край на IV в. или началото на V в. до края на първата му половина. Четвъртият строителен период започва в края на V, или в началото на VI в., след близо половинвековно прекъсване на живота, етап, от който не са открити никакви съоръжения и материали и завършва в края на VI, или в началото на VII в. Повечето архитектурни находки са изследвани само частично, поради стратиграфското им застъпване от други, по-късни. Затова и предназначението им не е точно определено.

Най-ранните находки произхождат от гробовете в насипа на надгробната „Мартева могила“ и са датирани с римски републикански монети от средата и втората половина на I в.

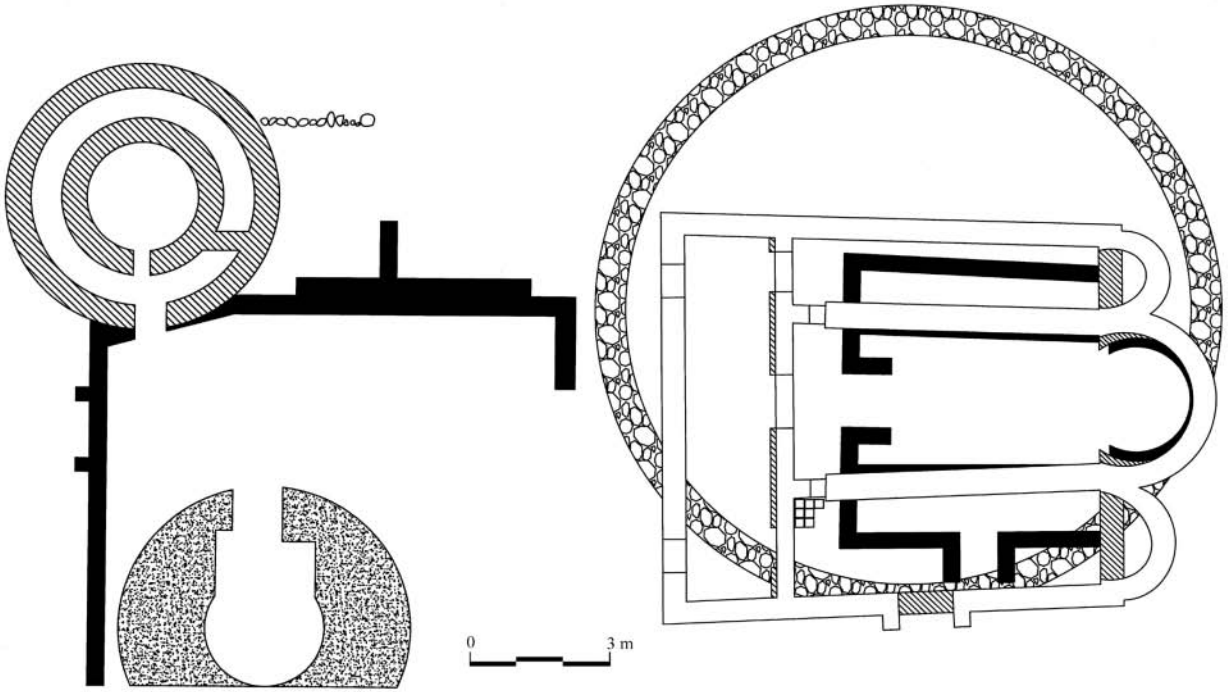

Обр. 1. Карановo. План на централния сондажен изкоп
Fig. 1. Karanovo. Plan of the central trench

Обр. 2. Караново. Статуя на Тракийския конник
Fig. 2. Karanovo. Statue of the Thracian Horseman

Обр. 3. Караново. Оброчна плочка на Зевс и Хера
Fig. 3. Karanovo. Votive tablet to Zeus and Hera

пр. Хр. От това време обаче, не са открити архитектурни останки при спасителните теренни проучвания.

Към ***първия строителен период*** се отнася голямата сграда с кръгъл план и диаметър 22,5 м. Стените ú са градени в смесена зидария (*opus mixtum*) и са с дебелина 1.10 м, а за спойка е използван бял хоросан (обр. 1). По всяка вероятност тя е била светилище, в което са били почитани култовете на редица божества. Основание за това заключение дава големият брой оброчни паметници на Тракийския Херос, Зевс и Хера, Асклепий, Хигия и Телесфор, Трите нимфи, както и намереният в селището голям надпис на старогръцки език, датиращ от 202 г. В него се споменава, че по времето на августа Септимий Север и цезаря Марк Аврелий Антонин (Каракала) е било възобновено светилище на Зевс-Сабазий (Michailov 1974, 57). Очевидно, в светилището са почитани култовете на всички изброени божества, още повече, че особено през III в. се наблюдава изключително силен религиозен синкретизъм. Със същото светилище вероятно трябва да се свърже и намерената статуя на Тракийски конник, която по всяка вероятност била поставена на централно място в светилището (обр. 2). В подкрепа на горните твърдения за култовото предназначение на сградата е и намерената *in situ* голяма оброчна плоча на Зевс и Хера (Borisov 1996, 78-79), (обр. 3). Трудно е да се каже кога точно е издигнато светилището, но по всяка вероятност това е станало около средата на II в., откогато датират всички светилища на Тракийския конник, а в началото на III в. то е претърпяло някакво преустройство, споменато и в посочения надпис. Макар да липсват сигурни археологически данни относно горната му граница, по всичко изглежда, че то е било разрушено при готските нашествия от средата на III в., сложили край на първия строителен период. През следващия период върху руините на светилището е издигната първата старохристиянска базилика.

Към ***първия строителен период*** се отнася и силно издължена сграда, строена по аналогичен на светилището начин, чиято дебелина на стените е също 1,10 м (обр. 4). Тя има дължина 68 м, като на изток достига до по-късната източна крепостна стена от втория строителен период, а на запад излиза извън рамките на проучваната площ. Цялата ú северна стена остава стратиграфски под крепостната стена. В западната част на сградата са разкрити две помещения с широчина 3,40 и дължина 5 и 5,70 м.

На север от помещенията е разположена баня, от която са проучени три помещения. В

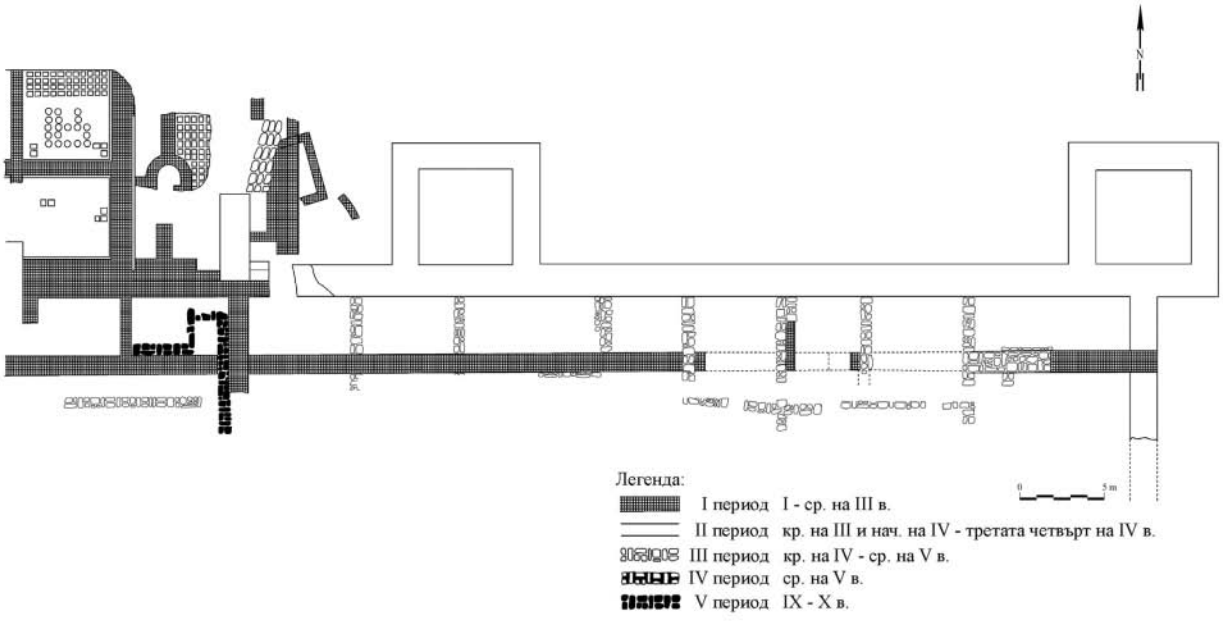
Легенда:
I период I - ср. на III в.
II период кр. на III и нач. на IV - третата четвърт на IV в.
III период кр. на IV - ср. на V в.
IV период ср. на V в.
V период IX - X в.

Обр. 4. Караново. План на северния сондажен изкоп
Fig. 4. Karanovo. Plan of the north trench

най-северното е открит хипокауст от глинени тръби (обр. 5). Източно от него се намира друго помещение с тухлен под и басейн. По време на разкопките са намерени голямо количество глинени тръбички от стенен хипокауст и облицовъчни мраморни плочи. Точната хронология на издълженатa сграда и на банята не е установена, но със сигурност те се отнасят към втората половина на първия строителен период, тъй като източната част на банята стратиграфски лежи върху по-ранни застъпващи се помещения, от които са открити съвсем малки части. Зидовете на тези най-ранни постройки са градени от ломени камъни, споени с бял хоросан, а ъглите и страниците за входовете им са оформени с квадратни тухли. Дебелината на стените на първото помещение е 0,43 м, а на второто - 0,55 м. По-късно върху основите им

Обр. 5. Караново. Помещение с хипокауст
Fig. 5. Karanovo. Building with hypocaust

са издигнати други по-късни градежи от ломени камъни, отново споени с бял хоросан.

Стратиграфската ситуация тук ясно показва, че по време на първия строителен период (средата на I - средата на III в.), се разграничават най-малко три фази. Първата е представена от помещенията с тесни зидове от ломени камъни и тухли по ъглите, споени с бял хоросан, произхождащи от средата на I - началото на II в. Към

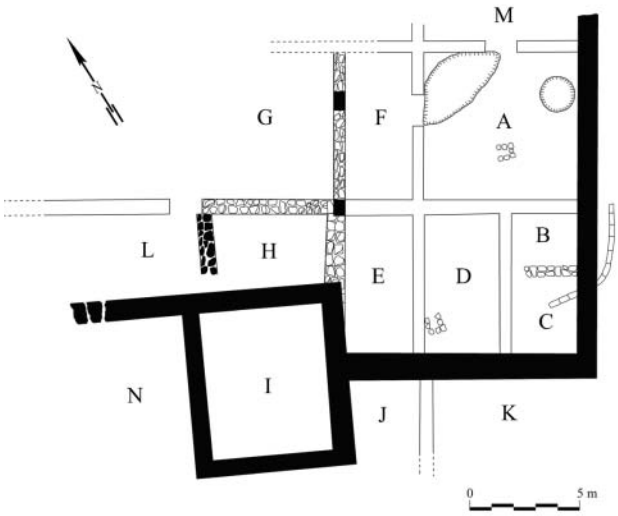

Обр. 6. Карановo. План на голямата обществена сграда
Fig. 6. Karanovo. Plan of the large public building

втората фаза се отнася банята, датирана през първата половина - средата на II в. Към последната трета фаза принадлежат издължената сграда, застъпена от северната крепостна стена от втория период и кръглото светилище - средата на II - средата на третата четвърт на III в.

На базата на частично проучените помещения и съоръжения е трудно да се определи характера на обекта през този най-ранен период, но комплексният анализ на всички данни и находки, дава основание да се допусне присъствието на неголяма войскова част. Това предположение се подкрепя и от намерения посветителен надпис върху подставката на статуетка на Хероса от войник с тракийски произход Аурелиос Дердзейдзенис (Borisov 1996, 76-77). Паметникът произхожда от първата половина на III в. (след 212 г.).

За датирането на първия строителен период освен откритите съоръжения и други находки спомагат и монетите, най-ранните от които са на тракийския владетел Реметалк (11 г. пр. Хр. - 12 г. сл. Хр.), Клавдий и Нерон, а най-късните - на Аврелиан (270-275 г.).

През втория строителен период обектът е укрепен и се превръща в неголям кастел. Проучен е североизточният му ъгъл. Крепостната стена е с дебелина 1,80 м и е изградена

Обр. 7. Карановo. Обществената сграда
Fig. 7. Karanovo. Public building

Обр. 8. Караново. Желязната решетка от прозореца на голямата обществена сграда
Fig. 8. Karanovo. Iron window grating from the large public building

в смесена зидария *(opus mixtum)*. За спойка на ломените камъни и тухлите е използван хоросан, обилно примесен с късчета чукани тухли. Открити са и две издадени навън от куртината кули с правоъгълна форма и с размери: 8,70 х 7 м. Дебелината на зидовете им е 1,60 м. Източната кула е ъглова и от средата на южната ѝ страна крепостната стена завива на юг. Северната крепостна стена е запазена на дължина 49 м, а източната - на 8,50 м, след което те излизат извън рамките на проучената площ. При строителството на кула № 2 е пресечен глинен водопровод от първия строителен период. В най-западната част северната крепостна стена застъпва стратиграфски северната стена на помещенията от първия период.

Към втория строителен период се отнасят и двете кръгли съоръжения в западната част на централния сондажен изкоп (обр. 1). Северното, което е по-добре запазено, се състои от два концентрични зида. Вътрешният е с дебелина 1,20 м, а външният - 0,90 м. Градени са посредством редуващи се пояси малки каменни блокчета (туфели) и ломени камъни, споени с хоросан със слаб примес от чукани тухли. Между двата концентрични зида има коридор с широчина 1,10 м, чийто под е измазан с дебел пласт хоросан. Вътрешният диаметър на съоръжението е 6,40 м, а външният - 10,40 м.

Обр. 9. Караново. Фрагмент от релефна щукатура от голямата обществена сграда
Fig. 9. Karanovo. Stucco fragment from the large public building

Южното кръгло съоръжение има аналогично устройство и размери, но в по-късен период коридорът между двата зида е бил зазидан с ломени камъни и червен хоросан.

Не е ясно точното предназначение на разположените на 6 м едно от друго съоръжения, но археологическата ситуация и устройството им дават възможност да се предположи, че са кули. По всяка вероятност във височина коридорите им са били засводени и в тях са изградени стълби, водещи към горните етажи и платформата.

През този период е издигната и голяма, вероятно обществена сграда, чийто стени са градени от ломени камъни, споени с бял хоросан (обр. 6, 7). За представителния вид на сградата свидетелстват големите ѝ прозорци, които отвън са имали железни решетки с размери 1,50 х 1,40 м (обр. 8). Откритият глинен водопровод пък свидетелства, че сградата е била водоснабдена. По-късно, през следващите строителни периоди тя е претърпяла редица преустройства и е била обитавана до края на VI в. От нея са проучени цялостно или частично 13 помещения, в някои от които по стените е запазена боядисана в помпеянско червено мазилка и релефна щукатура (обр. 9).

През ***втория строителен период***, към края на първата половина на IV в., върху руините на кръглото светилище е издигната първата базилика (обр. 1). Тя представлява трикорабна, едноапсидна църква, без притвор. Градена е от ломени камъни, споени с кал. Базиликата е с дължина 14.75 х 10.80 м, а апсидата ѝ има подковообраз-

на форма. В храма се е влизало през два входа. Единият е разположен в средата на западната фасада. От вътрешната му страна се издават две напречни къси стени, върху които е била прехвърлена арка и по този начин се е оформял своеобразен покрит портик във вътрешността на наоса. Вторият вход е разположен върху южната стена. Той също има портик, но издаден навън (обр. 10), (Борисов 1988б, 39-42).

Към началото на втория строителен период принадлежат и откритите две едновременно функционирали пещи за изпичане на битова керамика (Борисов 2005, 137).

Началото на ***втория строителен период*** се отнася към края на III - началото на IV в., а финалният му етап - към края на третата четвърт на века. Датиран е с монети от имп. Диоклециан (285-304 г.), Константин Велики (306-337 г.), Лициний (308-324 г.), Констанций II (337-361 г.), Грациан (375-383 г.) и Валенс (364-378 г.). Край на периода поставят големите готски бунтове, завършили на 7. VIII. 378 г. с битката при Адрианопол, в която намерил смъртта си и самият император Валенс. По време на готските бунтове били унищожени много селища и крепости. Същата участ постигнала и античния кастел, северно от днешното Карановo.

През ***третия строителен период*** крепостните стени на кастела са изоставени. Вероятно тогава, или към края на V и началото на VI в., е издигната нова крепост. Тя е разположена върху естествено защитен със стръмни склонове от всички страни хребет и е достъпна само от север. Новата крепост отстои на около 300-400 м северно от стария разрушен кастел и огражда площ от около 10 дка. Очевидно, предназначението ú е било да охранява средногорския проход. През средновековието мястото е отново обитавано, но за съществуването на крепостта засега липсват преки археологически данни.

Загубил фортификационните си качества в края на втория период, през следващия обектът добива селищен характер. За това свидетелстват откритите на различни места жилища. Тогава към южното лице на разрушената крепостта стена от втория период са построени редица жилищни и стопански помещения, разположени верижно. Стратиграфски те лежат върху южната стена на силно издължената постройка от първия строителен период. Стените им са с каменни основи, а във височина са иззидани с кирпичи, следвайки стила на ранновизантийското жилищно строителство (обр. 4). Подовете им са от сиво-белезникава трамбована пръст. В ъгъла на всяко помещение е вкопан долиум, а до него - изградена от глина хромелна площадка, като всичките съдове - керамични и стъклени, са подреждани върху полици по стените. Огнищата имат димоотводи и са изградени до една от стените, а подовете им са застлани с тухли. Жилищата се отличават с

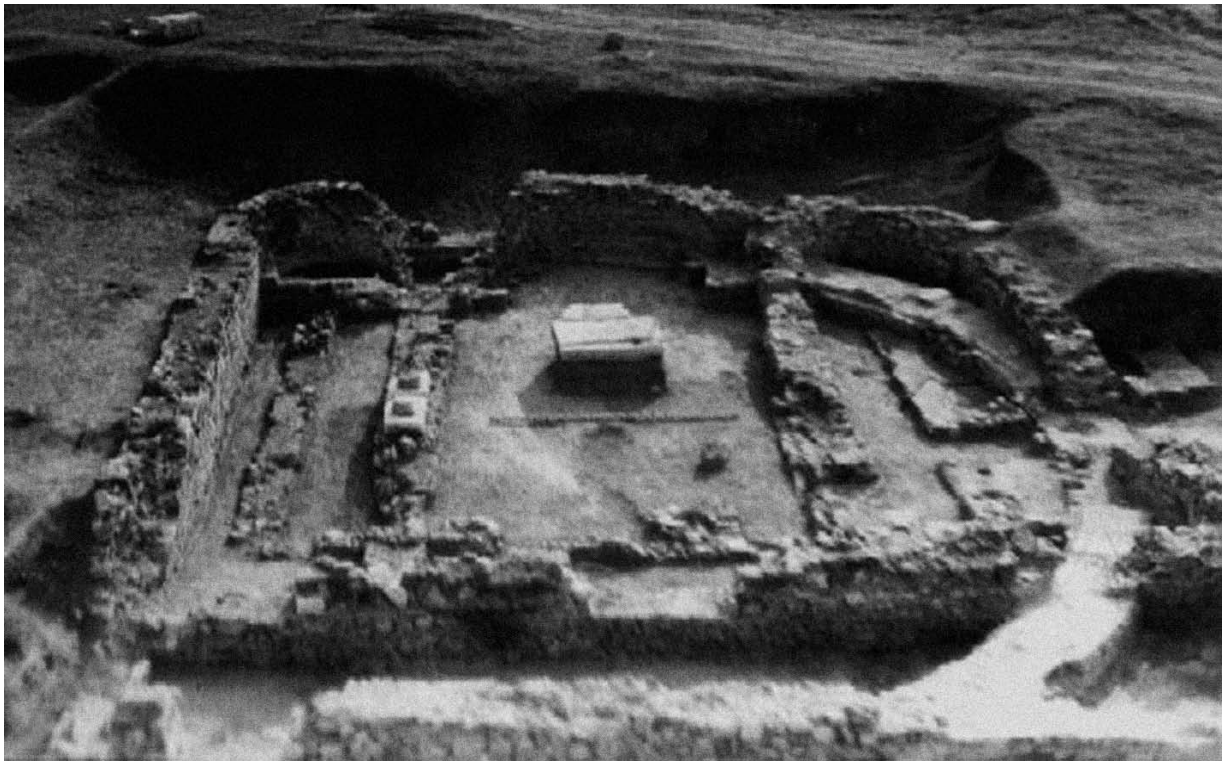

Обр. 10. Карановo. Раннохристиянските базилики
Fig. 10. Karanovo. The early Christian basilicas

изключително богатия си инвентар - в някои са открити по над 20 керамични съда. Любопитно е, че за пръв път във вътрешността на Тракия в жилища са открити и множество амфори. В някои от жилищата са намерени по 15-20 монети на имп. Аркадий (395-408 г.) и Теодосий II (408-450 г.). Подобни жилища са разкрити и на север от базиликите, а част от помещенията на голямата обществена сграда от втория строителен период са преустроени в жилищни.

През ***третия строителен период*** върху руините на първата базилика е издигната нова трикорабна църква, с притвор (обр. 1). Тя е значително по-голяма, с размери: 21 х 15,50 м. Стените й са градени от ломени камъни, споени с хоросан, обилно примесен с късчета чукани тухли. При строителството са използвани много сполии - архитектурни и скулптурни детайли, със следи от надписи на старогръцки език (обр. 11). Като сполий за олтарна маса, е използван и голям архитрав, украсен с релефни букрании и акантови листа (обр. 12). Стилобатите на новата базилика застъпват частично тези на по-ранната от втория строителен период. В нартекса на базиликата се е влизало през два симетрично разположени в западната ѝ фасада входа, а оттам в наоса - през три входа, по един на всеки кораб. И тази базилика е с подковообразна апсида (Борисов 1988б, 42-43).

За датирането на ***третия строителен период*** спомагат стратиграфските наблюдения, както и голямото количество монети на имп. Аркадий и Теодосий II, свидетелстващи, че хронологическите му граници трябва да се отнесат към края на IV или началото на V в. Финалът му е пряк резултат от хунските нашествия през 40-те години на века. От писмените извори е известно, че най-масираните хунски нашествия станали през 441 и 447 г. За съжаление, археологическата ситуация и находките не дават възможност за прецизиране точната дата на унищожаване на селището. По-важното е, че към края на първата половина на V в. то е престанало да съществува под удара на хунските нашествия. За това свидетелстват ясно значителните опожарени пластове, които на места достигат дебелина до 0,80-1 м. Пожарите са били толкова силни, че в отделни участъци кирпичите са изпечени до остъкляване.

Обр. 11. Карановo. Фрагмент от надпис, зазидан като сполий в северния стилобат на базилика 2
Fig. 11. Karanovo. Inscription fragment that was reused as a spolium in the northern stylobate of basilica No. 2

Последният - ***четвърти строителен период*** - е най-слабо проучен. За него има най-малко археологически данни, даващи основание да се предположи, че и сега се запазва селищния характер на обекта.

Към него се отнася третата базилика, издигната върху руините на разрушената по време на хунските нашествия базилика 2. Новата сграда е надстроена буквално върху външните стени на старата, които са били заравнени с подръчен материал - фрагменти от тухли, мраморни облицовъчни плочки и плочести камъни, а във височина са градени от ломени камъни, споени с хоросан, но градежът е значително по-груб от тази на базилика 2. Същото се отнася и за хоросана, примесен с по-малко количество чукани тухли и е доста по-ронлив и нездрав (обр. 1). Значителни промени има само в източната фасада. Сега към надстроената централна апсида на старата базилика, от север и юг са издигнати две нови, по-малки апсиди. При надзиждането фугите и са умело скрити, а формата на новите апсиди е неправилна. По този начин базилика 3 представлява трикорабна, триапсидна сграда, с притвор. При изграждането ѝ са преизползвани стилобатите на по-ранната църква. Зидът между нартекса и наоса е значително по-тесен от този на базилика 2. Има различия и във формата на апсидата, която е по-скоро полукръгла, а не подковообразна. Запазени са и двата симетрично разположени входа в западната фасада. През този период обаче, връзката между нартекса и наоса се е осъществявала не от три, а вече от

Обр. 12. Карановo. Античен архитрав с релефна украса от букрании и акантови листа - олтарна маса в базилика 2
Fig. 12. Karanovo. Antique epistyle with relief decoration of bucrania and acanthus leaves – altar in basilica No. 2

два входа - по един за северния и централния кораби. При строителството е отворен вход в южната фасада, фланкиран с два пиластъра, върху които е била прехвърлена арка. През него се е влизало директно в южния кораб и затова южният вход, водещ от нартекса към наоса е бил зазидан. При строителството на новата базилика подовото ниво е значително повдигнато - с около 0,40-0,50 м. Подът на новата базилика е застлан с квадратни тухли. Настилката обаче е почти напълно разрушена през средновековието, когато в централния кораб на ранновизантийските базилики е изградена малка еднокорабна църква. Около нея, във вътрешността на базиликите и на север от тях, е възникнал некрополът на средновековното селище. Тухлената настилка е оцеляла само в югозападния ъгъл на южния кораб на тази трета, най-късна базилика (Борисов 1988 б, 42-45).

Към четвъртия строителен период се отнасят и някои преустройства в голямата сграда от втория период. Сега част от старите големи помещения са преградени със зидове, а в новите, значително по-малки, са устроени жилища.

Не е точно установено кога е възобновен животът тук след хунските нашествия - дали в самия край на V в., когато се реконструират редица крепости и селища (Динчев 2006, 9-44), или в началото на VI в. През VI в. обаче, обектът със сигурност е вече обитаван, за което свидетелстват споменатите култови и жилищни сгради, някои от гробовете от плоския некропол в най-източната част на сектор II и намерените монети на имп. Юстиниан Велики (527-565 г.). Не е сигурна и горната граница на последния строителен период. Най-вероятно, животът тук е продължил до славянско-аварските нашествия от втората половина на VI или началото на VII в. Отговор на поставените въпроси могат да дадат само нови археологически проучвания. Те биха осветлили и редицата неясноти относно укрепителната система, характера на селището през отделните периоди, прецизирането на границите на последния и др.

Надявам се, че с настоящата статия поставям началото на публикуването на резултатите от разкопките на този толкова интересен и важен за археологическата наука късноантичен и ранновизантийски обект.

Цитирана литература:

Борисов 1979: Б. Борисов. За датировката на оброчните плочки на Тракийския конник от античното селище до с. Караново, Новозагорско. - Thracia Antiqua, 5, 1979, 203-216.

Борисов 1985: Б. Борисов. Ранновизантийски амфори (IV-VI в.) от Сливенски окръг. - Археология, 1985, 1, 38-45.

Борисов 1988а: Борисов Б. Исследование ранневизантийской керамики из Сливенского округа. - Tracica, 8, 1988, 90-118.

Борисов 1988б: Б. Борисов. Старохристиянските базилики (IV-VI в.) край с. Караново, Бургаска област. - Археология, 1988, 3, 38-46.

Борисов 1989: Б. Борисов. Принос към проучването на светилището на Тракийския конник, северно от с. Караново, Новозагорско. - Известия на музеите от Югоизточна България, 12, 1989, 53-59.

Борисов 1994: Б. Борисов Сравнителна характеристика на кухненската керамика от средновековното селище край с. Караново, Новозагорско. - Известия на музеите от Югоизточна България, 17, 1994, 101-109.

Борисов 2002: Б. Борисов. Керамика и керамично производство през XI-XII в. на територията на днешна Югоизточна България. (= „Марица-Изток“. Археологически проучвания, 6). Раднево, 2002.

Борисов 2005: Б. Борисов. Пещи за изпичане на битова керамика от античното селище край с. Караново, Новозагорско (предварително съобщение). - Известия на регионалния музей-Велико Търново, 20, 2005, 129-139.

Борисов 2006: Б. Борисов. Черквите от средновековните селища до селата Караново и Дядово, Новозагорско. - В: Л. Прашков - реставратор и изкуствовед. София, 2006, 308-313.

Динчев 2006: В. Динчев. Ранновизантийските крепости в България и съседните земи (в диоцезите Thracia i Dacia). (= Разкопки и проучвания, 35). София, 2006.

Добруски 1895: В. Добруски. Материали по археологията на България. I. Тракийски конници. - Министерски сборник, 12, 1895, 318-322.

Добруски 1900: В. Добруски. Материали по археологията на България. - Министерски сборник, 16-17, 1900, 3-146.

Игнатов 1999: В. Игнатов. Проучвания на античността в Новозагорско. - В: Археологически и исторически проучвания в Новозагорско, 1999, 91-103.

Ковачев 1999: Г. Ковачев Тракийските култове от Новозагорско (I-IV в.). - В: Археологически и исторически проучвания в Новозагорско, София, 1999, 104-113.

Кънчев, Борисов 1981: М. Кънчев, Б. Борисов. Средновековен некропол край с. Караново, Сливенски окръг. - Известия на музеите от Югоизточна България, 4, 1981, 46-64.

Кънчев, Кънчева-Русева 1996: М. Кънчев, Т. Кънчева-Русева. Спасителни разкопки на Дългата могила до с. Караново, Новозагорско. - В: Проучвания на надгробни могили в Новозагорско. София, 1996, 17-70.

Мушмов 1912: Н. Мушмов. Колективни находки на монети. - Известия на Българското археологическо дружество, 2, 1912, 337.

Мушмов 1914: Н. Мушмов. Колективни находки на монети през 1891-1914. - Известия на Българското археологическо дружество, 4, 1914, 270-275.
Тачева-Хитова 1982: М. Тачева-Хитова. История на източните култове в Долна Мизия и Тракия (V в. пр. н. е. - IV в. от н. е.). София, 1982.
Borisov 1996: B. Borisov. Nouvelles décovertes sur le sanctuaire du Cavalier trace au nord du village de Karanovo, département de Sliven. - Studia in honorem Georgi Mihailov. Sofia, 1996, 75-80.
Dobrusky 1895: V. Dobrusky Antike Inschriften aus Bulgarien. - Archäologisch-epigraphische Mitteilungen, 1895, 106-120.
Michailov 1964: G. Michailov Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae. 3. Sofia, 1964.
Αποστολιδης 1937: Αποστολιδης Μ. Συλλογη′ε πιγραωω ν α νευρεθεισω ν′ε ν Τραιανη Αυγουστη νυν Σταρα Ζαγορα. – Θρακκα, 8, 1937, 69-106.

Chronology and periodization of the antique and early Byzantine settlement at Karanovo, Nova Zagora district (Summary)

Boris Borissov

Four main building periods have been identified in the settlement as a result of almost a decade of fieldwork and the precise stratigraphic observations performed during the investigations. The first period starts in the early first century and finishes in the middle of the third century AD; the second period lasts from the late third century till the end of third quarter of the fourth century AD; and the third period starts lasts from the very end of the fourth or the early fifth century till the mid-fifth century AD. The fourth building period commences at the end of the fifth or the beginning of sixth century AD after almost five decades of abandonment and finishes around the mid-sixth century AD. Stratigraphic evidence together with numerous coins have been crucial for the precision of this chronology.

A large round building that served as a sanctuary has been identified in the **first building period**. The sanctuary served the cults of the Thracian Heros, Zeus and Hera, Asclepius, Hygieia and Telesphore and the Three Nymphs as suggested also by a Greek inscription from AD 202. From the same period comes also an elongated building that has similar construction to that of the sanctuary. A bath was found to the north of the elongated building, from which three rooms and a clay hypocaust were investigated. This period was dated by coins of Remetalcus (11 BC-AD 12), Claudius and Nero to Aurelian (AD 270-275).

In the **second building period**, the site was fortified with curtain walls; the north wall has been excavated together with two rectangular towers. A big public building, two round towers and an early Christian basilica belong to the same period, which has been dated by coins between the reign of Diocletian (AD 285-304) and Valens (AD 364-378).

The fortification walls have not been used during the **third building period** and the site seems to have been utilized as a settlement. A series of houses located right next to the non-functioning north curtain wall was excavated together with a new basilica (No. 2) that was built on top of the earlier one. This period is well dated by numerous coins of Arcadius and Theodosius II and the occupation was terminated by the Hunnic invasions during the fourth decade of the sixth century AD.

The site was reoccupied after almost five decades. In the **fourth building period**, a new basilica-like building was constructed over the ruins of basilica No. 2. The last coins of Justinian (AD 527-565) date this period to the second half of the sixth century AD.

Северната кула на средновековната крепост на хълма Трапезица във Велико Търново

Евгени Дерменджиев

Бойната кула, издигаща се на северния край на хълма Трапезица (обр. 1), е спомената в края на XIX в. от В. Берон като „голямото запазително укрепление или откъм голямата каменна кула, що се намирала и йоще съществува, ако и донейде порутена, на североизточния край на Трапезица.“ (Берон 2004, 20). Повече сведения за кулата предоставя К. Шкорпил, който посочва, че „на четвъртия етаж, който образува северния скалист нос на крепостта, се намират развалини на крепостна постройка. От последнята са запазени основи и части от стени. Постройката се стеснява към север на дължина 16 м, с южна ширина 8 м, а при тесния край 3 м. Към тази постройка към юг се присъединява друга, трапецообразна, около 9 м дълга; до южния край на източната стена на втората постройка излиза една издатка, 2,50 м широка, издадена на северната си страна 5,50 м, а при южната само 3м - вероятно основи на кула“ (Шкорпил 1910, 142) (обр. 2 *1*).

Най-подробно е описанието на кулата (обр. 2 *2-3*) направено от В. Димов: „На северния край на Трапезица, над стръмния спусък на терена, увенчан с отвесни скали, се намират основи на каменна сграда, вероятно бойна кула, за която местното население погрешно смята, да е било някога царски дворец. Постройката изглежда да е била проста във вътрешното си разпределение, а проста и в строежа си: зидана с груби камъни и кал. Вътрешното ù разпределение ни дава четири отделения,

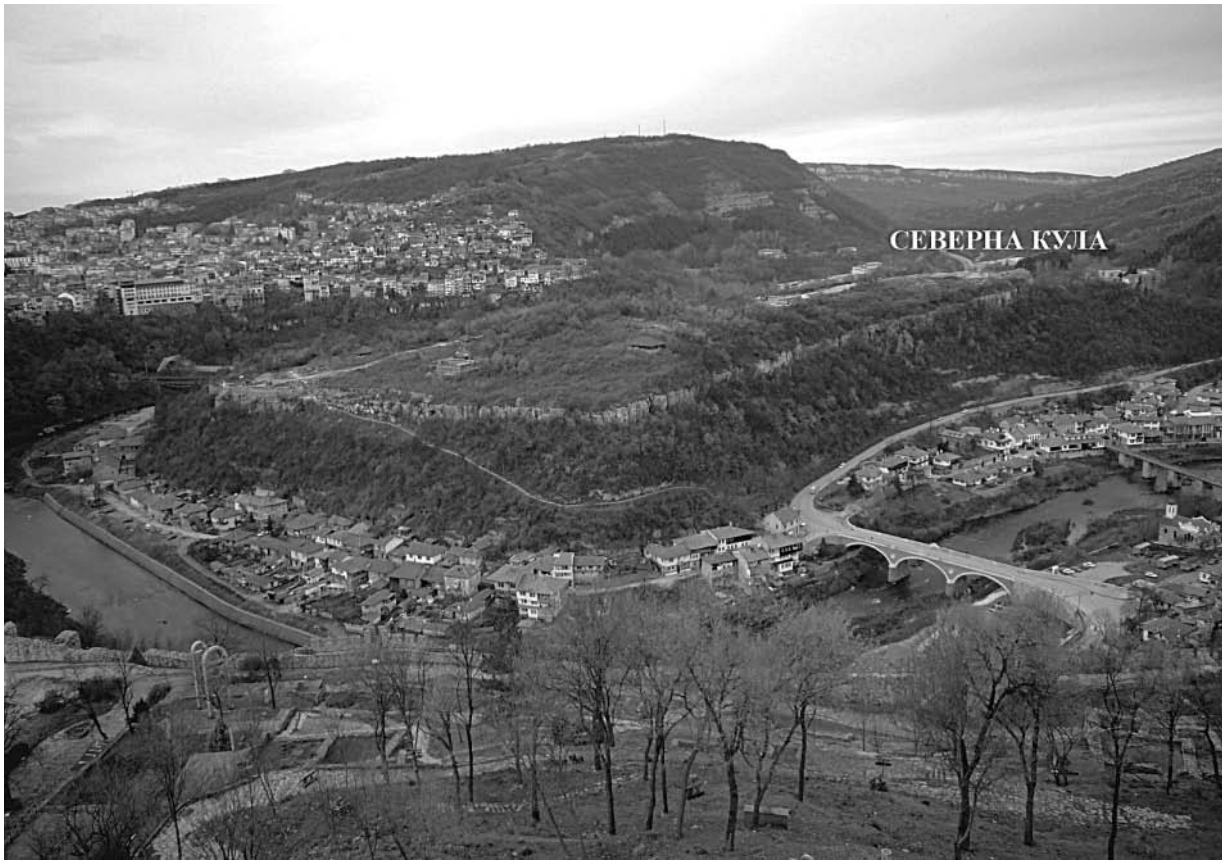

Обр. 1. Трапезица, Велико Търново. Крепостта на хълма Трапезица - поглед от югоизток
Fig. 1. Trapezitsa, Veliko Tarnovo. The fortress on Trapezitsa Hill from southeast

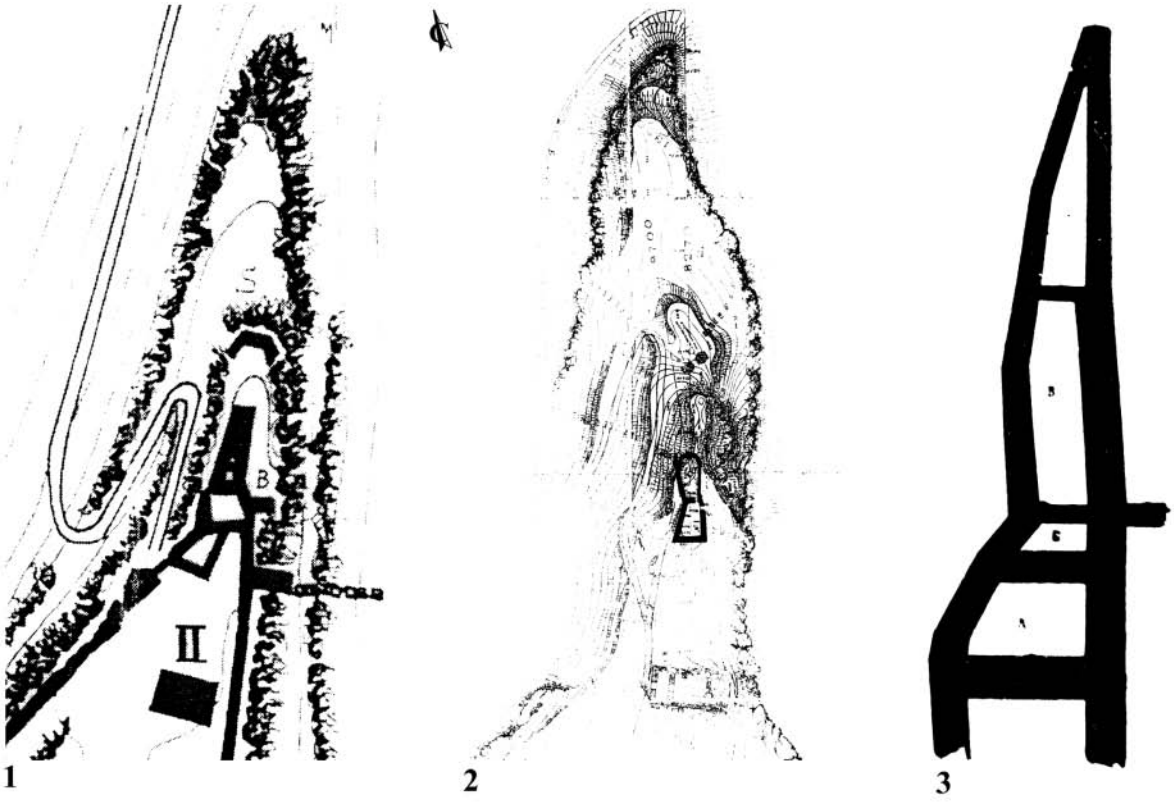

Обр. 2. Трапезица, Велико Търново. Стари планове на Северната кула. 1. План по К. Шкорпил. 2. План по П. Абаджиев 3. План по В. Димов
Fig. 2. Trapezitsa, Veliko Tarnovo. Old plans of the North Tower. 1. Plan according to K. Škorpil. 2. Plan according to P. Abadzhiev. 3. Plan according to V. Dimov

различни по форма и големина. Отвън те изглеждат доста големи по причина на голямата дебелина на зидовете. Така източният зид достига 2 м дебелина, а западният - 1,80 м на най-широките места. Най-южното отделение (А) има вътрешни размери 6,20 м широчина и 4 м дължина, с трапецовидна форма. Съседното (Б), отделено от първото със зид, дебел 1,50 м, е тоже трапецовидно, с 3,70 м широчина и 1,60 м дължина. Това отделение се дели от съседното, на северната страна, със зид дебел 0,80 м, който следва и вън от постройката в източната част и се спуска като преграда надолу към реката. Първоначалната дебелина на външния зид е била 1,10 м. Третото отделение (В) е широко 2,50 м и дълго 10,50 м, тоже с трапецовидна форма, а четвъртото (Г) - 2,30 м широко и 10,50 м дълго - с триъгълна форма, с лява страна пречупена към средата." (Димов 1915, 121-122).

От първите сведения за Северната кула не става ясно дали тя е била проучвана чрез археологически разкопки. Според В. Димов кулата е разкопавана през 1878 г. от М. Дринов (Димов 1915, 121). Любопитно е, че описвайки Трапезица в книгата си, отпечатана през 1886 г., В. Берон не само, че не посочва провеждането на такива разкопки, но не прави и описание на крепостното съоръжение. Видно е обаче, че в края на XIX и в началото на XX в. стените на кулата са били добре запазени, което все пак е позволило да се направят няколко плана, различаващи се по своите очертания, размери, брой и разположение на помещенията (обр. 2).

Уточняването на плана и предназначението на Северната кула бяха сред основните задачи на подновените през 2007 г. археологически проучвания в средновековната крепост на хълма Трапезица.[1] Разкопките, съсредоточени в Сектор Север (обр. 1), обхващат най-северния край на хълма и се провеждат под ръководството на Константин Тотев в екип с Евгени Дерменджиев (РИМ - Велико Търново) и Пламен Караилиев (АМ - Раднево) (Тотев, Дерменджиев, Караилиев 2008, 682-685)[2]. Най-добре запа-

[1] *Разкопките са част от дългогодишната програма на НАИМ - БАН за цялостно проучване на средновековната крепост на хълма Трапезица, приета през 2006 г. За тази цел хълмът е разделен на 6 големи сектора с площ от 8 до 12 дка., проучванията на които се ръководят от археолози от НАИМ - БАН.*

[2] *Възможността да публикувам резултатите от проучванията на обект I (Северна кула) в Сектор Север дължа на ръководителя на разкопките К. Тотев (НАИМ - БАН , Филиал Велико Търново).*

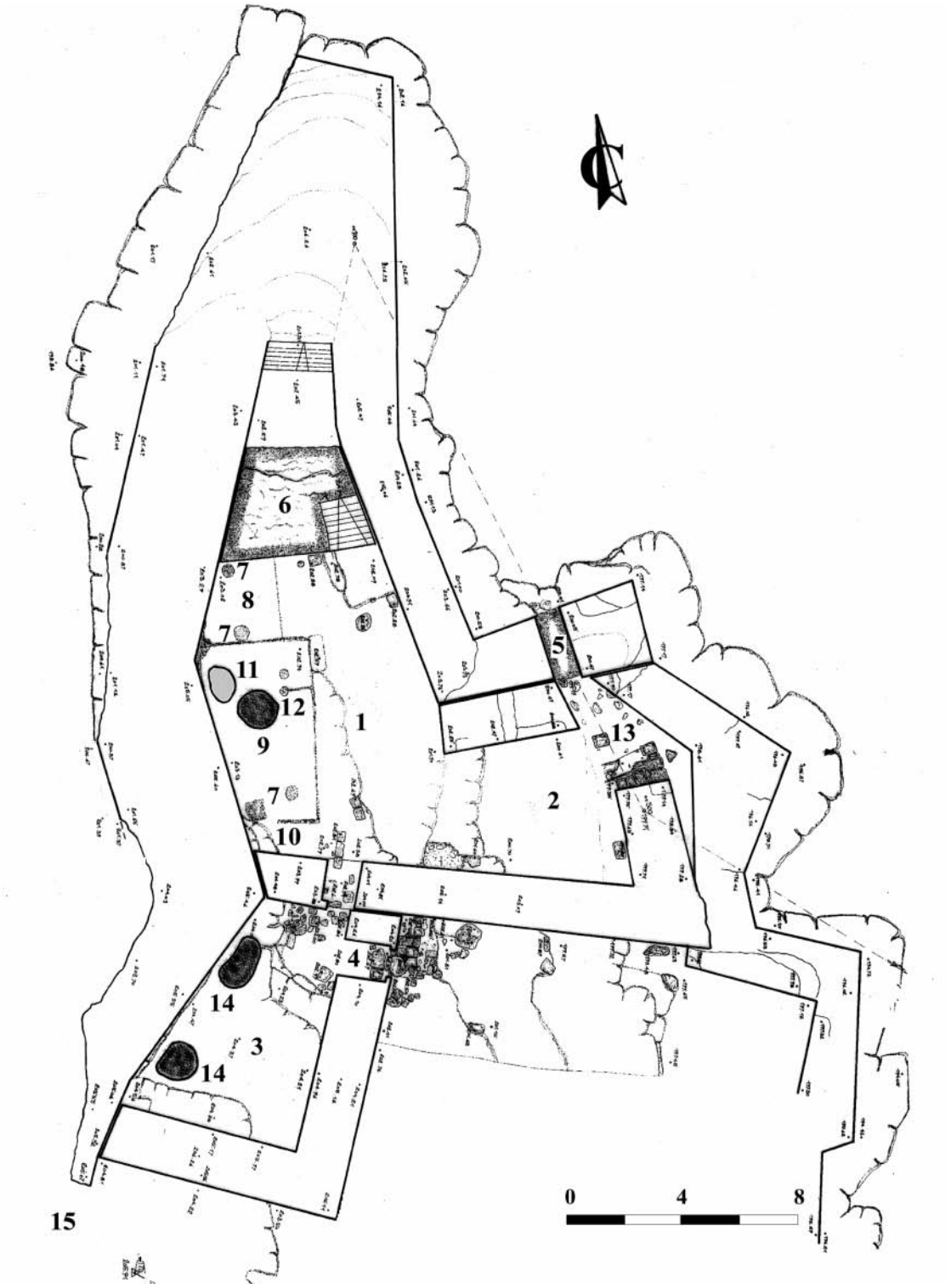

Обр. 3. Трапезица, Велико Търново. План на Северната кула след разкопките през 2007-2008 г. (по К. Тотев). 1. Помещение 1; 2. Помещение 2; 3. Помещение 3; 4. Източен вход; 5. Северен вход; 6. Стената на блокажа, новото стълбище и хоросановата рампа пред него в помещение 1; 7. Ями за подпори; 8. Помещение 1.1; 9. Помещение 1.2; 10. Помещение 1.3; 11. Боклучна яма ; 12. Огнище в помещение 1; 13. Плочник и стълбище в помещение 2; 14. Огнища в помещение 3; 15. Мястото на Северната порта

Fig. 3. Trapezitsa, Veliko Tarnovo. Plan of the North Tower after the 2007 and 2008 digs (according to K. Totev). 1. Room 1; 2. Room 2; 3. Room 3; 4. East entrance; 5. North entrance; 6. The blocked wall, the new staircase and the mortar ramp in front of the staircase in room 1; 7. Pillar holes; 8. Room 1.1; 9. Room 1.2; 10. Room 1.3; 11. Rubbish pit; 12. A hearth in Room 1; 13. Pavement and staircase in Room 2; 14. Hearths in Room 3; 15. The place of the North Gate

Обр. 4. Трапезица, Велико Търново. Северната кула - поглед от югоизток
Fig. 4. Trapezitsa, Veliko Tarnovo. The North Tower from southeast

зена преди началото на проучванията беше източната стена, извисяваща се на скалния венец при върха на кулата. Цялата площ на обекта беше обрасла с дървета и храсти, сред които се очертаваха отделни зидове на височина до 1 м. Северната кула изцяло се проучи при разкопките през 2007 г. и 2008 г., когато се оказа, че досегашните данни за нейния план, размери, брой и разположение на помещенията са неточни (Тотев, Дерменджиев, Караилиев 2009, 610-611) (обр. 2). В настоящото изследване са представени новите резултати по отношение на архитектурата, стратиграфията, периодизацията, реконструкцията и предназначението на Северната кула.

Архитектура

Северната кула е фундирана по ръба на тесния скален нос, с който завършва хълма Трапезица на север (обр. 1, 3, 4). Скалният нос е най-висок от южната страна на кулата (това е и най-високата точка на хълма Трапезица), където надморската височина е 204.81 м. Билото се снижава в северна и източна посока, образувайки няколко полегати скални прага с различна височина и ширина. Достигайки до ръба на скалния нос скалите се спускат отвесно на височина 5-10 м (обр. 4). Единствено от запад те са по-ниски, защото от тази страна е трасиран пътят, извеждащ от подножието на хълма към Северната порта (обр. 7 *1*).

Северната кула е с неправилна, силно издължена в посока юг, Т-образна форма (обр. 3). Изградена е от средни и едри ломени камъни (сив и жълт пясъчник), споени с бял хоросан, здрав емплектон и вътрешна сантрачна система. Надлъжните стени на кулата са конструктивно свързани със западната и източна крепостни стени. Лицевата им зидария е изпълнена в хоризонтални редове, с широко подмазани фуги между камъните, така че в отделни участъци фугировката наподобява цялостна мазилка (обр. 7 *3*). Освен с хоросан някои от стените на кулата са били надзиждани и с калова спойка (обр. 7 *4*). Стените са запазени на различна височина - от 0,50 м до 4,20 м. Максималната дължина на Северната кула е 41,30 м, най-голямата ù ширина - 26,50 м, а общата застроена площ е 583 м^2 (обр. 5, обр. 6).

Северната стена на кулата е дълга 6 м и е запазена на височина до 2 м (обр. 3). Северозападният ъгъл е разрушен до основи, които са стъпвали направо върху скалата, по която се откри полепнал хоросан. Всъщност, предният северен край на кулата представлява общ масив, запълнен с блокаж от камъни и хоросан, чиято дължина е 11,20 м при фундамента и над 6 м на нивото на втория етаж (обр. 8 *2*).

Първите 11 м от западната стена също са разрушени до нивото на скалата (обр. 3, обр. 7

Обр. 5. Трапезица, Велико Търново. Вътрешността на Северната кула - поглед от север
Fig. 5. Trapezitsa, Veliko Tarnovo. The interior of the North Tower from north

1). След това са оцелели 7,50 м от лицевата ѝ зидария, но на височина само в 1-2 реда големи четвъртити камъни. Следват нови 7 м, където липсва лицето на стената, а самата тя сменя посоката, като се насочва на юг. Тук е запазена лицева зидария на дължина 3 м, след което, в останалите 13 м, лицето е напълно унищожено. В този участък стената променя още два пъти посоката си - първоначално извива на югозапад, а след около 6 м - почти на юг, до мястото, където се е намирала Северната порта (обр. 3 *15*).

По цялото протежение на западната стена на кулата е оцелял емплектонът на височина от 4 м в северния край до 0,50 м в южния (обр. 7 *1*). Ширината на стената, измерена в секторите със запазена външна лицева зидария, е 3,80 м и 4,20 м. Самата стена е фундирана върху скалата, като в отделни участъци неравностите са запълвани с хоросан. На някои места вътрешното ѝ лице обаче е положено върху дебел до 0,20 м пласт кафява пръст. На три места в емплектона се очертават отворите на напречни сантрачи с размери 0,13 м х 0,13 м, но легла на надлъжните сантрачи не се забелязват.

Поради по-особения си Т-образен план Северната кула има две южни, три източни и две северни стени, оформящи различни помещения (обр. 3). Първата южна стена, която затваря помещение 3, е дълга 8,60 м и широка 2 м (обр. 3 *3*, обр. 7 *2*). В западния си край, при конструктивната връзка със западната стена на кулата, тя е запазена само в 1 ред камъни, докато в противоположния край се извисява на 2,50 м. Стената е фундирана върху скалата, като следва наклона ѝ в източна посока.

Източната стена на помещение 3 е дълга 11,20 м и широка 1,90-2 м (обр. 3 *3*, обр. 7 *2*, 3). Лицевата ѝ зидария е запазена на височина 2 м, а емплектонът е с около 1 м по-висок от нея. Фундирана е върху скалната основа на хълма. В лицевата зидария, на височина 1,50 м от терена, се откриха четири отвора от леглата на напречни сантрачи. При почистването им се установи, че са били заковани към надлъжен сантрач, с размери 0,13 м х 0,13 м, положен на 0,10 м навътре от лицето на стената, като това разстояние е било запълнено с плочести камъни, подравнени с външната зидария.

На 8,70 м от югоизточния ъгъл е оставен отвор, водещ към вътрешността на кулата (обр.

Обр. 6. Трапезица, Велико Търново. Вътрешността на Северната кула - поглед от юг
Fig. 6. Trapezitsa, Veliko Tarnovo. The interior of the North Tower from south

3 *4*, обр. 7 *3*). Това е главният вход, широк 1,25 м, като предният му край е стеснен на 1 м посредством два срещуположни пиластъра (0,13 х 0,20 м). Точно пред входа на кулата се разкри стълбище, водещо надолу по склона към източната крепостна стена, от което са запазени 3 стъпала с дължина 1-1,50 м и височина 0,25-0,35 м. В прохода на входа се разчистиха два големи плочести камъка от настилката, а между тях и пиластрите - леглото на надлъжен сантрач (с останки от гредата), преминаващ точно под нивото на пода (обр. 9 *3*). Чрез този сантрач е оформен прагът на входа, в който е била закрепена оста на еднокрила врата.

Източната стена продължава след входа още 1,15 м и по цялата си запазена височина от 2 м е долепена на фуга към втората южна стена на Северната кула (общата южна стена на помещения 1 и 2[3]) (обр. 3, обр. 7 *3, 4*). Установи се, че при изграждането на кулата е използван специфичен строителен похват: на различни места в стените са оставяни вертикални фуги с височина 1-2,50 м, които започват още от основите (обр. 3). Над тях продължава зидарията, конструктивно свързваща стените над прекъснатите фуги. Такива фуги се откриха при ъглите и връзките между почти всички външни и вътрешни разделителни стени на помещенията на кулата (обр. 6, обр. 7 *3*, обр. 8 *4*, обр. 9 *2, 3*). Установяването на тази строителна особеност показва, че прекъснатите фуги, най-вече в участъците, където някои от стените на кулата са запазени само в 1-2 реда камъни, не разграничават отделни периоди в изграждането на кулата. Такава е ситуацията при връзката на източната стена на помещение 3 с южната стена на помещения 1 и 2, където прекъсването на фугата и конструктивната връзка между стените са били направени по-високо от запазеното ниво на зидарията (обр. 3 *4*, обр. 7 *3*).

Втората южна стена е обща за помещения 1 и 2 и има дължина 15 м, ширина 1,80 м в за-

[3] В резюмето за разкопките през 2007 г. са посочени 3 помещения - 1, 2 и 3. Вж.: Тотев, Дерменджиев, Караилиев 2008, 683. Окончателното завършване на проучването на Северната кула наложи преномерирането на помещенията. По новата номерация помещение 1 включва предишните помещения 1 и 2. Разкритото през 2008 г. източно помещение вече е помещение 2, а помещение 3 запазва първоначалното си означение (Тотев, Дерменджиев, Караилиев 2009, 610-611).

Обр. 7. Трапезица, Велико Търново. Стени на Северната кула. 1. Западната стена на Северната кула; 2. Първата южна стена и първата източна стена на Северната кула; 3. Първата източна стена на Северната кула с главния вход; 4. Втората южна стена на Северната кула
Fig. 7. Trapezitsa, Veliko Tarnovo. The walls of the North Tower. 7.1. The west wall of the North Tower; 2. The first south wall and the first east wall of the North Tower; 3. The first east wall of the North Tower with the main entrance; 4. The second south wall of the North Tower

падния и 2 м в източния си край (обр. 3, 7 *4*). Запазена е на височина 1,40-3,50 м. Скалните прагове, които стръмно се спускат в източна посока, дават голямата денивелация на терена (9,40 м) между двата края на стената. Поради това стената е фундирана на дълбочина около 1 м в пласт кафява пръст, като същевременно ляга и върху скалните прагове. В източния край обаче, основата на стената не достига скалата, а стъпва върху пръстта. Тук трябва да се отбележи, че фундаментът не е по-широк от суперструкцията (липсва цокъл), както всъщност е и при всички останали стени на кулата.

Тази втора южна стена има една особеност - зидарията с бял хоросан в източната ѝ част е надстроена с ломени камъни, споени с калов разтвор. Разликата в двете зидарии се откроява по широката вертикална фуга, пресичаща стената от основата до върха, която отстои на 7 м от източния край на стената (обр. 7 *4*). Надстрояването е направено без да се подравнява стената на хоросанова спойка. По този начин е търсена конструктивна връзка между новата и старата зидария.

И в двата си края южната стена на помещения 1 и 2 е допряна на фуга към прилежащите надлъжни стени на кулата. Западния т край на южната стена е така разрушен, че не достига дори до долното ниво на основата на западната стена на кулата, фундирана върху по-висок скален праг (обр. 6, 8 *4*). Така фугата между тях е била висока най-малко 1,40 м, без да има следи от конструктивната връзка. Източният край на южната стена също опира на фуга към източната стена на кулата (обр. 7 *4*). В този участък се забелязва и друга особеност: надзиждането на стената с калова спойка преминава и върху източната стена на кулата, която продължава като източна крепостна стена. Този факт ясно показва, че събарянето на кулата и последвалото ѝ възстановяване с калова спойка е засегнало и източната крепостна стена.

На 2,30 м от западния край на южната стена е оставен отвор с ширина 1,10 м и запазена височина на страниците 1,10 м (обр. 3, 8 *4*, обр. 9 *3*). Това е входът, свързващ главния източен

Обр. 8. Трапезица, Велико Търново. Стени и помещения на Северната кула. 1. Втората източна и втората северна стена на Северната кула с входа; 2. Стълбището в северната стена на помещение 1; 3. Помещение 1 (стената на блокажа и стълбището) - поглед от юг; 4. Южната стена на помещение 1 и входа към помещение 3
Fig. 8. Trapezitsa, Veliko Tarnovo. The walls and rooms of the North Tower. 1. The second east wall and the second north wall of the North Tower with the entrance; 2. The staircase in the north wall of the North Tower; 3. Room 1 (blocked wall and staircase) from south; 4. The south wall of Room1 and the entrance to Room 3

вход на кулата с вътрешното помещение 1. Входът е стеснен в предния си южен край до 0,85 м посредством пиластър от запад (0,20 х 0,20 м) и отстъп от изток, получен от допирането на северния край на източната стена на помещение 3 към южната стена на помещение 1. В прохода на входа се откриха две каменни плочи от настилката, като в камъка до източната му страница е направен кръгъл отвор за поставяне на ос за еднокрила врата. Между плочите и пиластъра се разчисти леглото на надлъжен сантрач, преминаващ напречно на входа, под нивото на настилката.

Четири реда легла на напречни и надлъжни сантрачи се разкриха и по външното южно лице на южната стена, разположени на разстояние 1,10 м един над друг[4] (обр. 7 *4*). Третият сантрач започва на 0,25 м над терена в западния край на стената, при това на място се е запазила и част от самата греда. Върху него има три отвора на напречни сантрачи, докато върху четвъртия надлъжен сантрач са запазени два отвора на напречни сантрачи. Третият сантрач преминава отчасти и в зидарията на стената, направена с калова спойка. Изцяло в тази зидария, която е некачествено изпълнена с ломени камъни, остават долните два реда сантрачи.

Втората източна стена на кулата, явяваща се източна стена на помещение 2, е с почти триъгълно очертание, насочено на изток, точно следващо ръба на скалния венец (обр. 3, 9 *2*). Общата ù дължина е 15,50 м, като в северния си край се допира на фуга до северната стена на помещението. Ширината на източната стена е 1,90 м в двата края и 3,50 м при острия ръб. Запазена е на височина 0,60-1 м при външното лице и до 2,50 м откъм вътрешността на помещението.

Втората северна стена на кулата, която се явява северна стена на помещение 2, е с дъл-

[4] *Размерите и полагането на сантрачите е същото, като при източната стена на помещение 3.*

Обр. 9. Трапезица, Велико Търново. Помещения на Северната кула. 1. Помещение 2 - поглед от изток; 2. Помещение 2 със северния вход - поглед от югоизток; 3. Източният вход на кулата и входа между помещения 1 и 3 - поглед от северозапад; 4. Помещение 3 - поглед от североизток
Fig. 9. Trapezitsa, Veliko Tarnovo. The rooms of the North Tower. 1. Room 2 from east; 2. Room 2 with the north entrance from southeast; 3. The east entrance of the tower and the door between Rooms 1 and 3 from northwest; 4. Room 3 from northeast

жина 6 м, запазена височина от 1 до 3 м и различна ширина: в източния край 3 м, а в западния - 3,90 м (обр. 3, 8 *1*). И тук са оставени отбелязаните вече по-горе вертикални фуги между стените. Освен фугата между източната и северната стена на помещение 2, е направена още една фуга, която разделя по дължина северната стена на помещение 2 на две части: северната е широка 2,20 м, а южната - 1,70 м (обр. 3, 9 *1, 2*). Височината на тази фуга е 2,50 м от изток и 0,70 м при западния край на северната стена, където обаче има конструктивна връзка (пет реда зидария с височина 0,70 м) с вътрешното лице на източната стена на помещение 1. И върху тази северна стена има зидария с калов разтвор, каквато беше открита по другите стени на помещение 2.

В средата на стената е направен вторият вход на кулата (обр. 3 *5*, обр. 8 *1*). Той е изграден на място, където от изток скалният венец има праг с височина 0,70 м. Непосредствено под него, на долната скална тераса, е оформена западната страница на входа, успоредна с отвесното лице на ската. Входът е широк само 0,85 м и няма пиластри, както при източния вход на кулата. Този северен вход е бил висок 2 м. На място, от вътрешната страна, бяха запазени двата дълги камъка, оформящи горния му праг, които са стъпвали върху надлъжен сантрач (обр. 9 *2*). Входът е извеждал извън крепостта, като по скалния венец от изток е можело да се излезе на пътя от Северната порта към подградията.

Третата източна стена на кулата се явява всъщност и източна стена на помещение 1. Първоначалната ѝ дължина е 7,70 м, след което с лека чупка тя продължава на север по протежение от 13 м и се свързва с челната северна стена на кулата (обр. 3, обр. 9 *2*). Ширината на стената е 2 м, а в северна посока се увеличава до 2,30 м. Височината ѝ е от 2 до 4 м. Лицевата ѝ зидария е много добре запазена, независимо от големите

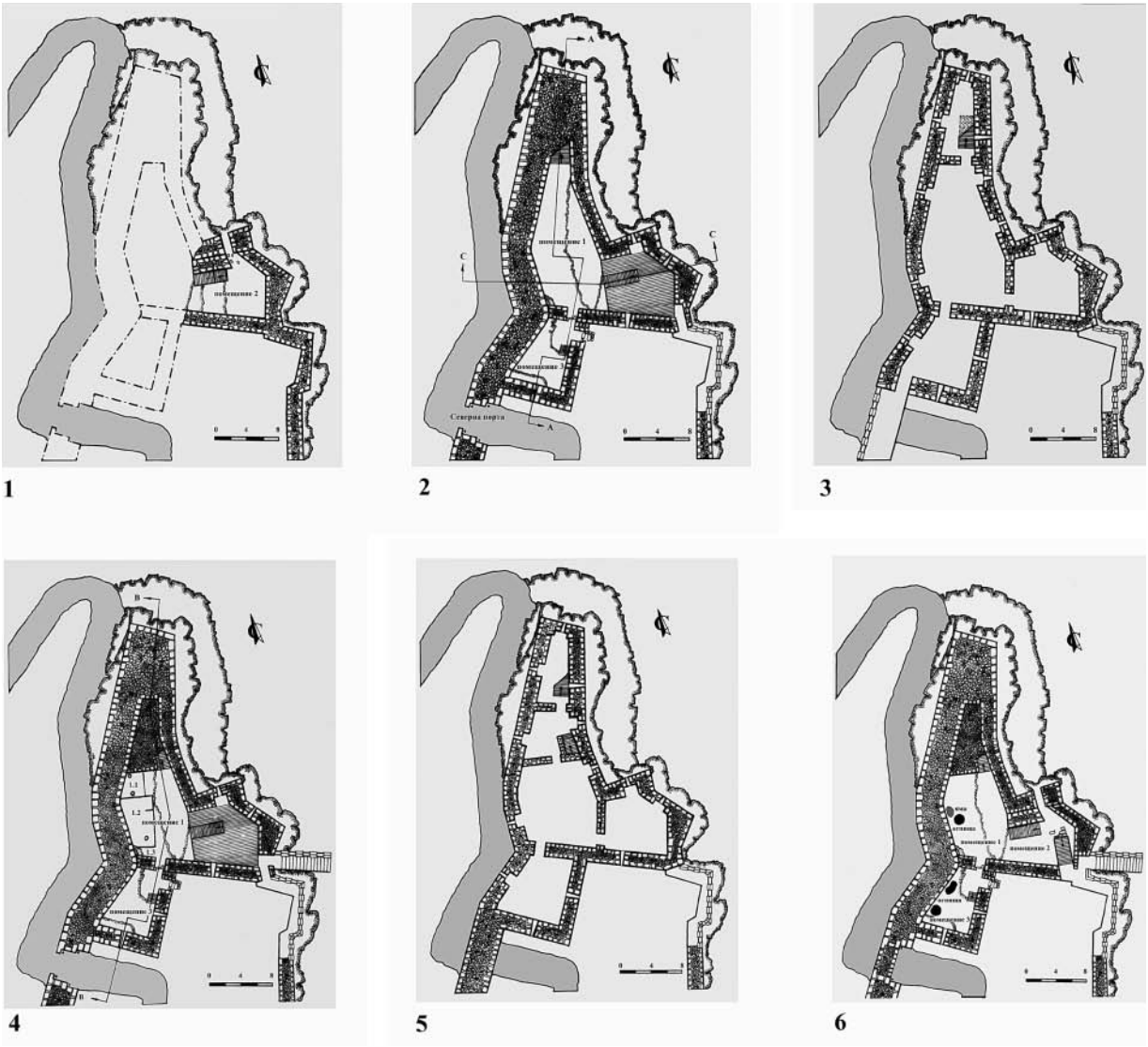

Обр. 10. Трапезица, Велико Търново. Планове на Северната кула - реконструкция Е. Дерменджиев. 1. Приземие (Първи строителен период, I и II етап); 2. Първи етаж (Първи строителен период, I етап); 3. Трети етаж (Първи строителен период, I етап); 4. Първи етаж (Първи строителен период, II етап)
5. Втори етаж (Първи строителен период, II етап); 6. Първи етаж (Втори строителен период).
Fig. 10. Trapezitsa, Veliko Tarnovo. Plans of the North Tower (reconstruction by E. Dermendzhiev). 1. Ground floor (first building period, phases 1 and 2); 2. First level (first building period, phase 1); 3. Third level (first building period, phase 1); 4. First level (first building period, phase 2); 5. Second level (first building period, phase 2); 6. First level (second building period).

участъци с изветрели хоросанови фуги. Именно част от тази стена се извисяваше още преди разкопките на скалния нос на Трапезица и очертаваше общия силует на Северната кула.

Вътрешността на Северната кула е разделена на 3 помещения, които имат различни подови нива, няколко преустройства, преизграждания и промяна на интериора (обр. 3, 5, 6).

Помещение 1 първоначално е било най-голямото по площ - 75 м^2, като е обхващало цялата северна и централна част на кулата (обр. 3 *1*, обр. 8 *3, 4*). Има неправилна форма, с дължина на западната и източната стена по 19 м, а на южната стена 7 м. Северната стена на помещението представлява масивно стълбище, конструктивно свързано с надлъжните стени на кулата, с ширина 1,90 м и запазена височина 0,86 м (обр. 3, обр. 8 *2*). От него са оцелели 5 стъпала с ширина 0,17-0,20 м и височина 0,18 м. Между помещение 1 и помещение 2, което остава прилепено под прав ъгъл към югоизточната му част, е оставен отвор, широк 4 м (обр. 3 *1, 2*, обр. 9 *1*). В западния край на южната стена на помещение 1 се намира входът към помещение 3 (обр. 8 *4*, обр. 9 *3*). От вътрешната страна на южната стена на помещението са запазени

леглата на два реда сантрачи, които по място и размери съответстват на сантрачите по външното ù лице. Още едно легло на надлъжен сантрач се очертава и по стената западно от входа към помещение 3, отстоящ на 0,30 м от подовото ниво, който продължава и по страниците на входа (обр. 8 *4*).

За под на **помещение 1** е използвана скалната основа на хълма (обр. 8 *3*). Подовото ниво не е специално подравнявано, а е следван естествения наклон в северна и източна посока. Подът в западната половина на помещението е най-висок и относително равен. В северна посока обаче скалата слиза в дълбочина и пред стълбището при северната стена разликата в подовите нива е 0,55 м (обр. 8 *2*). Същевременно скалата в източната половина на помещение 1 се спуска полегато, на няколко широки прага, и при помещение 2 разликата във височините достига 4 м (обр. 9 *1*). Първоначалната хоросанова настилка, положена върху скалата, е запазена в североизточния ъгъл (обр. 8 *3*).

През по-късен етап от използването на помещение 1 е направено основно преразпределение на пространството, като вътрешната му площ е намалена до 44,50 м^2. Дължината му била намалена със 7,60 м, чрез запълване на северната му част с блокаж от безредно нахвърляни камъни, заляти с бял хоросан, между които са останали големи кухини. Преди да се положи блокажа е бил насипан пласт кафява пръст с дебелина до 0,50 м (обр. 3 *6,* 5).

Блокажът е подзидан с еднолицева стена само от юг (височина 1,75 м), а на 1,50 м над нивото на пода се откри леглото на надлъжен вътрешен сантрач (обр. 8 *3*). В източната част на тази стена е изградено ново стълбище към горния етаж на кулата със запазена обща височина 1,90 м, ширина 1,70 м в долния край и 1,40 м в горния край (обр. 3 *6*, 8 *3*). От стълбището са оцелели 9 стъпала с ширина и височина по 0,18-0,20 м. Впоследствие пред него е била направена масивна рампа от един ред големи камъни за основа, над която е насипан твърд бял хоросан. Рампата има дължина 1,90 м и височина 0,70 м, като с нея са запълнени най-долните 3 стъпала.

При това преустройство в помещение 1 е направен нов под (обр. 8 *3*). Край източната стена е положен хоросан с дебелина 0,30-0,40 м, а в западната половина, върху пласт пръст (0,10 м), насипан върху скалата, е разстлана тънка хоросанова замазка. С нея е обмазан първия ред камъни на новата северна стена със стълбището и изсечените в скалата 3 ями край западната стена на помещението (обр. 3 *7*, обр. 8 *3*). Първата яма - с диаметър 0,60 м и дълбочина 0,50 м - се намира в северозападния ъгъл. На 1,80 м южно от нея и на 1,10 м от западната стена е втората яма, с диаметър 0,60 м и дълбочина 0,30 м. Третата яма отстои на 5,50 м южно от последната и на 1,70 м от западната стена, тя има диаметър 0,50 м и дълбочина 0,10 м. В тези ями са били поставени дебели дървени подпори, върху които е стъпвал таванът на помещение 1.

В хоросановата подова замазка се очертаха и пет тесни (0,10 м), плитки улея, разделящи западната половина на помещение 1 на три помалки сектора (обр. 3 *8, 9, 10*, обр. 8 *3*). Това са следите от дървени стени, оформящи малки помещения, за които каменната западна стена на помещение 1 се явява обща стена.

Помещение 1.1 се намира в северозападния ъгъл на помещение 1 (обр. 3 *8*). Има формата на правоъгълен трапец, ориентиран север-юг, с дължина на северната и южна стени 1,90 м и 2,90 м, а на източната и западната - 2,90 м. Първите две ями за подпорите на тавана остават в това помещение (обр. 8 *3*). Мястото на входа не се установи.

Помещение 1.2 има обща северна стена с помещение 1.1 (обр. 3 *9*). То е с трапецовидна форма, с дължина на северната и южна стени 3,90 и 2 м, а на източната и западната - 6,70 м. В североизточния ъгъл на помещение 1.2, посредством дървена стеничка, е оформена малка ниша, издължена в посока север-юг (0,80 х 1,70 м). В северозападния ъгъл на помещението, непосредствено до западната стена, се откри боклучна яма с овална форма (размери 1,40 х 1,10 м и дълбочина 0,40 м) (обр. 3 *11*). На 0,50 м югоизточно от ямата се разчисти обгоряло петно с диаметър 1,40 м от направено върху хоросановата замазка огнище (обр. 3 *12*). В югозападния ъгъл на помещението остава третата яма за дървена подпора на тавана. Входът не се локализира.

Помещение 1.3 остава между южната стена на помещение 1.2 и каменната южна стена на помещение 1 (обр. 3 *10*). То е издължено в посока изток-запад, с размери 2 м х 0,80 м. Входът е бил от юг.

Помещение 2 е разположено на югоизток, под прав ъгъл спрямо помещение 1 (обр. 3 *2,* обр. 9 *1, 2*). То е с неправилна форма, с дължина на северната стена 5,10 м, като в нея остава северния вход на кулата (обр. 3 *5*). Общата площ на помещение 2 е 55 м^2. Дължината на източната стена е 9,50 м, а на южната стена 9 м. На

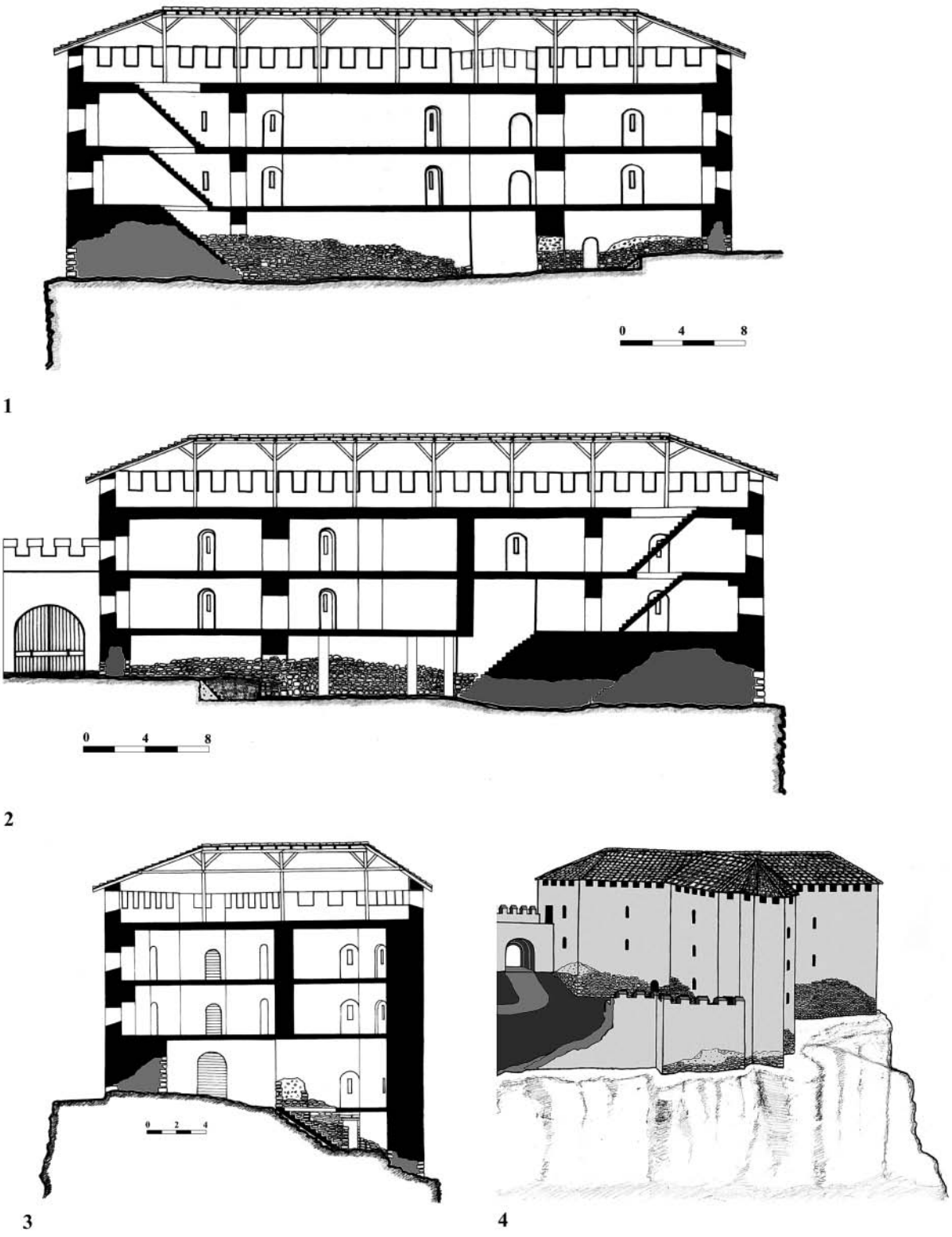

Обр. 11. Трапезица, Велико Търново. Разрези и изглед на Северната кула - реконструкция Е. Дерменджиев. 1. Надлъжен разрез А - А (Първи строителен период, I етап); 2. Надлъжен разрез В - В (Първи строителен период, II етап); 3. Напречен разрез С - С (Първи строителен период, I етап); 4. Северната кула (поглед от югоизток)

Fig. 11. Trapezitsa, Veliko Tarnovo. Cross-sections and general view of the North Tower (reconstruction by E. Dermendzhiev). 1. Longitudinal cross-section A-A (first building period, phase 1); 2. Longitudinal cross-section B-B (first building period, phase 2); Transverse cross-section C-C (first building period, phase 1); 4. The North Tower from southeast

запад то е широко отворено към помещение 1 (обр. 9 *1*). Подовото му ниво всъщност е продължение на скалната основа на хълма, която се спуска на няколко прага към източната стена на кулата (обр. 9 *1*). По тази причина разликата в най-ниските точки на подовете на помещения 1 и 2 достига 2,50 м. Основното предназначение на помещение 2 е да осигурява излизането от вътрешността на кулата към скалния венец през северния вход (обр. 8 *1*).

От вътрешната страна на северния вход се разчисти настилка от едри плочести камъни. Този пасаж е с дължина 3 м, след което започва стълбище с посока юг (обр. 3 *13*, обр. 9 *2*). Запазени са три стъпала с височина 0,10-0,15 м, дължина 2 м и ширина 0,35-0,40 м. Върху плочника се откри единствената досега в столичния Търнов голяма каменна бойна топка за каменометна машина.

По времето, когато съборените стени, зидани с хоросан, са били отново възстановени, но с калова спойка, в югоизточната част на помещение 2 (отчасти и върху стълбището) е изградена нова стена с дължина 4 м, ширина 2 м и височина 0,40 м. Тя е конструктивно свързана с южната стена (и двете надзидани с калова спойка), която е обща за помещения 1 и 2 (обр. 3, обр. 8 *1*). Изглежда тази нова стена е основата на стълбище, водещо към бойната пътека на източната крепостна стена. Отделни редове камъни и блокаж от възстановяването, направено с нехарактерното използване на кал за зидане в столичната фортификация, се откриха и по източните стени на помещения 1 и 2 и по северната стена на помещение 2.

Помещение 3 е разположено южно спрямо помещение 1 (обр. 3 *3*, обр. 9 *4*). То има форма на правоъгълен трапец с дължина на северната стена 3 м; на южната стена 6,80 м; на източната стена 8,60 м и на западната стена 8,90 м. Площта на помещението е 42 м^2. По вътрешното лице на източната стена, на 0,80 м над пода, се откри леглото на надлъжен сантрач, преминаващ и по страницата на източния вход на кулата.

За под е използвана скалата, която е обмазана с бял хоросан, като на места има и замазка с жълта глина (обр. 9 *4*). Върху хоросановата замазка, непосредствено до западната стена, се разкриха две огнища (петна отухлена пръст и въглени) (обр. 3 *14*). Огнището в северния край на помещението е с размери 2,40 м х 1,10 м, а това в югоизточния е с диаметър 1,70 м.

Подът в северната част на помещение 3 е повисок с 1,65 м от нивото на настилките в двата входа (източният вход на кулата и входът към помещение 1) (обр. 9 *3*). За да може да се преодолява тази разлика във височините в североизточния ъгъл на помещение 3 е оформен Г-образен коридор, свързващ двата входа, които са разположени под прав ъгъл, непосредствено един до друг (обр. 3). Западната и южна стена на коридора явно са били подзидани, като на южната е имало стълба, за да може да се достигне по-високото подово ниво в помещение 3 (обр. 9 *4*).

Северна порта. Отстояла е само на 1 м южно от Северната кула и е конструктивно свързана със западната ù стена (обр. 3 *15*). Самата порта не се откри, защото е била „напълно унищожена“ (Шкорпил, 1910, 144), заедно с прилежащия сектор от западната крепостна стена, пътното трасе и скалния венец, при направата на съвременен път (обр. 7 *1*). Данните от разкопките показват, че Северната порта е имала отвор с ширина 2,50 м в западната крепостна стена, без надвратна кула (Тотев, Дерменджиев, Караилиев, 2008, 684). Била е затваряна най-вероятно с 2 двукрили врати. Към нея е извеждал тесен каменен път, врязан в западния склон на хълма (Шкорпил, 1910, 144).

Стратиграфия

Вътрешността на Северната кула беше запълнена със строителни материали (камъни, хоросан, пръст и почти 850 фрагмента от керемиди) от нейното разрушаване. Най-малка беше дебелината на насипа в помещение 3 - 0,80 м. В западната половина на помещение 1 строителните материали имаха височина до 1,70 м, а в източната - 2,50 м. С най-голям насип - 4 м беше запълнено помещение 2. Край източната стена на помещение 1, на дълбочина 2,50 м, се откри дебел пласт овъглено дърво и множество фрагментирани керемиди от покривната конструкция на кулата.

Под строителния насип остава само подовото ниво, оформено чрез обмазването с хоросан на скалната основа на хълма (обр. 8 *3*). На отделни места неравностите са били подравнени с тънък пласт кафява пръст (помещение 1) или с жълта глина (южната част на помещение 3) (обр. 9 *4*). В северната половина на помещение 1, запълнена с блокаж от камъни и хоросан, е бил насипан пласт кафява пръст, с дебелина 0,50 м съдържащ тракийска и средновековна керамика (обр. 8 *2*).

В насипа от строителни материали се откриха много фрагменти от средновековна кухненска и сграфито керамика (XIII-XIV в.), рязани животински кости, малко предмети от бита и

монети. Прави впечатление липсата на предмети, годни за употреба, както и на оръжие - има само 1 каменна бойна топка и 1 връх на стрела. Изключение са над 100 броя рязани животински кости, отпадъци от производство, което явно е било практикувано в кулата в края на нейното съществуване.

Намерените на различна дълбочина в строителния насип монети очертават времето на изграждане и обитаване на Северната кула, най-вече през последния период от нейното съществуване. В помещение 1 (обр. 8 *3*) се откриха 2 броя монети от XIII в., 12 бр. от XIV в. и 2 бр. от XIII-XIV в.[5] В помещение 2 (обр. 9 *1*) имаше 1 монета от XIII в., 2 от XIV в. и 1 монета от XIII-XIV в.[6] От помещение 3 (обр. 9 *4*) произхождат 3 монети от XIII в. и 15 монети от XIV в.[7] Единствено медната монета на император Андроник II Палеолог с Михаил IX (1295-1320 г.), която беше залепнала в хоросана на рампата пред по-късното стълбище в помещение 1, е пряко свързана с етап от строителството на кулата. В боклучната яма в помещение 1 (обр. 3 *11*) имаше медна монета на цар Иван Александър с Теодора (1348-1371 г.), а под плочника във входа към помещение 3 се откри медна монета на цар Иван Шишман (1371-1395 г.).

Стратиграфията на терена край Северната кула е по-различна от установената в нейната вътрешност. Около стените на кулата и по прилежащия скален венец, се разчисти строителен насип от нейните разрушения с дебелина до 2-3 м. До външното лице на западната стена на кулата, върху скалата, се откриха по 1 медна монета на император Михаил VIII Палеолог (1261-1282 г.) и на император Андроник III Палеолог (1328-1341 г.); а до източната стена - медна монета на цар Иван Александър с Теодора (1348-1371 г.).

Под този строителен насип обаче се достигна до кафява пръст с различна дебелина, която лежи върху скалата. Пластът пред източния вход на кулата и по дължината на втората южната стена е с проучена ширина около 4 м и дебелина 1 м, която намалява в южна посока (обр. 7 *4*). Особено важен с оглед изясняване времето на строителство на кулата е фактът, че тази южна стена е дълбоко фундирана в разглеждания пласт. На места тя достига до скалата, но в източния си край стъпва изцяло върху него. Пластът съдържа въгленчета, фрагменти средновековна кухненска и сграфито керамика (XIII-XIV в.). От повърхностния слой на този пласт произхождат 4 монети от XIV в.[8] В пласта при източния край на южната стена на помещение 2, при връзката ù с източната крепостна стена (обр. 7 *4*), се откри малка колективна монетна находка от първата половина на XIII в.[9] От същото място произхождат и две медни монети, български имитации, от края на XIV в. Ивица пепел и въглени, примесени с тъмно кафява пръст, широка 2 м и с дебелина 0,10-0,15 м, се проследи пред централния участък на южната стена на помещение 2. В пепелта, оставаща непосредствено над средновековния пласт и под строителния насип, се откри медна монета на цар Константин Асен (1257-1277 г.). Южно от помещение 1 пластът кафява пръст преминава в силно сбита, тъмножълта пръст, примесена с въгленчета, която лежи непосредствено на скалния венец. Южно от помещение 3, на трасето на улицата, започваща от Северната порта (обр. 7 *2*), се откриха 1 орязана латинска имитация, тип А (първа половина на XIII в.) и медна монета на цар Иван Александър с Теодора (1348-1371 г.). От строителния насип, покриващ и двата пласта произхожда медна монета, българска имитация, от втората половина на XIV в.

Периодизация

Представените данни за архитектурата, стратиграфските наблюдения, нумизматичния материал, както и резултатите от разкопките на крепостните стени, сграда I и некропола край църква № 2, позволяват да се направи относи-

[5] Монетите са следните: 2 орязани латински имитации, тип А (първа половина на XIII в.); 2 медни монети на император Андроник II Палеолог с Михаил IX (1295-1320 г.); 1 медна монета на деспот Йоан II Орсини (1323-1335 г.); 3 медни монети на цар Иван Александър (1331-1371 г.); 4 медни монети на цар Иван Александър с Теодора (1348-1371 г.); 1 сребърна монета на цар Иван Александър с Михаил (1332-1380 г.); 1 медна българска имитация, от втората половина на XIV в.; 2 медни монети от XIII-XIV в.

[6] Монетите са следните: 1 орязана латинска имитация, тип В (първа половина на XIII в.); 1 медна монета на деспот Йоан II Орсини (1323-1335 г); 1 медна монета на цар Иван Александър с Теодора (1348-1371 г.); 1 медна монета от XIII-XIV в.

[7] Монетите са следните: 2 орязани латински имитации, тип А (първа половина на XIII в.); 1 медна монета на цар Константин Асен (1257-1277 г.); 10 медни монети на цар Иван Александър с Теодора (1348-1371 г.); 1 медна монета на цар Иван Шишман (1371-1395 г); 1 медна монета на цар Иван Срацимир (1355-1396 г); 2 медни български имитации от края на XIV в.; 1 медна монета от XIV в.

[8] Монетите са следните: 1 медна монета на деспот Йоан II Орсини (1323-1335 г.); 2 медни монети на цар Иван Александър с Теодора (1348-1371 г.), едната от които точно пред източния вход на кулата, заедно с 1 медна монета на цар Иван Шишман (1371-1395 г.).

[9] Монетите са следните: 1 медна монета на император Мануил I Комнин (1143-1180 г.); 2 орязани латински имитации (първа половина на XIII в.); 1 медна монета на деспот Йоан Комнин Дука (1237-1244 г.).

телна и абсолютна хронология на периодите и етапите на строителство на Северната кула (Тотев, Дерменджиев, Караилиев 2008, 682-685).

Първи строителен период, I етап[10] (обр. 10 2). Северната кула има издължен в посока юг, Т-образен план с 3 помещения и 2 входа (обр. 3, 6). Северната стена на помещение 1 е оформена като масивно стълбище, водещо към горния етаж (обр. 8 *2*). От юг на това помещение се развивало по-малкото помещение 3 (обр. 9 *4*), в чиято източна стена се намирал главният вход на кулата (обр. 7 *3*, 9 *3*). В северната стена на помещение 2 е направен малък вход, извеждащ на скалния венец от изток (обр. 8 *1*, 9 *2*). Кулата е построена най-рано в първите години на XIII в., едновременно с конструктивно свързаните с нея участъци от източната и западна крепостни стени и Северната порта (Тотев, Дерменджиев, Караилиев 2008, 685)[11].

Първи строителен период, II етап (обр. 10 *4*). Северната част на помещение 1 е запълнена с мощен блокаж, в южната стена на който е направено ново стълбище към втория етаж (обр. 5, 8 *3*). Намаленото по площ помещение 1 е разделено чрез дървени стенички на 3 по-малки помещения (обр. 3 *8, 9, 10*). Допълнителен архитектурен елемент в интериора на помещение 1 се явява хоросановата рампа, прилепена към долния край на стълбището в по-късно време (обр. 3 *6*), като нейното изграждане е датирано с медната монета на император Андроник II Палеолог с Михаил IX (1295-1320 г.), попаднала в хоросана. Така осъществяването на II етап се вмества във времето от средата на XIII в. до началото на XIV в. След този етап Северната кула запазва първоначалния си външен вид и обем, а направените преустройства засягат само планировката на етажите. След средата на XIV в. към кулата е долепена северната напречна крепостна стена, която се спускала по източния склон на хълма, достигайки реката (Робов 1987, 43) (обр. 10 *4*). С тази стена е укрепено подградието в източното подножие на Трапезица (Робов 1995, 62-63, 66).

Втори строителен период. Основно преизграждане, извършено в края на XIV в., бележи този строителен период (обр. 10 *6*). Стените на Северната кула са били съборени до различна височина - между 0,50 м и 4 м. Известно време след това насипите са разчистени и кулата е възстановена, но за спойка на камъните е използван калов разтвор, а не хоросан[12]. По източната и южната стени на помещения 1 и 2 (обр. 7 *4*) и по северната стена на помещение 2 (обр. 8 *1*, 9 *1, 2*) е запазена зидария от това възстановяване. Освен Северната кула, отчасти е била съборена и отново надзидана с калов разтвор и източната крепостна стена. Оказа се, че при това основно преизграждане на крепостната система новата южна стена на Северната кула стъпва върху останките на източната крепостна стена, като между тях е направена и конструктивна връзка. По това време е изкопана боклучната яма и оформени огнищата в помещения 1 и 3 (обр. 3 *11, 12, 14*). Тогава изглежда е била зазидана и Северната порта (Тотев, Дерменджиев, Караилиев 2008, 684) (обр. 3 *15*).

Функционирането на кулата е прекратено в последните години на XIV в. или най-късно в самото начало на XV в., когато според монетите в насипите от нейните разрушения, тя е била окончателно съборена.

Както вече беше посочено Северната кула, Северната порта и прилежащите им сектори от източната и западната крепостни стени са изградени едновременно и по единен фортификационен замисъл в първите години на XIII в., а в края на XIV в. (докато Търнов все още е столица на България), те са били почти изцяло разрушени. Очевидно, събарянето им не е следствие на природно явление (земетресение), защото то би предизвикало разрушаване и на църквите на Трапезица, както и всички крепостни съоръжения и сгради на хълма Царевец, за което липсват данни от досегашните разкопки. Същевременно, не може да се посочат конкретни доказателства и за разрушаването им, вследствие превземане на крепостта от неприятел, още по-вече, че нито църквите, нито жилищните сгради на хълма Трапезица са унищожени или опожарени.

Посочените факти показват, че е съвсем възможно Северната кула и крепостните стени на хълма Трапезица да са били целенасочено съборени в резултат на поемането от българска страна на някакви договорни задължения. Това може да се е случило например през 1388 г., когато според османските хронисти Нешри и Хасан (Петров, Гюзелев 1978, 191, 194) в

[10] В резюмето за разкопките през 2007 г. са посочени 3 строителни периода. Вж. (Тотев, Дерменджиев, Караилиев 2008, 683). Новата периодизация е резултат от цялостното завършване на проучването на Северната кула (Тотев, Дерменджиев, Караилиев 2009, 611).

[11] Сходна е датировката на южната крепостна стена и Югоизточната порта на крепостта на хълма Трапезица (Долмова 1995, 40-41).

[12] Данни за възстановяване на фортификационните съоръжения с калова спойка има и за два участъка от югоизточната и югозападната крепостни стени на Трапезица.

Търновград влиза армията на Али паша (Павлов, Тютюнджиев 1995, 76). Нарушаването на този договор обяснява и последвалото възстановяване на фортификационните съоръжения. Тези действия явно са били предприети във времето непосредствено преди обсадата на Търновград през 1393 г., а строителството с калова спойка, нетипично за изграждането на крепостни стени, порти и кули през столичния период, е резултат от недостига на средства, липсата на време и решението на цар Иван Шишман да премести резиденцията си в добре укрепения Никопол на река Дунав (Павлов, Тютюнджиев 1995, 76).

Реконструкция

Оцелелите на голяма височина стени и разкритият изцяло план на Северната кула позволяват да се направи реконструкция на външния ù вид и обем (обр. 11 *4*). Като архитектурни конструкции, начин на изграждане и местоположение тази кула намира многобройни паралели сред добре запазените бойни кули по българските земи от периода XII-XIV в. Такива са например кулите в Царския дворец в Бдин (Кузев 1981, 94-115); западната кула на цитаделата на Червен (Димова 1995, 55-60); Хрельовата кула в Рилския манастир (Тонев 1952, 25-34); кула №1 и кула №2 в Аневското кале край Сопот (Копсис) (Джамбов 1991, 22-32); кулата в крепостта край Маточина, Хасковско (Бояджиев 1965, 1-8); източната кула на замъка в цитаделата на Мелник (Нешева 2006, 414-419); кулата до западната порта на Перперикон и кулата в крепостта при Гугутка, Кърджалийско (Овчаров, Коджаманова 2003, 29, 70-71); кулата в крепостта при Крамолин, Габровско (Милчев, Койчева, Димитров 1995, 92-93) и др.

Първи строителен период, I етап. Широките стени на кулата (между 1,80 и 4,20 м) позволяват издигането на най-малко три етажа (обр. 11). Поради голямата денивелация Северната кула е имала малко приземие само в източната си част, включващо единствено помещение 2, което е с височина 2,50 м (обр. 10 *1*, обр. 11 *3*). Приземието е използвано само за вестибюл, поради това, че в него е направен северния вход на кулата. Таванът на приземието (гредоред) същевременно е оформял пода на първия етаж в източната част на помещение 1. Връзката с етажа се е осъществявана по дървена стълба, долепена до северната стена, непосредствено след входа.

Първият етаж на Северната кула е обхващал помещение 1, заедно със сектора над приземието, и помещение 3, като неговата височина е била не по-малка от 4,50 м (обр. 10 *2*, 11 *1*). Масивно каменно стълбище за втория етаж е изградено в северната стена на помещение 1. Всъщност, така е обособено самостоятелно стълбищно помещение в предната част на кулата, в което е разположено стълбището, свързващо всички етажи и излизащо на бойната площадка.

Може да се допусне, че на нивото на втория и третия етаж ширината на западната стена е била намалена на 2-2,20 м, като по този начин е увеличена вътрешната площ на кулата (обр. 10 *3*). Така двата етажа са имали един и същ план: стълбищно помещение от север, голямо помещение в средата и помещения от изток и юг. Възможна е разлика в разпределението на етажите чрез преграждането им на няколко помалки помещения. Височината на етажите не е била по-малка от 3,50 м (обр. 11 *1, 3*). Междуетажните подови конструкции (носещите греди, талпите върху тях, изолацията и обшивката на таваните) са имали дебелина около 0,30 м, защото няма данни за сводови покрития между етажите. На различни места в стените на помещенията е имало бойници и прозорци. Не може да се каже със сигурност дали последният етаж се е издавал еркерно над по-долните етажи. Кулата е завършвала с бойна площадка със зъбери и керемиден покрив (обр. 11).

Северната кула е имала пряка връзка с бойната пътека на източната крепостна стена, като по нея се е влизало в източната половина на помещение 1, на нивото на първия етаж (обр. 10 *2*). По същия начин се е преминавало и от бойната пътека над Северната порта в помещението от юг, но на нивото на третия етаж (обр. 10 *3*). Според изчислената височина на етажите на кулата може да се каже, че източната крепостна стена е била висока около 9 м със зъберите (обр. 11 *4*), а височината на западната крепостна стена и на Северната порта, над която не е имало надвратна кула, е 8 м (обр. 11 *2*).

Северната кула е имала различна височина спрямо скалния венец. От север, при наличието на 3 етажа, тя е била висока 15 м със зъберите и около 18 м с покрива, докато от изток най-голямата височина (с покрив) е достигала 25 м (обр. 11 *1, 3, 4*). При вариант с 4 етажа максималната височината се променя на 22 м от север и 29 м от изток.

Първи строителен период, II етап (обр. 10 *4*). Променено е стълбищното помещение, чрез удължаването му в южна посока, засипване на старото и направа на ново стълбище на нивото на първия етаж (обр. 11 *2*). На втория етаж е офор-

мено малко преддверие към централното помещение, в което е вместено новото стълбище (обр. 10 *5*). За изкачване до третия етаж и до бойната платформа на кулата е използвано отново старото стълбищно помещение (обр. 10 *3*). Извършена е промяна и на подовата конструкция между първи и втори етаж, която е усилена с дебели носещи стълбове. Западната част на помещение 1 (на първия етаж) е преградена на 3 малки помещения (обр. 10 *4*). По-късно на нивото на първия етаж е била направена връзка със северната напречна крепостна стена, защитаваща подградието в източното подножие на Трапезица.

Втори строителен период (обр. 10 *6*). Използването на зидария на калов разтвор несъмнено е довело до промяна на плана и обема на Северната кула. Новото строителство предполага само частичното възстановяване на кулата чрез издигането на най-много два етажа. Вестибюлът на северния вход не е бил обособен като отделно приземие, а е включен в плана на помещение 1, защото по южната стена, запазена на височина над 3 м, няма отвори от носещите греди на тавана. До неговата източна стена било изградено стълбище, водещо към бойната пътека на източната крепостна стена. Може да се допусне, че е била възстановена и връзката със северната напречна крепостна стена, защитаваща подградието в източното подножие на Трапезица (обр. 10 *6*).

Предназначение

Северната кула на Трапезица е най-голямата по размери, дебелина на стените и застроена площ бойна кула (обр. 3, 4), разкривана досега при разкопки на средновековни български градове и крепости от времето на Второто българско царство[13]. Всъщност, с построяването на Северната кула и прилежащите крепостни съоръжения, е започнало укрепяването и трайното заселване на Трапезица в началото на XIII в. Основното предназначение на тази кула е охраната на Северната порта, контрола и ефективната защита на криволичещия път, извеждащ от подножието на хълма към портата (обр. 10 *2*). По тази причина пътят не е прокаран по дължината на западния склон, а се извива в три последователни отсечки точно под самата кула, преминавайки край нейната западна стена. Така цялото пътно трасе остава под прекия обстрел от кулата, а острите завои, тясното платно и големия надлъжен наклон са затруднявали изкачването на обсадна техника към стените на кулата и до самата порта. Независимо от това точно западната стена на кулата, която е можело да бъде пряко обстрелвана с каменометни машини, е направена с много голяма ширина (4,20 м) (обр. 3). Същевременно, разполагането на прохода на Северната порта под прав ъгъл спрямо трасето на пътя, точно при влизането в него, е изключвало използването на таран за разбиване на вратите (обр. 10 *2*). Солидното укрепване на подхода към Северната порта не е наложило издигането на надвратна кула, тъй като такива функции е изпълнявала Северната кула (обр. 11 *4*).

Северната кула е имала и наблюдателни функции, защото от нея се открива широк изглед към пътя, преминаващ през пролома на Янтра в северна посока (обр. 1). По-късно към кулата е пристроена северната напречна крепостна стена с бойна кула при реката, която е подпомагала защитата на подградието в източното подножие на Трапезица (обр. 10 *4*).

Голямата височина на Северната кула, значителната обитаема площ в нейната вътрешност, стратегическото разположение на най-високата точка на хълма, охраната на Северната порта и пътя към нея показват, че в нея е била разположена част от столичния гарнизон. Този извод се подкрепя от пряката връзка на кулата със западната и източната крепостни стени, чиито бойни пътеки са отвеждали направо в нейните етажи (обр. 10 *2, 3*). Същевременно по разкритата на дължина 55 м западна крепостна стена не е била изградена нито една крепостна стълба, защото към вътрешното ù лице е долепена голяма верижна сграда (Тотев, Дерменджиев, Караилиев 2008, 684). Този факт ясно показва, че защитниците на този, прилежащ към Северната порта, участък от крепостната стена, са можели да се изкачат на нея единствено през етажите на Северната кула.

В тази връзка е необходимо да се посочи, че в крепостта на хълма Царевец има подобно фортификационно съоръжение. Това е голямото укрепление, изградено в източния край на Главния вход през първата половина на XIII в. То е служило за непосредствената защита на две от неговите порти (Дерменджиев 2000, 71-72). Заедно с долепената към западната му страна бойна кула, укреплението има обща площ 700 м^2. То се различава от Северната кула по вътрешния си двор с отделни сгради, освен това е изградено към вече съществуващи крепостни съоръжения - кула и порти. За функциите му са изказани две мнения: служело е за охрана на Главния вход (Николова 1986, 241) и за „седалище на важно

[13] Най-близо до нея, като план и обем, стоят южната кула №1 в цитаделата на Копсис (Джамбов 1991, 22-28, 30) и кулата в крепостта до Маточина (Бояджиев 1965, 1-8).

военноадминистративно учреждение“, в което „са живеели комендантът на крепостта и неговите подчинени“ (Вълов 1992, 151).

Посочените фортификационни и стратегически характеристики на Северната кула позволяват да се предположи използването ù за жилищно-отбранителна кула (т. нар. донжон). При нея обаче липсват някои важни архитектурни съоръжения, характерни за този вид кули. Във вътрешността ù няма водохранилище или кладенец, входовете не са разположени на височината на втория етаж, а са на нивото на терена; на горните етажи не е имало параклис (в насипите не се откриха стенописи или керамопластична украса), а находките не показват, че в нея е живял представител на висшата столична аристокрация.

Известните данни от разкопките относно предназначението на Северната кула в крепостта на хълма Трапезица показват, че освен за настаняване на войници от столичния гарнизон, в нея може да е имало помещения и с важни административни функции. Допускането на четвърти етаж на кулата позволява да се приеме, че в него е пребивавал военният комендант (кастрофилакс) (Ангелов 1992, 178).

Северната кула, Северната порта, както и изградената по-късно северна напречна крепостна стена на подградието, образуват мощния фортификационен комплекс, отбраняващ целия северен сектор на средновековната крепост на хълма Трапезица (обр. 1). Разкритата сграда до западната крепостна стена, която фланкира портата от юг, църква № 2 (която първоначално изглежда е била сграда със светски характер и представителни функции) и монументалната сграда, намираща се между кулата и църква № 2, позволяват да се очертае разширяването на фортификационния комплекс в южна посока и да се допусне прерастването му в ансамбъл, свързан с гражданското и военно управление на крепостта през XIII-XIV в.

Цитирана литература:

Ангелов 1992: Д. Ангелов. История на средновековната българска държава и право. София, 1992.

Берон 2004: В. Берон. Археологически и исторически изследвания. Велико Търново, 2004.

Бояджиев 1965: С. Бояджиев. Крепостта при с. Маточина. - Археология, 1965, 1, 1-8.

Вълов 1992: В. Вълов. Археологически разкопки и проучвания на крепостните стени на хълма Царевец (1966-1969 г.) - В: Царевград Търнов. 5. София, 1992.

Дерменджиев 2000: Е. Дерменджиев. Към фортификацията на Главния вход на средновековната крепост на хълма Царевец във Велико Търново. - Археология, 2000, 3-4, 69-78.

Джамбов 1991: И. Джамбов. Средновековната крепост край Сопот. Пловдив, 1991.

Димов 1915: В. Димов. Разкопките на Трапезица в Търново. - Известия на българското археологическо дружество, 5, 1915, 112-176.

Димова 1985: В. Димова. Градоустройство и архитектура на цитаделата на Червен през XII-XIV в. - В: Средновековният Червен, 1. София, 1985, 33-132.

Долмова 1995: М. Долмова. За укрепителната система на крепостта „Трапезица“. - Археология, 1995, 3, 36-42.

Кузев 1981: А. Кузев. Бдин. - В: Средновековни български градове и крепости. София, 1982, 94-115.

Милчев, Койчева, Димитров 1995: А. Милчев, К. Койчева, П. Димитров. Крепостта от XII-XIV в. в м. Градът при с. Крамолин. - Годишник на музеите от Северна България, 20, 1995, 91-105.

Нешева 2006: В. Нешева. Деспот-Славовите резиденции в Цепена и в Мелник. - В: Тангра (Сборник в чест на 70-годишнината на акад. В. Гюзелев). София, 2006, 409-430.

Николова 1986: Я. Николова. Градоустройство и архитектура. - В: История на Велико Търново, 1. София, 1986, 235-282.

Овчаров, Коджаманова 2003: Н. Овчаров. Д. Коджаманова. Перперикон и околните твърдини през Средновековието. Крепостното строителство в Източните Родопи. София, 2003.

Павлов, Тютюнджиев 1995: П. Павлов, И. Тютюнджиев. Българите и османското завоевание (краят на XIII в. - средата на XV в.). Велико Търново, 1995.

Петров, Гюзелев 1978: П. Петров, В. Гюзелев. Христоматия по история на България. София, 1978.

Робов 1987: М. Робов. Допълнителна укрепителна система на средновековния Търновград. - Археология, 1987, 4, 38-45.

Робов 1995: М. Робов. Нови данни за строителната хронология в източното подножие на хълма Трапезица в Търново (края на XII-XIV в.). - Годишник на музеите от Северна България, 20, 1995, 61-72.

Тонев 1952: Л. Тонев. Кули-камбанарии в България до Освобождението. София, 1952.

Тотев, Дерменджиев, Караилиев 2008: К. Тотев, Е. Дерменджиев, П. Караилиев. Разкопки на „Средновековен град Трапезица - Север“. - В: Археологически открития и разкопки през 2007 г. София, 2008, 682-685.

Тотев, Дерменджиев, Караилиев 2009: К. Тотев, Е. Дерменджиев, П. Караилиев. Разкопки на „Средновековен град Трапезица - Север“. - В: Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 610-614.

Шкорпил 1910: План на старата българска столица Търново. - Известия на българското археологическо дружество, 1, 1910, 121-154.

The North Tower of the medieval fortress on the Trapezitsa Hill in Veliko Tarnovo (Summary)

Evgeni Dermendzhiev

The defensive tower standing out in the fortress located at the north end of the Trapezitsa Hill is described very briefly by V. Beron, K. Škorpil and V. Dimov. This fortress played an important role in the urban structure of Tarnov, the capital of Bulgaria from the late twelfth century till the end of fourteenth century AD (fig. 1). The tower had not been excavated so far and the existing plans differ significantly from each other (fig. 2). One of the main goals of the digs in 2007 and 2008 was to identify the plan and the function of the North Tower. The excavations were directed by Konstantin Totev together with Evgeni Dermendzhiev and Plamen Karailiev (fig. 3).

The foundations of the North Tower are built into the narrow rocky promontory which forms the north terminal of the Trapezitsa Hill (fig. 4). The tower has an irregular T-shape and protrudes to the south. It has a maximum length of 41.30 meters and a maximum width of 26.50 meters; the built area is 583 square meters (figs. 5 and 6). The construction of the tower consists of rubble masonry, white mortar, emplectum, and horizontal leveling beams (figs. 7-9). Its preserved height is from 0.50 to 4.20 meters and the preserved width of the walls is from 1.80 to 4.20 meters. The tower abuts the western and the eastern curtain walls. Some of its walls were increased in height by stones set in mud.

The North Tower has three rooms. **Room 1** (area 75 m^2) covers the central and the north part of the tower (figs. 3 *1* and 8 *3, 4*). Its north terminal is a massive staircase (fig. 8 *2*) and within the south wall is the entrance to room 3 (fig. 8 *4*). The natural rock serves as a floor surface overlaid with mortar. Sometime later, the north part of room 1 was blocked and in the eastern part a new staircase was built (figs. 3 *6* and 8 *3*). There are three holes for pillars to support the ceiling (fig. 3 *7*) and a rubbish pit cut into the floor (fig. 3 *11*). The west part of the room was divided into three small rooms (fig. 3 *8-10*). A hearth was also built (fig. 3 *12*).

Room 2 (fig. 3 *2*) has an area of 55 square meters (fig. 9 *1-2*). Its north wall has a gate (0.85 meter width and 2 meters height) that served as an exit from the fortress (figs. 3 *5* and 8 *1*). A pavement and three steps of a staircase were found from the inside of the gate (fig. 3 *13*). Several rows of stones and blocks set in mud were found along the eastern and western walls of rooms 1 and 2. **Room 3** (figs. 3 *3* and 9 *4*) (area 42 m^2) has a floor plastered with mortar over which two hearths were found (fig. 3 *14*). The main entrance to the tower, equipped with a massive staircase (figs. 3 *4*, 7 *3*, 9 *3*), is 1 meter in width and is located in the east wall of **room 3.**

The interior of the **North Tower** was filled with rubble as a result of its destruction. Fragments of medieval coarse ware and sgraffito pottery (13th - 14th century AD), animal bones, everyday utensils and coins from the thirteenth and fourteenth centuries were found in the fill.

The **North Gate** of the fortress was one meter south of the tower and abuts the west wall of the tower (fig. 3 *15*). Due to the high degree of destruction, it was not possible to find the gate itself. It was 2.50 meters wide with no overlooking tower and it was set within the west curtain wall. It also had a double door. On the west slope of the Trapezitsa Hill, there are remains of a road cut into the hillside that led to the North Gate.

First building period, phase 1 (figs. 10 *1-3* and 11 *1, 3, 4*). The North Tower was built in the early thirteenth century, together with the east and the west curtain walls and the North Gate. During phase 2 (mid-13th – early 14th century) (fig. 10 *4, 5*, fig. 11 *2*), a new staircase was built in room 1 together with a reconstruction of its western part that was divided into 3 small rooms. After the mid-14th century, the north transverse curtain-wall was built onto the tower in order to defend the lower town located in the east foothill of Trapezitsa. During the **second building period** (late 14th century) (fig. 10 *6*), the tower and the eastern curtain wall were rebuilt and this time mud was used as mortar. The rubbish pit and the hearths in rooms 1 and 3 also date to this period. The North Gate was blocked. The tower fell out of use towards the late fourteenth or in the very beginning of the fifteenth century.

The entirely identified plan of the tower together with the preserved examples of 12th - 14th century defensive towers in Bulgaria facilitate the reconstruction of the North Tower (fig. 11 *4*). It had at least three levels. There was a specially designed ground floor in its eastern part, in which the north entrance was placed (fig. 10 *1*). The height of the first level was no less than

4.50 meters (fig. 11 *1*). The stone staircase giving access to the upper levels was built in the north part of room 1 (figs. 10 *2* and 11 *1, 3*). At each level, the tower was connected to the walkways of the west and east curtain walls. A tiled roof and defensive platform with crenellations formed the top of the tower. The three levels add to the total height of the tower of 15 meters including crenellations, 18 meters with the roof and up to 25 meters in its eastern part (fig. 11 *4*).

The function of the North Tower was to defend the North Gate and the road leading from the foothills to the gate. The substantial height of the tower, its large habitation area, its strategic position on the top of the hill, the defensive function in respect to the North Gate and the presence of a road leading to the gate suggest that a part of the capital's garrison was located in the tower (fig. 4). It is plausible that some administrative premises were also located in the tower.

The North Tower, North Gate and the transverse north curtain wall built later to defend the lower town form a powerful fortification complex that protected the entire north sector of the medieval fortress on the Trapezitsa Hill in the thirteenth and fourteenth centuries.

Военна сграда до Северната порта на крепостта Трапезица във Велико Търново

Пламен Караилиев

Дългоочакваните археологически разкопки на средновековната крепост на хълма Трапезица се подновиха през 2007 г. със средства, осигурени от Министерството на културата на Република България. Те са част от 30-годишна програма на НАИМ при БАН за цялостно проучване на крепостта и нейните подградия, приета през 2006 г. За тази цел хълмът бе разделен на 6 големи сектора с площ от 8 до 12 дка, а проучванията се ръководеха от сътрудници от филиала на Археологическия институт във Велико Търново. Разкопките на Сектор Север обхванаха най-северния край на хълма, с главен ръководител Константин Тотев. Вече трети сезон имам възможност да работя в този екип, като помощник-ръководител, заедно с Евгени Дерменджиев от РИМ - Велико Търново (Тотев, Дерменджиев, Караилиев 2008, 682-685). Настоящите проучвания на обекта бяха съобразени с извършените тук преди 130 години разкопки, когато е разкрита църква № 2 и малка част от Северната кула на крепостта. През новите археологически сезони на площ от 3 дка са разкопани: Северната кула, Северната порта и сграда I, части от Източната и Западната крепостни стени, малка част от друга монументална сграда II, голям некропол, улица и църква № 19 с некропол около нея, разпределени в четири големи обекта: I, II, III и IV (обр. 1).

Преди началото на проучванията в сектора личаха само някои от зидовете на Северната кула и консервираните стени на църква № 2. Цялата площ на обекта беше обрасла с дървета и храсти, сред които се очертаваха отделни валове и хълмчета с височина до 1 м. Сграда I, която изцяло се проучи през 2007 г. (обр. 2), не е известна от писмени извори и досега не е изследвана чрез археологически разкопки (Тотев, Дерменджиев, Караилиев 2008, 684). В настоящата статия са представени новите резултати по отношение на нейната архитектура, стратиграфия, датировка, периодизация, реконструкция и предназначение.

Архитектура

Сграда I отстои на 5,20 м южно от южната стена на Северната кула на крепостта и по цялата си дължина е долепена към вътрешното лице на западната крепостна стена (обр. 2, 3). Изградена е с двулицева зидария от едри и средни ломени камъни, споени с калов разтвор. Стените ú са запазени на височина от 0,40 м до 1 м. Основите са вкопани в средновековен пласт

Обр. 1. Велико Търново. Крепостта на хълма Трапезица - поглед от югоизток
Fig. 1. Veliko Turnovo. The castle on the Trapezitsa hill from southeast.

Обр. 2. Велико Търново. Крепостта на хълма Трапезица. Сграда I - поглед от югоизток
Fig. 2. Veliko Turnovo. The castle on the Trapezitsa hill. Building I from southeast

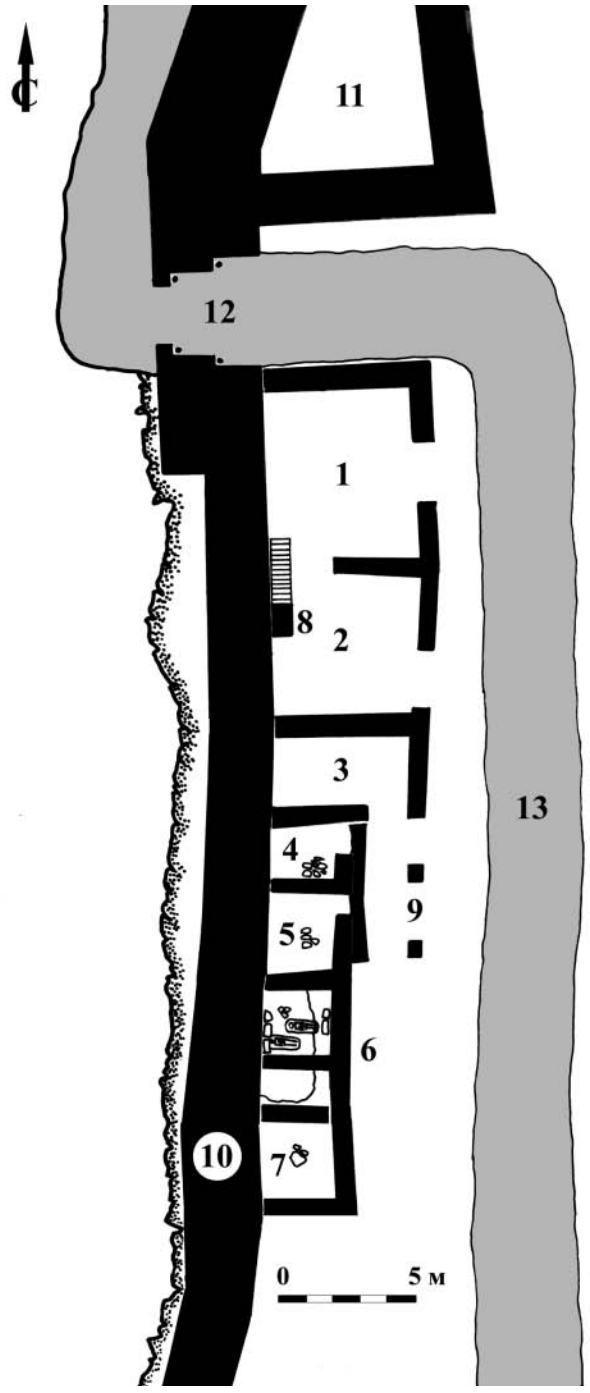

Обр. 3. Велико Търново. Крепост на хълма Трапезица. План на Сграда I (по К. Тотев). 1. Помещение 1; 2. Помещение 2; 3. Помещение 3; 4. Помещение 4; 5. Помещение 5; 6. Помещение 6; 7. Помещение 7; 8. Фундамент на стълбище; 9. Фундаменти на чардак; 10. Западна крепостна стена; 11. Северна кула; 12. Северна порта; 13. Трасе на Главната улица от Сверената порта

Fig. 3. Veliko Turnovo. The castle on the Trapezitsa hill. Plan of Building I (according to K. Totev). 1. Room1; 2. Room 2; 3. Room 3; 4. Room 4; 5. Room 5; 6. Room 6; 7. Room 7; 8. Staircase foundations; 9. Veranda foundations; 10. The west curtain-wall; 11. North tower; 12. North Gate

Обр. 4. Трапезица, Велико Търново. Помещение 1 - поглед от изток

Fig. 4. Trapezitsa, Veliko Turnovo. Room 1 from east

с дебелина до 0,40 м, като фундаментите на северната половина на сградата стъпват върху скалата. Северозападният ъгъл на сградата (заедно с част от западната крепостна стена) и три участъка от източната ú стена, с обща дължина 8 м, както и една от вътрешните разпределителни стени, са изцяло разрушени при прокарването на съвременния път. Денивелацията на терена в очертанията на сградата е малка, с посока север - юг, като разликата в двата ú края е само 0,65 м. Сграда I има общо 7 помещения, верижно разположени по цялата ú дължина (обр. 2).

Помещение 1 е най-голямо по площ - 35 м^2, и обхваща северната част на сградата (обр. 3 *1*). Има почти правоъгълна форма, с дължина на западната и източната стена 6 м и 6,30 м, а на северната - 5,50 м, при ширина 0,80 м (обр. 4). Вътрешната южна стена на помещение 1 е запазена на дължина само 0,80 м и е широка 0,60 м. Тя не е достигала до западната крепостна стена, към която е долепена сграда I. Максималната ú дължина е била не по-голяма от 3 м, което оставя вход, широк около 2,50 м към южното, съседно помещение 2. Входът на помещение 1 се е намирал на източната му стена. Неговата ширина е била около 2 м, но точният ú размер не можа да се установи, защото страниците са разрушени. Подът е направен от трамбована жълта пръст, която всъщност е пластът, покриващ скалната основа на хълма.

Помещение 2 е с площ 30 м^2, дължина на източната и западната стени 5,10 м и 5,40 м, а на южната - 5,10 м (обр. 3 *2*, обр. 5). Източната стена е доста тясна - само 0,55 м, докато южната е широка 0,75 м. На разстояние 2,90 м от югозападния ъгъл, долепен до крепостната стена, се разкри каменен фундамент с размери 0,90 м х 1,10 м и запазена височина 0,30 м. Иззидан е от 3 реда камъни на калова спойка и е фунди-

ран в пласт кафява пръст. Входът на помещение 2 не се откри - възможно е той да остава на източната стена, под трасето на съвременния път, но не е изключено и в помещението да се е влизало през помещение 1. Подова настилка не се откри. На нивото на пода помещението е запълнено с кафява пръст.

Помещение 3 е по-малко по площ - 13 м^2 (обр. 3 *3*). То има издължена в източна посока правоъгълна форма с дължина 5 м и ширина 2,60 м (обр. 6). Ширината на южната му стена варира - от 0,60 м до 0,80 м, а източната е 0,70 м. Входът на помещение 3 (ширина 1,40 м), разположен при североизточния ъгъл, е единственият от входовете на сградата, обърнат на юг. Подът на помещението е направен от добре трамбована жълта пръст с дебелина 0,10 м.

Следващите помещения в южна посока на сграда I са по-тесни и са долепени на фуга към южната фасада на помещение 3 (обр. 3 *4, 5, 6, 7*).

Помещение 4 е с трапецовидна форма, с площ само 4,9 м^2 (обр. 3 *4*). Дължината на северната и южната му стени е 2,50 и 2,40 м, а на източната и западната - 2,10 и 1,90 м (обр. 6, обр. 7). Ширината им също е различна - на източната е 0,60 м, а на южната - 0,50 м. Входът на помещението се намира в североизточния ъгъл и има ширина 1,05-1,15 м. На пода на помещението се разчистиха няколко плоски камъка от настилката. В северната част се разкри петно горяла пръст с пепел и въглени от огнище с диаметър 0,50 м.

Помещение 5 е с трапецовидна форма с площ 7,5 м^2 (обр. 3 *5*). Дължината на северната и южната му стени е 2,50 м, а на източната и западната - 2,90 м и 3,10 м (обр. 5). Ширината им е 0,50-0,70 м. Входът на помещението е разположен в североизточния ъгъл и е широк 0,80 м. В средата и южната част на помещението се разчистиха няколко плоски камъка от подовата настилка, поставени върху пласт кафява пръст.

Помещение 6 първоначално е било по-голямо (с дължини на северната и южна стени съответно: 2,60 и 2,80 м, а на източната и западната - 4,40 м) и площ от 12 м^2 (обр. 3 *6*). По-късно, посредством тънка стеничка то е разделено на две по-малки помещения (0,40 м) (обр. 9). Размерите на северното помещение 6а са: 2,50 х 2,40 м, а на южното помещение 6б: 2,70 х 1,50 м. Помещение 6, както и новите помещения 6а и 6б, нямат вход (обр. 3 *6*). В помещение 6а, наредени до вътрешното лице на западната крепостна стена, се откри редица от четири големи камъка, оформящи пейка, с ширина 0,40 м, дължина 1,50 м и височина 0,20 м (обр. 9). Такава пейка е имало и до източната стена, но от нея е запазен само 1 камък.

Обр. 5. Трапезица, Велико Търново. Помещение 2 - поглед от изток
Fig. 5. Trapezitsa, Veliko Turnovo. Room 2 from east

Обр. 6. Трапезица, Велико Търново. Помещения 3 и 4 - поглед от изток
Fig. 6. Trapezitsa, Veliko Turnovo. Rooms 3 and 4 from east

Обр. 7. Трапезица, Велико Търново. Помещение 4 - поглед от изток
Fig. 7. Trapezitsa, Veliko Turnovo. Room 4 from east

Подовата настилка в помещение 6 е била направена от каменни плочи, няколко от които са запазени в северната му част. Тя е стъпвала върху пласт пепел и шлака, разстлан по дъното на бъркало за бял хоросан с размери 2 х 4,20 м.

Обр. 8. Трапезица, Велико Търново. Помещение 5 - поглед от изток
Fig. 8. Trapezitsa, Veliko Turnovo. Room 5 from east

Обр. 9. Трапезица, Велико Търново. Помещение 6 - поглед от юг
Fig. 9. Trapezitsa, Veliko Turnovo. Room 6 from south

Обр. 10. Трапезица, Велико Търново. Помещение 7 - поглед от изток
Fig. 10. Trapezitsa, Veliko Turnovo. Room 7 from east

Последното е долепено до вътрешното лице на крепостната стена и е затиснато от северната стена на помещение 6 и допълнително направената разделителна стена в неговата вътрешност. Върху южния край на бъркалото е направено по-малко бъркало с розов хоросан. Очевидно хоросаните от двете бъркала са използвани при строежа на църква № 2, намираща се само на 10 м в източна посока, защото по южната ú фасада се откри и хидрофобна мазилка. В средата на голямото бъркало са вкопани два детски гроба - № 3 и 4 (обр. 3 *6*). Под нивото на пода в помещение 6б се откри кръгло петно обгоряла пръст от огнище и шлака, най-вероятно останки от малка ковашка работилница.

Помещение 7 е последното помещение на сграда I и има площ 7,7 м^2 (обр. 3 *7*). Дължината на южната, западната и източната му стени е 2,80 м, а на северната - 2,70 м (обр. 10). Подът е направен от трамбована пръст, но настилка не се откри.

Застъпен от източната стена на помещение 4 и 5 се откри еднолицев зид от ломени камъни на калова спойка, с дължина 5,10 м, ширина 0,40-0,60 м и височина 0,20-0,25 м (обр. 7, 8). Зидът преминава под нивото на праговете на входовете на двете помещения и явно е служил за фундамент на дървена конструкция.

Западната крепостна стена беше разкрита на дължина 45 м (обр. 3 *10*). Тя е започвала от Северната порта и е трасирана по самия ръб на скалния венец, който в този участък от хълма е с малка височина - около 3 м и постепенно се снижава в южна посока (обр. 2). Началото на крепостната стена, заедно с портата, част от трасето на пътя, водещ към нея, и скалният венец, са изцяло унищожени (обр. 5). Стените на Северната порта са били с дебелина до 4 м, но началото на западната крепостна стена е с дебелина само 2 м (обр. 3 *10, 12*). След това, в южна посока дебелината на стената нараства до 2,60 м, а денивелацията в двата ú края е 7 м. Иззидана е с големи и средни по размер ломени камъни, споени с бял хоросан, и мощен емплектон между двете външни лица, в който не се откриха легла на сантрачи. Запазена е от 1 до 5 реда камъни (височина до 1 м) над скалата, върху която е фундирана след изравнителен пласт хоросан. Отвътре крепостната стена стъпва частично върху пласт кафява пръст със средновековна строителна и битова керамика, с дебелина 0,20 м, покриващ скалата.

Стратиграфия

От вътрешността и пред фасадите на сграда I се изчерпаха насипи с височина до 1 м, състоящи се от кафява пръст и ломени камъни от стените на сградата и натрошени керемиди от покрива ú. В този пласт имаше и значително количество фрагментирана кухненска и сграфито керамика от XIII-XIV в., дребни предмети и монети (обр. 11, 12). В помещение 1 се откриха: една орязана латинска имитация (първа половина на XIII в.); медна монета на цар Констан-

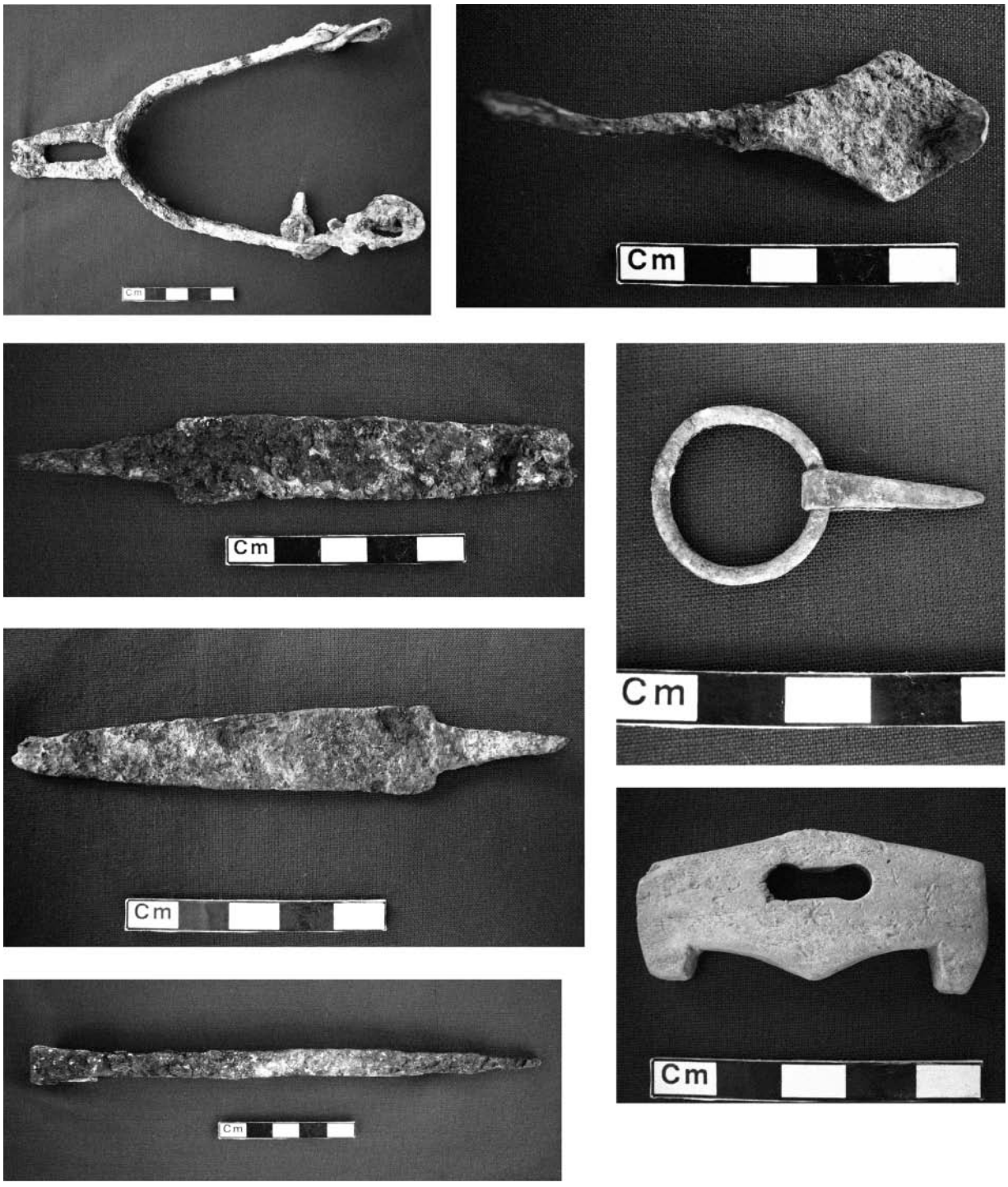

Обр. 11. Трапезица, Велико Търново. Находки от сграда I
Fig. 11. Trapezitsa, Veliko Turnovo. Finds from Building I

тин Асен (1257-1277 г.) и монета на цар Иван Шишман (1371-1395 г.). Колективната находка, разкрита в югозападния ъгъл на помещение 3, се състои от 16 медни орязани латински имитации (първа половина на XIII в.) (обр. 12 *1*). При престъргването на огнището в помещение 4 се откриха три медни монети: една орязана латинска имитация (първа половина на XIII в.); монета на цар Иван Александър (1331-1371 г.) и 1 българска имитация от края на XIV в., а пред входа му - медна монета на султан Баязид (1389-1402 г.). В средата на помещение 4 е била закопана колективна находка от десет медни монети: 6 орязани латински имитации (първа половина на 13 в.); една монета на цар Константин Асен (1257-1277 г.); една монета на император Михаил VIII Палеолог (1261-1282 г.); 1 монета на император Андроник II Палеолог (1282-1328 г.); 1 монета на император Андроник II Палеолог с Михаил IX (1295-1320 г.)

1

2

Обр. 12. Трапезица, Велико Търново. Монети от сграда I. 1. Колективна монетна находка от помещение 3 (първа половина на XIII в.); 2. Колективна монетна находка от помещение 4 (начало на XIV в.)
Fig. 12. Trapezitsa, Veliko Turnovo. Coins from Building I. 1. Coin hoard from room 3 (the first half of 13th century); 2. Coin hoard from room 4 (the beginning of 14th century)

(обр. 12 *2*). При престъргването на пода в помещение 5 се откриха пет медни монети: 3 орязани латински имитации (първа половина на 13 в.); 1 монета на император Андроник III Палеолог (1328-1341 г.) и 1 българска имитация от края на XIV в. В помещения 6а и 6б се откриха по една орязана латинска имитация (първа половина на XIII в.). В буца хоросан от бъркалото в помещение 6, попаднала в насипа на гроб № 3 при вкопаването му, беше залепнала орязана латинска имитация (първа половина на XIII в.). В каловата спойка на източната стена на помещение 1 имаше една орязана латинска имитация (първа половина на XIII в.).

Под този насип остават пласт жълта пръст (в помещения 1 и 3); пепел, шлака и хоросанови бъркала (в помещение 6). Самите бъркала лежат върху друг пласт кафява пръст, съдържащ средновековна керамика. Най-отдолу е скалната основа на хълма.

Периодизация

Представените данни за архитектурата, стратиграфските наблюдения, нумизматичния материал, както и резултатите от разкопките на Северната кула, западната и източната крепостни стени и некропола край църква № 2, позволяват да се направи относителна и абсолютна хронология на периодите на строителство на сграда I (Тотев, Дерменджиев, Караилиев 2008, 682-685; Тотев, Дерменджиев, Караилиев 2009).

Първи период. Северната част на сградата е построена непосредствено след изграждането на западната крепостна стена в първите години на XIII в., като е включвала само трите най-големи помещения (обр. 3 *1, 2, 3*).

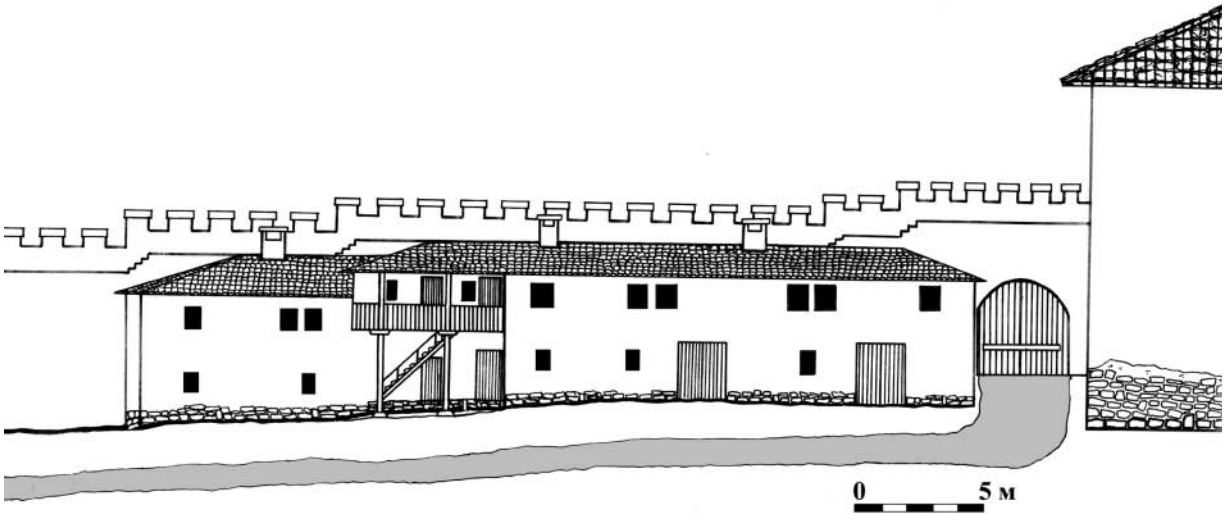

Обр. 13. Трапезица, Велико Търново. Източната фасада на сграда I (Втори строителен период) - реконструкция
Fig. 13. Trapezitsa, Veliko Turnovo. East face of Building I (Second building period) - reconstruction

В края на XIII или началото на XIV в. сграда I е разширена в южна посока с добавянето на още четири по-тесни помещения (обр. 3 *4, 5, 6, 7*). Така тя получава окончателния си силно издължен в южна посока план с обща дължина 31,80 м и ширина от 3,20 м до 6,40 м. През този период е направена само една вътрешна реконструкция, като помещение 6 е разделено на две по-малки помещения (обр. 3 *6*). Сграда I функционира до края на XIV в., след което е изоставена и изцяло разрушена.

Реконструкция

Сграда I е имала два етажа (обр. 13). Липсата на мазилки, овъглено дърво и гвоздеи в насипите позволяват да се приеме, че и двата етажа са били изградени от камък. Височината на сградата явно е била съобразена със западната крепостна стена, която е била висока около 6 м до нивото на бойната пътека (Дерменджиев 2009). Поради това може да се допусне, че всеки етаж е бил с височина между 2,30-2,50 м. Горният край на трискатния керемиден покрив (височина до 1,50 м) е подравнен с бойната пътека. Сградата е имала по 1 вход на източната стена за помещение 1 и 2, и отделен вход за помещение 3. За изкачване на горния етаж е направено дървено стълбище, чийто фундамент е долепен до крепостната стена в очертанията на помещение 2 (обр. 3 *8*).

И през втория строителен период новопостроеният тесен корпус на сградата е бил двуетажен. Той обаче, е с открит чардак, разположен само пред помещение 4 и 5 (обр. 13). Вътрешният му край стъпва на еднолицевия фундамент, иззидан пред източната фасада на двете помещения, от каменните подложки за външните носещи стълбове се откриха само единични камъни (обр. 3 *9*). Самият чардак е с размери: 5,50 м и ширина 2,50 м - като е подравнен с източната фасада на старата част на сграда I. Дървеното стълбище към втория етаж на новата част на сграда I извежда именно към този чардак. За основа е използван южният край на фундамента на чардака, а самото стълбище е долепено към източната фасада на помещения 4 и 5, а двата входа, водещи към тяхната вътрешност са оставали под него.

От чардака се е влизало в помещенията на втория етаж, разположени над помещения 4 и 5. В другите две помещения (намиращи се в южния край на втория етаж), които явно са били свързани с общ вход, е имало достъп единствено от помещението над помещение 5.

Подовото ниво в помещения 6 и 7 следва наклона на терена в южна посока и затова етажът и покривът над тях остават по-ниско от останалата част от сградата. По тази причина и височината на крепостната стена е намалявала стъпаловидно. В тези две помещения, без директен външен вход (обр. 3 *6, 7*), е можело да се слезе по дървени вътрешни стълби само от помещенията над тях.

Предназначение

Данните и находките от археологическите разкопки на сграда I позволяват да се установи със сигурност нейното предназначение (обр. 2). Големите сгради, разположени в близост до градските порти на много от средновековните български градове са определени, като сгради с военно предназначение или казарми. Такива са например сградите до Главния вход на цитаделата на хълма Царевец в столичния Търновград (Николова 1986, 241), в цитаделата на Червен (Димова 1985, 37-41), в Шумен (Антонова 1995, 53, 66), Ловеч (Чангова 2006, 50-54, 68-74), Хоталич (Симеонов 2007, 30), (Нешева, Цветков, Серафимова, Стоянов, Комитова, Миланова, Писарева, Попова 1989, 135), Мелник (Нешева 2008, 85 и сл.), Перник (Чангова 1983, 22) и др.

Сграда I е разположена непосредствено до Северната порта на крепостта на хълма Трапезица, като я фланкира от юг (обр. 3 *12*). Поради това улицата, започваща от портата, преминава край северната фасада на сградата, после завива на юг и продължава пред източната ú фасада (обр. 3 *13*). По този начин сграда I се оказва пряко свързана с Главната порта и с основната улична комуникация на крепостта, както е при всички посочени по-горе военни сгради в другите градове. Етажите, значителните по площ и брой помещения на сградата, особено след нейното разширение, показват, че тя е била обитавана от голям брой хора. Откритите предмети в помещенията: желязна шпора, желязна тока за конска амуниция, два железни ножа, желязно острие, връх на желязна стрела, костена закопчалка за колчан (обр. 11), показват със сигурност военното занятие на тези хора.

Посоченото дотук дава основание да се приеме, че в определен етап на съществуване сграда I е имала чисто военно предназначение. В нея са пребивавали войници свързани с охраната на Северната порта и крепостта. Вероятно те не са били пряко ангажирани със защитата на портата при обсада и военни действия, както

и при обхождането на западната крепостна стена, защото тези задължения явно са изпълнявани от войниците, настанени в Северната кула (Дерменджиев 2009).

Най-вероятно в сграда I са били разквартирувани войниците, поддържали реда на територията на крепостта, както и режима за влизане и излизане от Сверената порта и нейната охрана през нощта. В тази връзка може да се допусне, че големите помещения на първия етаж с широките врати са използвани за конюшни, а спалните помещения са били разположени на втория етаж. Свързано с функционирането на сградата през първия строителен период явно е огнището и разпилените край него пепел и шлака, открити под пода на по-късното помещение 6. В случая изглежда става въпрос за останките от временна ковашка работилница, която е служила за изработка и ремонт на оръжие и снаряжение. По-късно е построена нова голяма ковачница, разположена южно от сграда I (Тотев, Дерменджиев, Караилиев 2008, 685).

Разширяването на сградата през втория период изглежда е свързано с увеличението на броя на войниците, заети с полицейско-охранителните функции, и направата на складови помещения. Изглежда че помещения 6 и 7, които нямат външни входове и в тях е можело да се влезе само от нивото на втория етаж, са използвани за временен затвор.

Представената военна сграда, заедно със Северната кула и Северната порта е част от фортификационния комплекс, отбранявал целия северен сектор на средновековната крепост на хълма Трапезица (обр. 1). Сграда I, на този етап от разкопките, е първата казарма, която може да се свърже с полицейско-охранителна част, поддържаща обществения ред. В тази връзка е допустимо в нея да е бил настанен и командира ú, което придава на сградата и известни представителни функции, обусловени от военното управление на крепостта през XIII-XIV в.

Цитирана литература:

Антонова 1995: В. Антонова. Шумен и шуменската крепост. Шумен, 1995.

Дерменджиев 2009: Е. Дерменджиев. Северната кула на средновековната крепост на хълма Трапезица във Велико Търново. - Археология, 2009, 3-4, 48-67.

Димова 1985: В. Димова. Градоустройство и архитектура на цитаделата на Червен през XII-XIV в. - В: Средновековният Червен, 1, София, 1985, 33-132.

Нешева, Цветков, Серафимова, Стоянов, Комитова, Миланова, Писарева, Попова 1989: В. Нешева, Б. Цветков, Д. Серафимова, Г. Стоянов, Ц. Комитова, О. Миланова, В. Писарева, Х. Попова. Разкопки в Мелник. - В: Археологически открития и разкопки през 1988 г. Кърджали, 1989, 135-136.

Нешева 2008: В. Нешева. Богозидания град Мелник. София, 2008.

Николова 1986: Я. Николова. Градоустройство и архитектура. - В: История на Велико Търново, 1, София, 1986, 235-282.

Симеонов 2007: С. Симеонов. Хоталич (средновековният град-крепост край Севлиево). Севлиево, 2007.

Тотев, Дерменджиев, Караилиев 2008: К. Тотев, Е. Дерменджиев, П. Караилиев. Разкопки на „Средновековен град Трапезица - Север". - В: Археологически открития и разкопки през 2007 г., София, 2008, 682-685.

Тотев, Дерменджиев, Караилиев 2009: К. Тотев, Е. Дерменджиев, П. Караилиев. Разкопки на „Средновековен град Трапезица - Север". - В: Археологически открития и разкопки през 2008 г. София 2009 (под печат).

Чангова 2006: Й. Чангова. Ловеч (цитаделата на средновековния град XII-XIV в.). София, 2006, 69-71.

Чангова 1983: Й. Чангова. Градоустройство и архитектура. - В: Перник. Крепостта Перник VIII-XIV в., 2. София, 1983, 12-88.

The military building by the North Gate of the Trapezitsa Castle in Veliko Turnovo (Summary)

Plamen Karailiev

The building located next to the North Gate of the Medieval castle on the Trapezitsa hill, that was a part of the capital Turnovgrad (fig. 1), was entirely excavated in 2007 under the direction of Konstantin Totev (NAIM - BAS) and with cooperation with Evgeni Dermendjiev (RHM – Veliko Turnovo) and Plamen Karailiev (AM - Radnevo). The building is not mentioned in the written sources and has not been excavated so far (fig. 2). This article presents the results of its investigations in terms of architecture, stratigraphy, dating, periodisation, reconstruction and function.

Building I is built onto the internal face of the western curtain-wall (fig. 2, 3). It is made of broken stones set in a mud mortar. The walls are preserved up to 1 meter in height and between 0.40 meters to 0.80 meters in width. The foundations of the building are dug through the Medieval layer to reach the rocky bedrock.

The building is rectangular in plan and is 31.80 meters long, from 3.20 meters to 6.40 meters wide and has seven rooms. Room 1 covers an area of 35 m2 and is 6.30 meters x 5.50 meters, the entrance is in the eastern wall (fig. 3 *1*, fig.4). Room 2 has an area of 30 m^2 and is 5.40 meters x 5.10 meters (fig. 3 *2*, fig.5). The entrance is in the eastern wall. Room 3 has an area of 13 m2 and is 5 meters x 2.60 meters (fig. 3 *3*, fig.6). The entrance is next to the northeast corner. Room 4 covers an area of 4.9 m2 and is 2.50 meters x 2.10 meters (fig. 3 *4*, fig.7). The entrance is in the northeast corner. Room 5 has an area of 7.5 m^2 and is 2.50 meters x 3.10 meters, the entrance is in the northeast corner (fig. 3 *5*, fig. 8). Initially room 6 was the largest of all (2.80meters x 4.40m) and had an area of 12 m^2 (fig. 3 *6*, fig. 9). Later it was divided into two smaller rooms: room 6a (2.50 meters x 2.40 meters) and room 6б (2.70 meters x 1.50 meters). Room 7 has an area of 7.7 m^2 and is 2.70 meters x 2.80 meters (fig. 3 *7*, fig.10).

The part of the western curtain-wall that serves as the west wall of building I is 2 - 2.60 meters wide and up to 1 meter high (fig. 2, fig. 3 *10*, fig. 5). It is made of large and medium-sized broken stones set in white mortar.

The fill inside building I consisted of brown soil, broken stones and tiles. There was also a significant amount of coarse ware, sgraffito pottery, miscellaneous finds and 41 copper coins from the 13th -14th century AD (fig. 11, fig. 12).

First period: The north part of the building was built immediately after the construction of the western curtain-wall in the first years of the 13th century AD and consisted of the three largest rooms (fig. 3 *1*, 2, *3*). Second period: At the end of the 13th century or at the beginning of the 14th century AD, the building was extended to the south by the addition of four narrow rooms (fig. 3 *4, 5, 6, 7*). The building was in use till the end of the 14th century AD, when it was abandoned and entirely destroyed.

Building I was two-storied and had a tiled roof in three parts (fig. 13). There were two entrances in the eastern wall for rooms 1 and 2 respectively and a separate entrance for room 3. A wooden staircase was built to access the upper floor (fig. 3 *8*). The extension built during the second period was also two-storied. It had a veranda in front of rooms 4 and 5 and a wooden staircase leading to the second floor (fig. 3 *9*).

The building was directly linked to the Main Gate and the main street infrastructure of the castle (fig. 3 *12, 13*). The presence of two floors, the number of rooms with relatively large area and the objects found in these rooms suggests that these were inhabited by soldiers responsible for guarding the entrance, the regime of access and exit through the gate, and keeping order within the castle. It is plausible that the commander of this army unit was also residing there, which would imply some representative functions to the building related to the military control of the castle in the 13th – 14th century AD.

Новооткрита църква (№ 19) в средновековния град Трапезица

Константин Тотев

Разкопките на хълма Трапезица във Велико Търново започнаха, следвайки програма за археологически проучвания, приета в края на 2006 г. от НАИМ при БАН[1], според която цялата площ на крепоста е разделена на шест големи сектора с площ между 8 и 12 дка. Всеки от тях включва участъци от крепостната стена с прилежащите крепостни съоръжения (порти, потерни, кули, контрафорси, стълби); жилищни и производствени сгради от градските квартали; църкви, некрополи и улици. Възможностите за цялостно проучване на големи части от града, с прилежащата им улична мрежа, ще доведе до по-пълни и точни стратиграфски наблюдения, въз основа на които ще се изгради надеждна периодизация за крепостното, жилищното и църковно строителство на Трапезица. Резултатите от тези разкопки ще допринесат за цялостното изясняване на общото градоустройство на средновековния град[2].

Археологическите проучвания по програмата в сектор Север (обр. 1), които аз ръководих[3] през първите три години, бяха съсредоточени на три големи обекта: Северната кула (Дерменджиев 2009), военната сграда до Северната порта (Караилиев 2009) и монументална сграда до църква № 2[4]. Попаднахме и на голям некропол, явно свързан с тази църква (Тотев, Дерменджиев, Караилиев 2008, 682-685, обр. 3). Проучена е

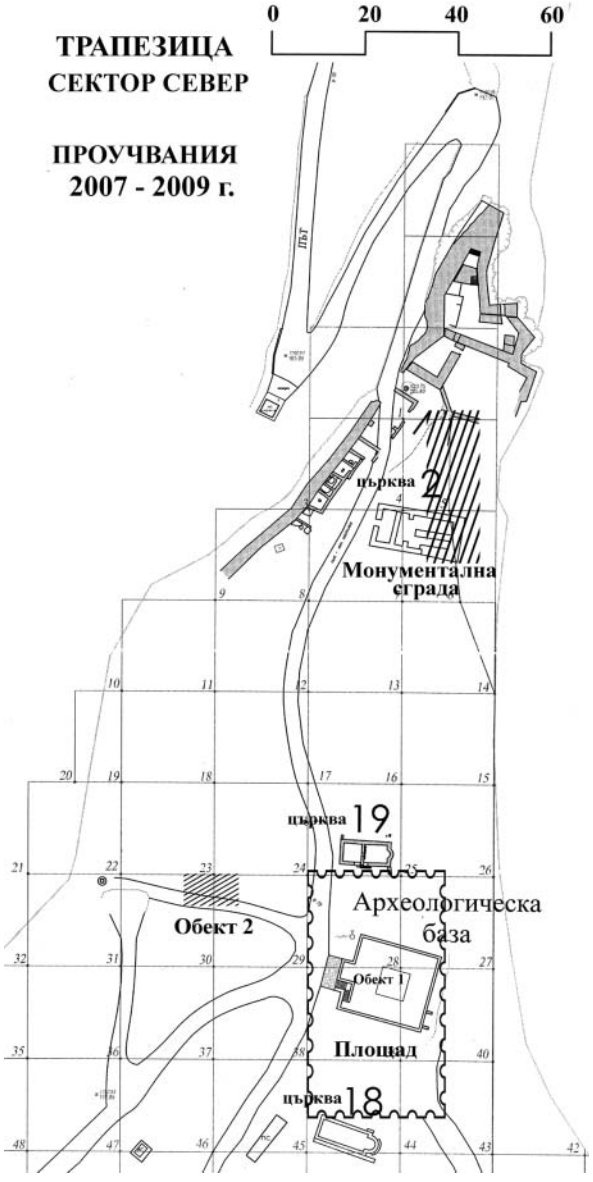

Обр. 1. Трапезица, Велико Търново. Сектор Север (проучвания 2007-2009)

Fig. 1. Trapezitsa, Veliko Tarnovo. North Sector (2007-2009 seasons)

голяма част от централния площад на крепостта, върху който днес е построена нова археологическа база - музей. Регистрирана е и неизвестна досега монументална сграда в югозападния край на северния сектор[5]. (обр. 1) Извън предварителния план на разкопките се наложи аварийно да

---

[1] Разкопките и консервационно-реставрационните работи на обекта за периода 2007-2009 г. се финансират от Министерство на културата.

[2] Програмата за разкопките е дългосрочна и предвижда проучването на всеки един сектор да завърши в рамките на 10 - 15 години, а цялата крепост, заедно с подградията, изцяло да се разкопае в рамките на 30 години.

[3] В проучвателския екип на Трапезица - Сектор Север зам.-ръководители са: д-р Е. Дерменджиев (РИМ - В.Търново) и П. Караилиев (АМ - Раднево).

[4] Проучени са и 45 м от Западната и 10 м от Източната крепостни стени.

[5] В разкопките на площада, разположен в квадранти 28, 39, и западната половина на 27 и 40, проучен през юли и август 2007 г. участва и д-р Д. Рабовянов. На втория обект се попадна през 2008 г. при прокопаване на канализацията на новата музейна сграда в квадранти 29 и 30. От тук произхожда изцяло запазен пиластров мраморен капител с канелюри, вероятно използван като сполия.

Обр. 2. Трапезица, Велико Търново. Църква № 19 - поглед от юг
Fig. 2. Trapezitsa, Veliko Tarnovo. Church No. 19 from south

Обр. 3. Трапезица, Велико Търново. Църква № 19 - поглед от запад
Fig. 3. Trapezitsa, Veliko Tarnovo. Church No. 19 from west

Обр. 4. Трапезица, Велико Търново. Църква № 19 - поглед от изток
Fig. 4. Trapezitsa, Veliko Tarnovo. Church No. 19 from east

Обр. 5. Трапезица, Велико Търново. Камера, вградена в абсидата на църква № 19 със стъклен литургичен съд и дръжка на железен кръст
Fig. 5. Trapezitsa, Veliko Tarnovo. Chamber built into the apse of church No. 19 containing a liturgical vessel and the handle of an iron cross

разкрием малка църква с некропол, на която тук ще спра вниманието си. При разчистването на старо депо с камъни се попадна на останките ú. По реда на откриването ú, тя е осемнадесетата църква. Означена е по първоначалната номерация на обектите на Трапезица с № 19. (К. Тотев, Е. Дерменджиев, П. Караилиев 2009, 612-614).

Архитектура

Новооткритата църква, означена с № 19 се намира в североизточния край на хълма, в близост до източната крепостна стена (обр. 1, 2). Издигната е на 63,60 м южно от църква № 2 и на 62,40 м северно от църква № 18. Храмът има скъсен наос, полукръгла абсида и голям притвор (обр. 3, 4). Строен е с двулицева зидария от среден и дребен по размер ломен камък на калова спойка. Фундиран е в пласт кафява пръст, съдържащ само средновековни материали и монети (от началото на XIII в. до края на XIV в.). Основите му отчасти стъпват върху скалата, без да има специално изграден цокъл. Ширината на стените е 0,60-0,70 м, а запазената им височина не надхвърля 0,50 м. В зидовете не се откриха легла от сантрачи.

Църква № 19 е дълга 11 м (с абсидата 11,45 м), а ширината ú е 5,40 м. Абсидата е с полукръгла отвън и отвътре форма, като дълбочината ú е само 0,70 м (обр. 4). Във вътрешността ѝ се разкри фундамент на олтарна маса, който за разлика от стените на църквата, е зидан с хоросан. Размерите му са: 0,65 м х 0,80 м и е долепен до източната стена на абсидата. В специална камера, направена от поставени на ребро плочести камъни, и изградена в дебелината на източната стена на абсидата, се откриха изцяло запазена стъклена чаша от литургичен съд, и желязна

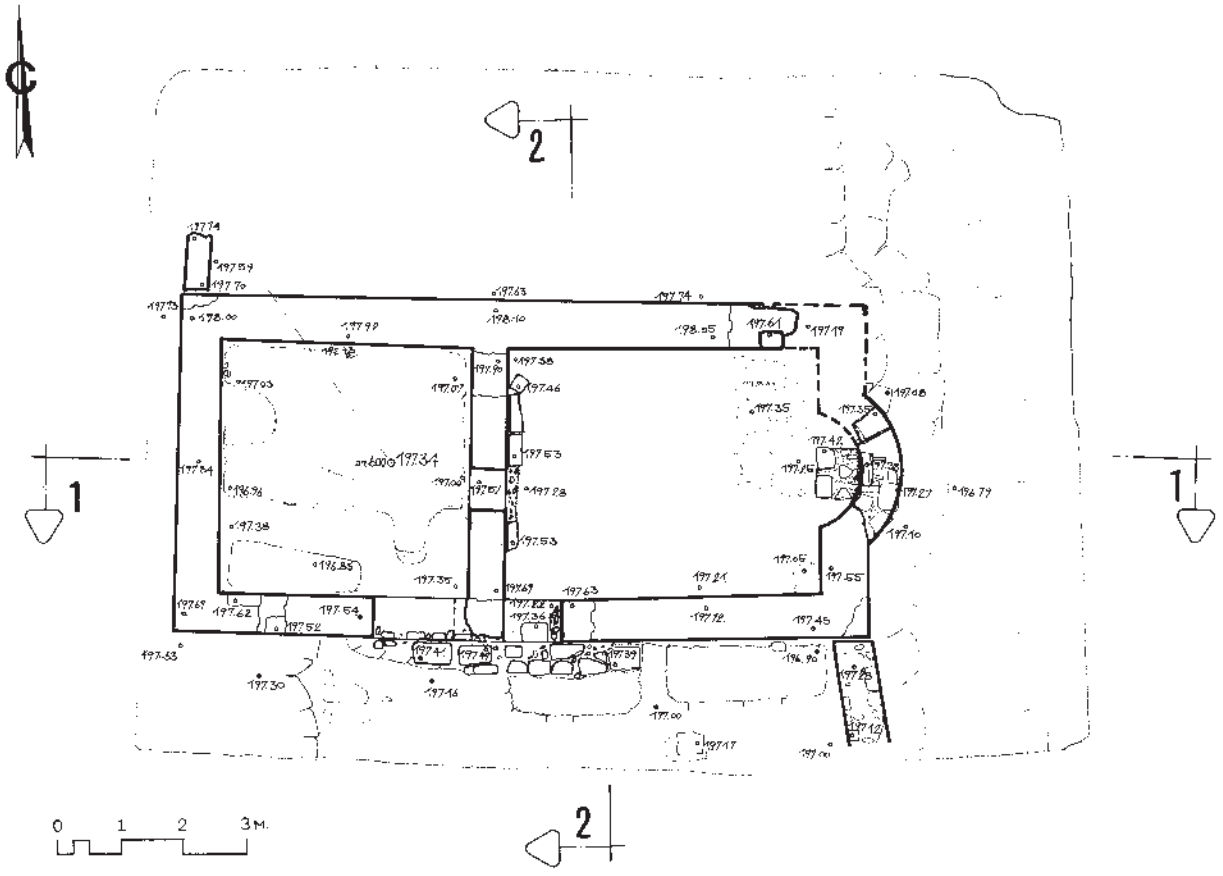

Обр. 6. Трапезица, Велико Търново. План на църква № 19
Fig. 6. Trapezitsa, Veliko Tarnovo. Plan of church No. 19

дръжка от кръст - реликви, вградени в абсидата при строителството на църквата (обр. 4, 5, 6).

Наосът е с правоъгълна форма, с вътрешни размери 4 м х 5 м (обр. 6), а притворът е квадратен с вътрешна дължина на стените 4 м. Храмът няма вход от запад. Открихa се обаче два входа, разположени на по-особено място - на южната стена, от двете страни на разделителната стена между наоса и притвора. Липсата на вход на представителната западна фасада не е необичайно за българската църковна архитектура. Примери в това отношение са: църквата „Св. Архангели Михаил и Гавраил“ в Несебър от първата половина на XIII в. (Димова 2008, 242-246); църквата „Св. Тодор“ в Несебър от втората половина на XIII в. (Димова 2008, 302-303); църквата „Апостоли Петър и Павел“ в Никопол от втората половина на XIII в. (Димова 2008, 277-278), църква № 2 в Ловеч от втората половина на XIII в. (Димова 2008, 296-297), църквата „Св. Никола“ в Калотина от първата половина на XIV в. (Димова 2008, 323). Аналогични са и църква № 7 в цитаделата на Червен от първата половина на XIV в. (Димова 2008, 299-300), църква № 10 също в Червен от края на XIV в. (Димова 2008, 261-264); църква № 16 от първата половина на XIV в. (Димова 2008, 319-320) и църква № 21 на Царевец в столичния Търнов от XIV в. (Димова 2008, 234-235) и др. Засега не мога да посоча пример за разполагането на два входа към наоса и притвора, разделени само от стената между тях, сред храмовете от територията на средновековна България.

Входът към наоса е широк 0,85 м, а този към притвора - 1,25 м (обр. 6). Тесен вход (0,60 м) в средата на разделителната стена свързва наоса с притвора. Подът на храма представлява тънка хоросанова замазка, следи от която са запазени единствено в североизточния ъгъл на наоса и край олтарната маса.

Строителството на църкви с калова спойка в градовете на Второто българско царство не е съвсем необичайна практика. Например в столичния Търнов има само един подобен храм - малката църква № 2 в двора на манастира „Св. Димитър“, датирана във втората половина на XIV в. и функционирала до края на XVI в. (Николова, Робов 2005, 90-96). На калова спойка обаче, са допълнително изградените през XIV в. притвори на църкви № 12 и 18 на Трапезица (Димов 1915, 145). По-различна е ситуацията при църква № 18 в цитаделата на хълма Царевец, която няма сигурна датировка: тя е отнесена, както към XIII-XIV в. (Писарев 1992, 163), така

Обр. 7. Трапезица, Велико Търново. Стъклен литургичен съд от църква № 19
Fig. 7. Trapezitsa, Veliko Tarnovo. Liturgical vessel from church No. 19

и към XV-XVII в. (Дерменджиев 2005, 370-371). От XV-XVIII в. произхожда и малкият параклис, построен в разрушенията на църква № 12 на южния склон на цитаделата на хълма Царевец (Вълов, 1992, 156-157). Зидове на калова спойка са използвани само за основите на църква № 2 в Калиакра (края на XIV в.) (Димова 2008, 309) и като подложка под фундаментите на църква № 5 в Шумен (втора половина на XIV в.) (Димова 2008, 306). Изцяло зидана с камък и кал е църквата в подножието на крепостта Ряховец от XIII-XIV в. (Алексиев, Вачев, 1992, 20-21), църквата „Св. Николай Чудотворец“ (първи период от XIII-XIV в.) в подградието на Мелник (Димитрова 1989, 91-92), църкви № 2 и 3 в подградието на Хоталич от XII-XIV в (Симеонов 2007, 47-49), църквите от средновековните селища до Караново и Дядово, Новозагорско (Борисов 2006, 308-313, обр. 1, 3), еднокрабната църква върху развалините на римските терми във Варна от XIII в. (Кузев 1981, 297) и др.

Всъщност, този начин на градеж напълно съответства и на липсата на данни за наличието на фасадна декорация на църква № 19. В насипите, запълващи вътрешността на наоса и притвора, както и извън тях, не се откриха никакви тухли, фрагменти от хоросанова фугировка, мазилка с изрисувани орнаменти, глазирани панички и розетки от керамопластична украса, фрагменти от външни стенописи.

Реликви

Обичаят да се поставят реликви в основите на християнските храмове е свързан с осве-

Обр. 8. Венеция. Стъклен литургичен съд от катедралата „Сан Марко“ във Венеция, XII в.
Fig. 8. Venice. Liturgical vessel from San Marco Cathedral, 13th century AD

щаването на всяка една църква (Teteriatnikova 2003, 77). Това правило се спазва още от III в., с изричното изискване реликвите да бъдат поставяни в основите и под престола на църквите. За реликви, вградени в стени, колони, в основи на църкви и др. научаваме от поклонниците от Латинския Запад и Русия, които се отнасят преди всичко за големите агиографски центрове Йерусалим, Синай, Кипър, Солун, Константинопол и др. (Majeska 1984, 30-31; 182-183; The Book of Wonderings 1897, 608-610; Ciggar 1976, 269). В много от тях реликвите са откривани в подобни правоъгълни камери-реликвиарии. Такава камера е изградена отвътре на апсидата в ранната манастирска църква в Тузлалъка във Велики Преслав (Тотев 1982, 19-20). Аналогичен реликвиарий от XIII в. е намерен под олтара на църквата „Св. Йоан Кръстител” в Константинопол (Macridy 1964, 258-260). От външната страна на основите на апсидата на църквата в Сопочани, Сърбия, също от XIII в. е открита кръстовидна ниша-реликвиарий (Kandić 1978, 12-14, fig. 1-3). Друг сходен кръстовиден реликвиарий е вдълбан върху мраморна колона от Кръглата или Златна Симеонова църква (Teteriatnikova 2003, 83).

Както е известно, в столицата Търново, събирането на мощи и реликви се превръща във важна политическа доктрина при управлението на владетелите от Асеневата династия, чрез която се утвърждава репутацията на средновековната българска държава[6]. Присъствието на мощи и реликви в църковните храмове на

[6] *Иван Асен I пренася през 1195 г. мощите на св. Иван Рилски; Калоян - мощите на Иларион Мъгленски, Михаил войн, св. Филотея, св. Йоан Поливотски в периода 1205-1207; Иван Асен II пренася мощите на св. Петка Епиватска (Търновска) през 1230-31 (В: Стара българска литература. 4, Житиеписни творби. С., 1986, 89-109; 135-148; 191-216; 370-380. Е. Бакалова 2003, 29-31.*

Обр. 9. Трапезица, Велико Търново. Бронзова лъжичка за причастие. XII в.
Fig. 9. Trapezitsa, Veliko Tarnovo. Bronze spoon for communion, 13th century AD

средновековна Европа определя сакралната топография на столиците на християнските държави и ги прави притегателни поклоннически центрове[7].

Досега не е известна друга църква от времето на Второто българско царство с вградена камера за реликви, факт, оправдаващ интереса към новооткритите находки в апсидата на църква № 19. Стъклената чаша е литургичен съд (потир или кандило), съдържал елей от кадилница, вероятно горяла в гробницата на някой прочут светец - мъченик, или пръст, напоена с неговата кръв[8] (обр. 7, 8). По-различен е характерът на втората реликва - желязна дръжка, съставляваща част от процесиен кръст. Тук ще припомня, че при разкопки на Трапезица са открити два византийски процесийни кръста, изработени през X и XI в., посветени на равноапостолите св. Константин и Елена и св. Йоан Продром (Тотев 2002, 25-31), които през годините на Второто българско царство, попадат в българската столица. Първият, известен като кръста на севаст Берислав, дава може би най-точна представа за ролята на тези паметници като символи и реликви, както и за преминаването им от едни ръце в други. Върху кръста е гравиран следният гръцки надпис: „Св. Константин (и Елена) от Константинопол“. През XIII-XIV в., когато той е донесен на Трапезица, е изписан допълнително и следния кирилски надпис: „Св. Константин (и Елена) от Цариград, на помощ на севаст Берислав“ (Тотев 1997, 39-47.). От втория надпис на Бериславовия кръст става ясно, че процесийните кръстове са пренасяни по различен начин, като реликви от известни византийски църкви в българската столица. Подобен е примерът и с кръста с посветителен надпис на св. Йоан Продром от Трапезица, който многократно е поправян и отново използван за литургична цел (Тотев 1997а, 68-72). Изглежда такъв е случаят и с желязната дръжка от процесиен кръст, откритата в реликвиарийната камера на църква № 19. По време на археологическите разкопки обаче, не постъпиха други данни за тези реликви и те останаха анонимни, както често се оказва и в други подобни случаи.

Открити са и други интересни находки, свързани с християнския култ. Заслужава внимание бронзова лъжичка за причастие с широка долна част и извита нагоре, заострена в края тънка пластина (обр. 9). Последната вероятно е била вложена в костена дръжка с врязана или релефна украса. Познати са и две сребърни лъжички със същата форма от колекция Шмидт, Мюнхен, датирани през XI-XII в. (Die Welt von Byzanz 2004, S. 247, kat. N 364, 365). Несъмнено те са изпълнявали литургическа функция и са използвани при извършване на тайнството евхаристия (Тотев 1973, 9-10). Съхранението и употребата им в църковния храм е дълготрайно. Наред с останалите свещени съдове, лъжичките придобиват характер на своеобразни реликви за църквата, на която са принадлежали, вследствие на което са добре пазени. Такъв е случаят с бронзовата лъжичка, използвана през XIII и XIV в. в ритуала на новооткритата църква № 19 на Трапезица.

От външната страна до южната стена на наоса е намерено вертикалното рамо на реликвиариен сребърен кръст с релефно изображение на св. Георги (обр. 10). Подобни творби на приложното изкуство от средновизантийския период не са често срещани[9]. Известен е например случаят с частите от добре позната портативна икона от края на XII в., открита при разкопките на Ж. Сьор на Трапезица (Тотев 1994, 133-140; Ваклинова 1994, 201-209). Върху вертикалното рамо на кръста Св. Георги е показан в цял ръст като мъченик с изобразен кръст пред гърдите, означен с гръцки надпис: Α(γιον) ΓΕΟΡΓΙΟΝ. Прави впечатление, че името на светеца е изписано в дателен падеж, при положение, че думата „свети“ преди него изисква използването на

---

[7] От друга страна пренасянето на реликви от Светите земи се активизира до голяма степен по време на кръстоносните походи. Ето защо „движението“ на свещени предмети, способства за разпространението наред с обикновените поклоннически евлогии (ампули, кръстове, икони) и на по - значителни реликви. (В: A. Eastmond. Byzantine identity and relics of the True cross in the thirteenth century. - Източнохристианские реликвии 2003, 210-215).

[8] Стъклена чаша от потир, със същата форма и украса от края на XII в. се съхранява в съкровищницата на катедралата “Сан Марко” във Венеция. - (В: Le tresor de Saint-Marc de Venise. Milan, 1984, 191-193, ill. 23-b).

[9] Такива например са медна пластина с изображение на същия светец, показан като мъченик, съхранявана в колекция Шмидт, Мюнхен, сребърната пластина с изображение на св. Никита, на реликвиарий от манастира Великата лавра на Атон, пластина с изображение на св. Прокопий - мъченик от разкопките до с. Раковац, Сърбия и др. (Byzanz. Das Licht S. 131, kat. No. 1.35; Mathews, Dandridge 2004, 107-122, fig. 14; Банк 1988, 71-73, рис.7, 8.)

Обр. 10. Трапезица, Велико Търново. Сребърен реликвиариен кръст с изображение на св. Георги, XII в.
Fig. 10. Trapezitsa, Veliko Tarnovo. Silver reliquary cross with image of St. George, 13th century AD

именителен падеж. Тези наблюдения ми позволяват да изкажа някои предположения, свързани с цялостната реконструкция на кръста. Както изглежда по неговите страници или върху задната му страна е имало молитвен или благодарствен текст към светеца от името на собственика на кръста, който вероятно е носел и същото име Георги. Несъмнено става въпрос за византийска изработка на тази рядка творба на металопластиката, излязла от ателиетата на столицата Константинопол най-вероятно във втората половина на XII в. Изображението на светеца е изпълнено във висок релеф чрез изчукване върху матрица на кръстовидно оформена сребърна пластина, а детайлите и орнаментите са доработвани чрез гравиране. Впечатлява изящната изработка на фигурата, прецизната точност, вкус и умение на художника, изпълнил поръчката. Освен всичко, не трябва да се забравя, че тези кръстове обикновено съдържат реликва от Честния животворящ кръст. Този детайл многократно увеличавал стойността му за неговия собственик, който по някакъв начин е бил свързан с тази църква на Трапезица. Подобни творби на византийското приложно изкуство най-често попадат в средновековна България по пътя на търговския импорт, като подаръци при дипломатически мисии и династични бракове или като военни трофеи.

При разкопките на църквата е открита и част от друг сребърен кръст - енколпион с ниело украса и позлата (обр. 11). Той е със заоблени рамене и в центъра му има изображение на светец в цял ръст. От фигурата е запазена само главата. Иконографската характеристика на представения млад, голобрад светец, с права коса до раменете, насочва идентификацията му към св. Прокопий. Над него е гравирано изображение на ниелиран двоен, патриаршески „разцъфнал кръст". Новооткритият кръст-реликвиарий има точен аналог в Музея за изкуство и история в Женева, върху който от едната страна е гравирано разпятие, фланкирано от „разцъфнали кръстове", а от другата - св. Никола в цял ръст и допоясни образи на военни светци (Pitarakis 2006, 37, fig. 18.). Изработката на тази група кръстове обикновено се отнася към XI и по-скоро XII в. Важно е да се отбележи, че в България са открити части от други два сребърни нагръдни реликвиарийни кръстове с релефна и ниело украса. При тях раменете са декорирани с растителен орнамент, а в медальон, в средекръстието, е разположена релефно изчукана върху калъп допоясна фигура на светец. Върху единия кръст, открит в

Обр. 11. Трапезица, Велико Търново. Сребърен кръст-енколпион с позлата и ниело украса с изображение на св. Прокопий. Краят на XI-XII в.
Fig. 11. Trapezitsa, Veliko Tarnovo. Silver cross-encolpion with gilded and niello decoration and an image of St. Procopius, end of 11th - 12th century AD

околностите на Велики Преслав, е показан св. Георги - войн, а върху другия, открит при разкопките на църква № 5 на Трапезица през 1992 г. - св. Пантелеймон (?) (Ovcarov 1991, fig. 4.; Тотев 1999, 612).

Твърде важен е и открият в наоса на църквата сребърен амулет (обр.12). Той е с кръгла форма и върху едната му страна са гравирани изображения на Истера, девет змии и кръст. От другата му страна няма изображения, или са изтрити. Тази група средновековни византийски магически амулети са използвани като апотропеи още в ранновизантийския период. Някои от разновидностите им, какъвто е разглеждания медальон, не търпят съществени промени през вековете (Spier 1993; Byzantine Women 2003, cat. №. 166-173). Украсата им бива релефна или гравирана, като често се придружават от надписи от едната страна: „Утроба, черна чернееща, виеш се като змия, като змия съскаш и като лъв ревеш и като агне лежиш долу“, а от другата - „Свят, свят, свят, господ Саваот”. Като апотропей, съчетаващ християнски и езически представи, е носен и медальонът от църква № 19, за което свидетелства кръглият отвор, пробит в горната му част. Най-близко до тази находка стоят амулетите - змеевици от Новгород от XII-XIII и XIV в. (Седова 1981, 65-72, рис. 23, 24; Бланков 1973, 203-210.). Това е първият средновековен

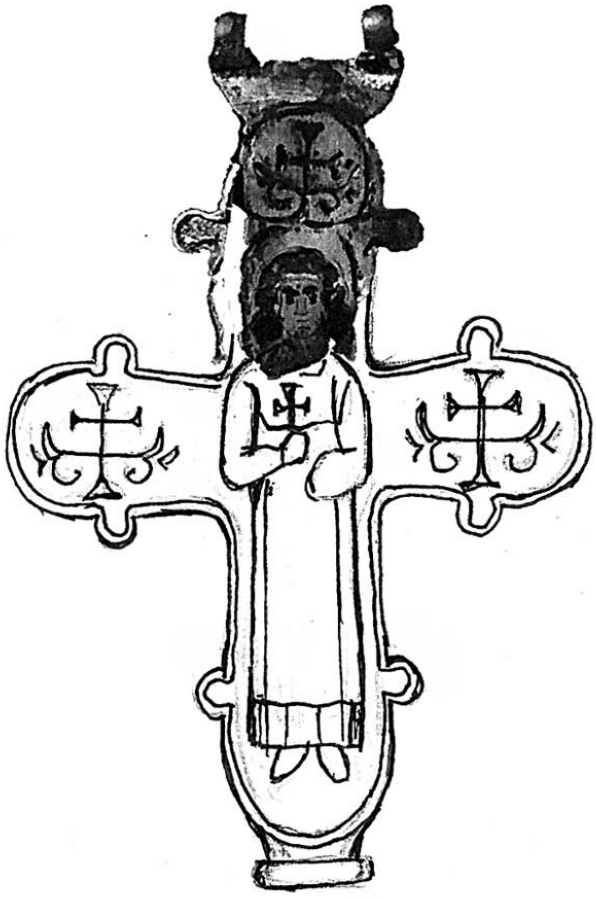

Обр. 12. Трапезица, Велико Търново. Сребърна филактерия (амулет). XII-XIII в.
Fig. 12. Trapezitsa, Veliko Tarnovo. Silver phylactery (amulet), 12th - 13th centuries

амулет от този тип, открит в България по археологически път.

Стенописна декорация

Върху подовото ниво в наоса имаше близо 5000 стенописни фрагменти - съборени и натрошени един върху друг, ситуация, която из-

искваше внимателно разкопаване, укрепване на място, изработване на топографски опис и надеждна фотодокументация[10]. Именно това наложи спешната реставраторска намеса при самото разкриване на фреските, продължило цял месец, под ръководството на Д. Косева от РИМ - В. Търново. В процеса на разкриване на вътрешността, покрай зидовете от север, се попадна на запазени фрески на място върху самата стена. Сходна цокълна живопис се откри в югоизточния ъгъл, на южната, източната и северната стени и върху източната страница на южния вход. Други фрагменти се разкриваха на различни дълбочини върху пода. Оказа се, че цялата вътрешност на наоса е запълнена с разтрошени фрески. Налагаше се по-големите начупени фрагменти да се укрепват на терена и впоследствие да се изваждат. Останалите се вдигаха направо, като се изготвяше подробна документация относно тяхното местоположение, дълбочина, допълнителни описания и реконструкции. Всъщност, стенописната декорация се е натрошила и изпопадала във вътрешността на наоса още при разрушаването стените на църквата, а с течение на времето голяма част от фрагментите са разнесени по терена и допълнително разбъркани. Каловата спойка на стените на църквата също е улеснила ваденето на камъни от зидовете с цел преизползването им, оказало се фатално за запазване на стенописната декорация. Изглежда затова основно върху пода в северната част на притвора се откриха твърде малко разтрошени фрески.

Обр. 13. Трапезица, Велико Търново. Фрагмент от сграфито съд с изображение на царица
Fig. 13. Trapezitsa, Veliko Tarnovo. Fragment from sgraffito vessel with image of a Queen

На базата на обработените в лабораторни условия над 900 фрагмента се установи, че храмът е имал три стенописни слоя, от които са оцелели следи от цокълната живопис и регистрите по източната, северната и южната стени на наоса[11]. Изключително трудно се оказа идентифицирането и конкретизацията на стенописните фрагменти от по-горните регистри със сцени и изображения. Така например, група стенописни фрагменти, открити в близост до южната стена на наоса имат стиловите черти на фресковата украса от втория период. Върху тях се различават водни струи, вероятно от композиция, чиито екстериор включва някакъв воден басейн, срещан при сцената „Кръщение Христово“. При повечето фрагменти отдолу добре личи живописта от първия период, с преобладаващи цветове на кармин, цинобър, кафяво и охра. Оттук следва важният технологичен извод, че освен липсата на грундова из-

---

[10] Интензивните археологически разкопки в старата столица Търново допринесоха за разкриването на значителен брой църкви, от които сравнително малко са тези, със запазени стенописи. Още по-редки са случаите, когато при проучване на храмовете, археолозите изчерпвайки пластовете, попадат на фрагменти от фрескова украса. Именно тогава значително се разширяват възможностите за попълване и реконструиране на декоративния интериор, според количеството и състоянието на разкрития стенописен материал. Трудно е когато фреските са раздробени на множество късове, да бъдат групирани в отделни пана, или да се намери тяхното място в конкретни части на църквата. Произходът на стенописите от ями, строителни бъркала или подравняващи насипи, понякога позволяват да се направят важни изводи за строителната хронология и стенописните слоеве, които са от особено значение за цялостната периодизация. Професионалният опит и етика на проучвателите налагат в подобни случаи да бъдат осигурени специалисти за консервационно-реставрационна работа, съхраняване и експониране на запазената живопис, за което са необходими допълнителни средства и обикновено този процес не се осъществява. Различен е случаят, когато през 1968 г. В. Вълов разкопава две църкви на хълма Царевец (Вълов 1992, 88-105; 135, 191) От външната страна на абсидите на църква № 9 се откриват насипани на едно място голямо количество раздробени фрески (части от лица, ръце, дрехи, драперии и пр.), датирани от Л. Мавродинова в началото на XIII в., които допълват стратиграфските наблюдения и периодизацията на комплекса (Мавродинова. 1995, 45). Интересен е случаят и с църква № 12, където е локализирана двуслойна живопис от XIV в. Подобен е примерът с новооткритите фрески в три варници и едно хоросаново бъркало, свързани с ремонта на църквата „Св. 40 мъченици“ в края на XIII и началото на XIV в. (Тотев, Дерменджиев 2005, 29). В една от варниците се откриха над хиляда фрагмента от фрески, произхождащи от първоначалното стенописване на църквата. Проучи се и отделна яма, пълна с фрагментирани стенописи. Върху тях се различават човешки лица и нимбове, цветни фонове, рамки, букви, а някои фрагменти са покрити със златен варак.

[11] Цялостните резултати от консервационно-реставрационните работи, наблюденията, реконструкциите и изводите за живописната украса на новооткритата църква № 19 ще бъдат публикувани от Д. Косева.

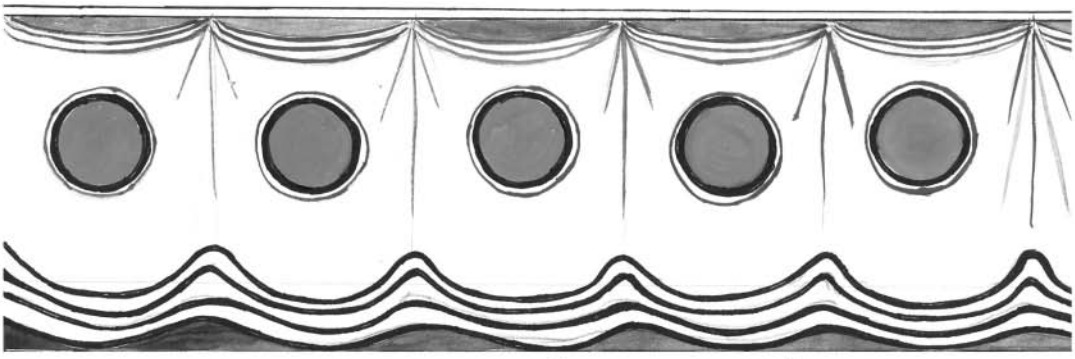

цокълна драперия - абсида - първи слой

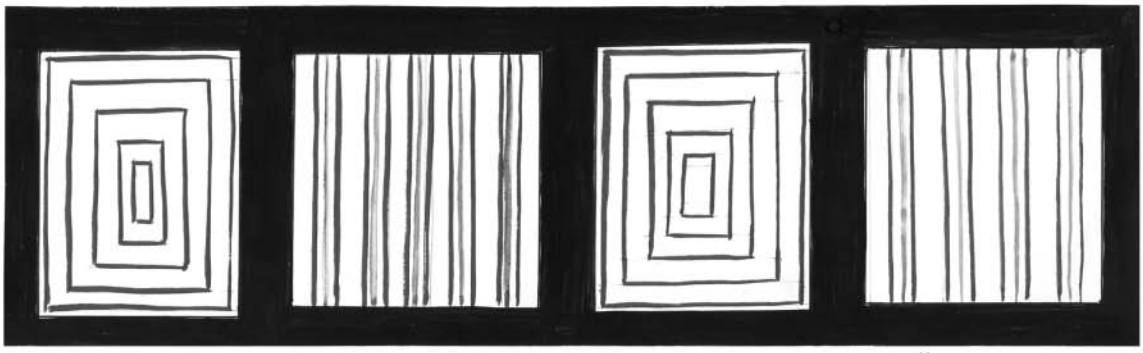

цокълна украса наос - север, юг и запад - първи слой

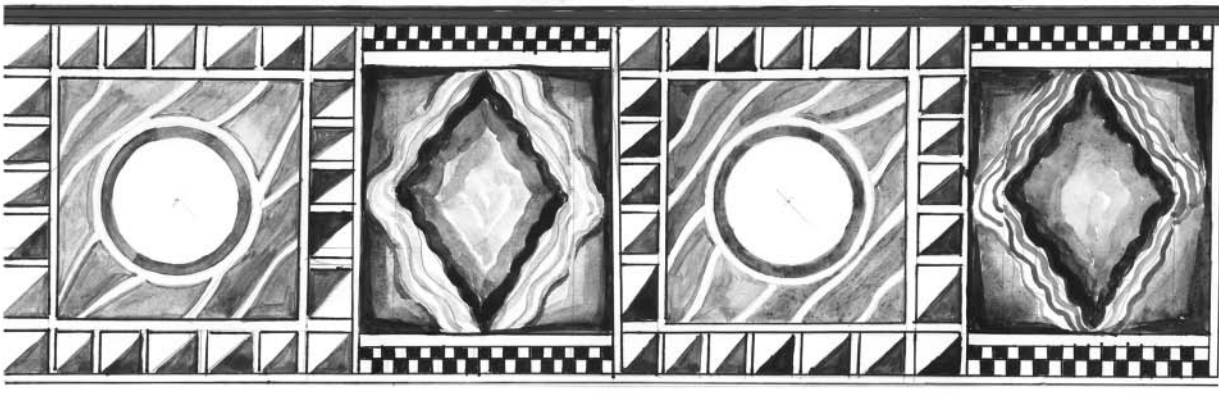

цокълна драперия, наос - север, юг, запад - втори слой

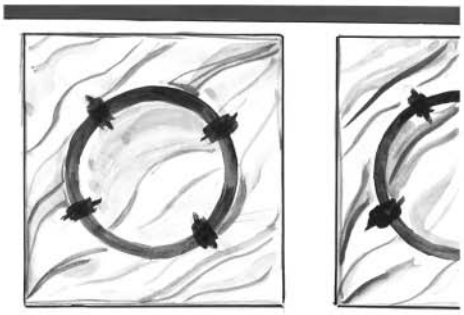

наос абсида - втори слой

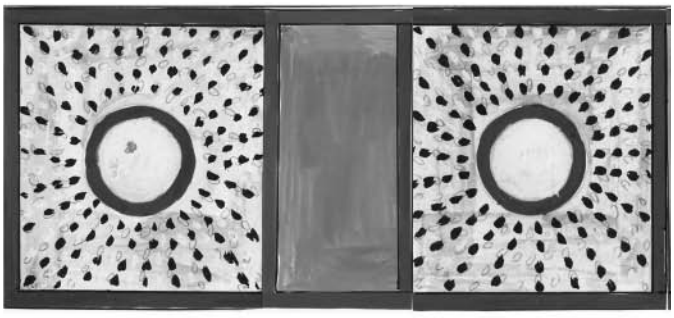

наос - север, юг , запад - трети слой

Обр. 14. Трапезица, Велико Търново. Реконструкции на цокълния регистър от различните живописни слоеве на църква № 19

Fig. 14. Trapezitsa, Veliko Tarnovo. Reconstruction of the socle register of the different painted layers of church No. 19

Обр. 15. Трапезица, Велико Търново. Стенописен фрагмент с изображение на светец от първия живописен слой на църквата (начало на XIII в.)
Fig. 15. Trapezitsa, Veliko Tarnovo. Painted fragment with image of a saint from the first painted layer of the church (early 13th century AD)

олация, горният живописен слой изглежда не е повтарял образите и композициите от долния, по-ранен слой. Върху друг фрагмент от същия слой пък ясно личи изображението на свещ, вероятно от композиция, която е включвала фигури, носещи свещи, каквато е например сцената Въведение Богородично. От самостоятелните изображения на прави светци, заемали първия регистър, са оцелели фрагменти с плетена ризница на светец-войн, наблюдавани често в декоративната програма и на останалите Трапезишки църкви.

Цокълната декорация от първия стенописен слой по северната и южна стена представлява редуващи се карета, запълнени с червени и зелени вертикални линии върху бял фон и вписани един в друг правоъгълници, очертани с червени линии, също на бял фон (обр. 14). От изток е била изрисувана драперия, а върху диплите ú са очертани кръгове. Цокълът от втория живописен слой се състои от правоъгълни карета с вписани кръгове, вълнообразни линии около тях и широки рамки, в които фризово са изобразени двуцветни триъгълници (обр. 14). На източната стена орнаментацията е сходна, но изпълнена в друг колорит. Третият, най-късен слой цокълна украса е съставен от квадратни полета с вписани кръгове, около които концентрично са разположени черни и бели къси черти на син фон (обр. 14). Този пласт е запазен *in sito* върху северната и южна стена на наоса. Подобни цокълни орнаменти са познати от църквите „Свети Апостоли“ и „Св. Богородица“ в Печ от средата на XIII и края на XIV в. (Petkovic 1982, 9-18, 24-28), църквата в Жича (двадесетте години на XIII в. и първите десетилетия на XIV в.)

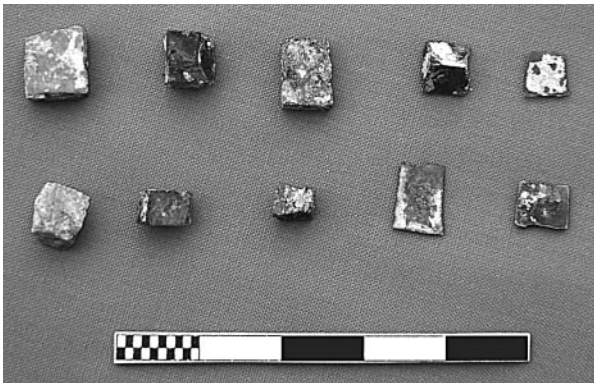

Обр. 16. Трапезица, Велико Търново. Смалтови кубчета мозайка от църква № 19
Fig. 16. Trapezitsa, Veliko Tarnovo. Tesserae of smalto mosaic from church No. 19

(Суботиh 1984, 32, ил. на 33), Боянската църква и разбира се от оцелелите фрески от църквите №№ 13, 10, 6 на хълма Трапезица от XIII-XIV в. (Димов 1915, 130, 138, 146) и др.

В случая е от значение, че освен в цокълния регистър, се разграничиха трите живописни слоя и в горните пояси на църковния интериор. Първият се отличава с почти акварелна техника, въпреки многопластовото нанасяне на боите и с линеарно очертаване на форми и украса. От този слой е запазено лице на архангел, ръка и орнаментална украса (обр.15). Живописта от втория слой се характеризира с меки, пастелни преходи между сянката и светлината и ярка орнаментална украса. От този период са запазени фрагменти с изображение на свещ, ризница, лице, части от одежди, детайли от природни пейзажи и др. Декоративните елементи - дрехи, корнизи, и др. на множество от фрагментите са идентични с Боянските фрески (1259 г). От третия живописен слой се различават части от дрехи, с характерни дипли, чийто обем е постиган чрез няколкостепенно разбелване до чисто бял тон. Личат следи от водни басейни, скални масиви, архитектурен декор, изрисувани следвайки канона на Палеологавата живопис от XIV в.

Мозайки

За мозаечна декорация на някои църкви на Трапезица споменават още К. Шкорпил и В. Димов (Шкорпил 140; Димов 1915, 126, 174). На украсата на църква № 5 специално място отделя К. Миятев, определяйки стенните мозайки „в типично византийска гама“, от която са се запазили част от лице, чело и теме, нос, заедно с едно око, друго едно око, части от нимбове, коса, орнаменти от дрехи и др. Според него датировката на тези фрагменти може да се търси най-рано в последната чет-

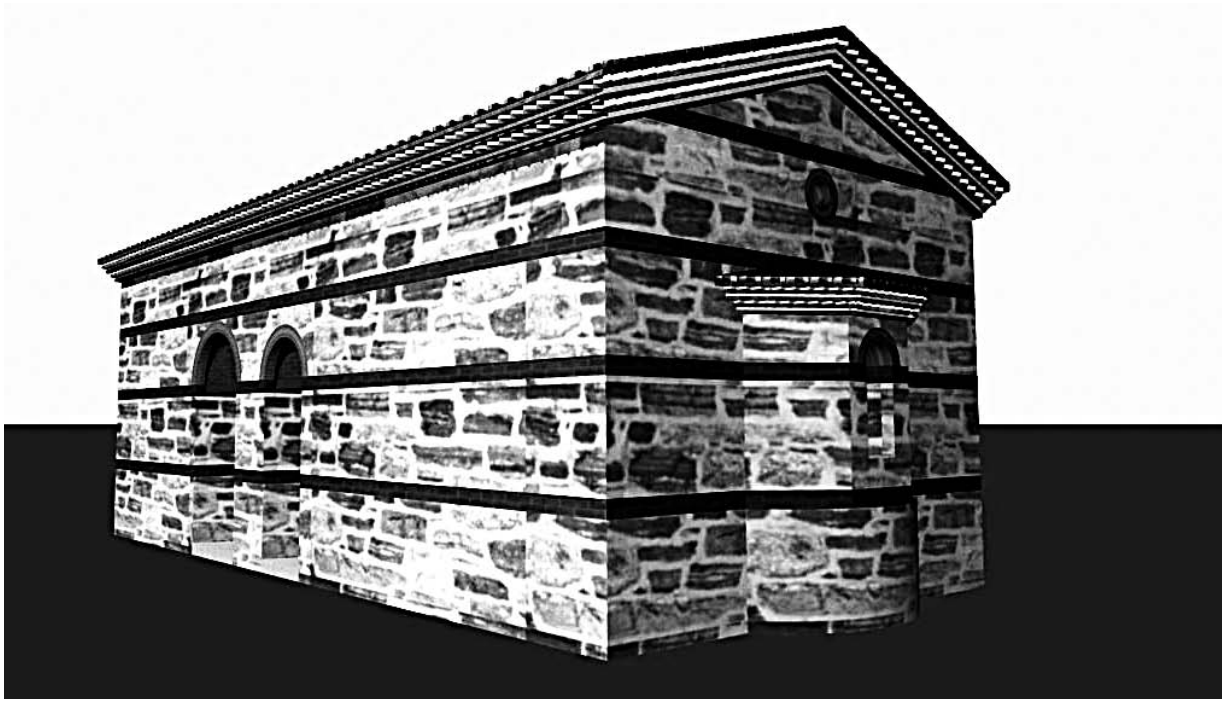

Обр. 17. Трапезица, Велико Търново. Църква № 19 - поглед от югоизток (реконструкция на арх. П. Цанев)
Fig. 17. Trapezitsa, Veliko Tarnovo. Church No. 19 from southeast (reconstruction of architect P. Tsanev)

върт на XII в., докато иконографската програма и предназначение на църква № 5 свързва с храма в Бояна, стенописан в 1259 г. (Миятев 1921-22, 163-175).

При разчистване на стенописите в пространството пред абсидата на църква № 19 бяха открити неголям брой разпилени мозаечни кубчета с малки размери - от 0,5 до 0,8 см. Те имат сравнително правилни квадратни и правоъгълни очертания на повърхността (обр. 16). Оцветени са в злато, син, кафяв, зелен и червен цвят. Предвид малките им размери и количество, предполагам, че те не произхождат от стенно мозаечно пано, а най-вероятно са изпадали от портативна мозаечна икона, съхранявана в олтара на църквата. В такъв случай датировката й вероятно се отнася към Палеологовата епоха. Откриването на трислойни стенописи в апсидата на църква № 19 при всички случаи изключва наличието на стенна мозаечна декорация.

Датировка

В църквата и в насипите край нея се откриха фрагменти кухненска и сграфито керамика от XIII-XIV в., както и 41 медни и 3 сребърни монети. Монетите от XIII в. са 10 бр. латински имитации; 8 бр. на цар Константин Асен и 2 бр. на император Михаил VIII Палеолог. От XIV в. са 1 бр. на цар Тодор Светослав; 1 бр. на деспот Йоан Орсини; 3 бр. на цар Иван Александър; 2 бр. на цар Иван Срацимир; 3 бр. български имитации от края на XIV в. и 11 бр. от XIII-XIV в. Сребърните монети са: една имитация на сръбски грош от XIV в.; 1 бр. на цар Иван Александър и 1 бр. на цар Иван Шишман. Нумизматичният материал и стратиграфските наблюдения показват, че църква № 19 е построена най-рано в началото на XIII в. Тя е функционирала със сигурност до края на XIV в., след което е била изоставена и постепенно се е разрушавала (по запазената архитектура и в насипите около храма не се откриха никакви следи и данни за опожаряване или насилствено събаряне).

Първоначалните наблюдения по отношение технологията, стила и иконографията на новооткритите фрески показват, че най-ранната живопис на църква № 19 също може да се отнесе към началото на XIII в. или по-скоро около 30-те години. Вторият слой е от втората половина на XIII в., а последният, трети слой, е полаган към средата и втората половина на XIV в.

Реконструкция

Получените при археологическите разкопки данни за плана на църква № 19 позволяват да се предложат варианти за нейния външен вид и обем. Тънките стени, липсата на вътрешни пиластри и каловата спойка показват, че храмът не е имал купол и камбанария. Така най-логично изглежда предположението, че

църквата е покрита с полуцилиндричен свод и двускатен покрив над наоса и притвора. Може да се допусне, че сводът е бил допълнително укрепен с арки, стъпващи на конзоли, зазидани по-високо на надлъжните стени. Не е изключено обаче храмът да е имал само обикновен двускатен покрив (обр. 17). Материалът за покриване не може да се установи с точност, поради това, че при разкопките не се откриха керемиди, оловни листи или каменни плочи.

Ниско запазените стени не позволяват да се каже дали абсидата е била тристенна над основата или е имала изцяло полукръгла форма. По същата причина не е ясна и фасадната декорация - имало ли е цокъл с ниши над него или стените са били изцяло гладки, може би с изключение на патронна ниша над входа към наоса. Сигурно е обаче, че фасадите не са били декорирани с тухлени редове, хоросанова фугировка и керамопластична украса.

Църкви със същия или много близък план до този на църква № 19 на Трапезица /еднокорабни, едноабсидни, с притвор и полуцилиндричен свод/ са запазени в много от българските градове в периода XII-XIV в. Така например в столичния Търнов това са посочените вече църква № 2 до храма „Св. Димитър“ (Николова, Робов 2005, 90-96) и евентуално църква № 18 на Царевец (Писарев 1992, 163), както и църква № 10 (първа половина на XIV в.), църква № 11 (втора половина на XIV в.) и църква № 16 от XIII-XIV в. на хълма Трапезица (Димова 2008, 304-306, 320-321), а също така и църква № 2 в подградието при Момина крепост от втората половина на XIV в. (Димова 2008, 308), църквата в подножието на крепостта Ряховец от XIII-XIV в. (Алексиев, Вачев, 1992, 20-21), църквата „Св. Николай Чудотворец“ в Мелник от XIII-XIV в. (Димитрова 1989, 91-92), църквата „Св. Тодор“ в Несебър от втората половина на XIII в. (Димова 2008, 302-303), църква № 5 в Шумен от втората четвърт на XIV в. (Димова 2008, 306-308), църквата „Св. Илия” в крепостта Урвич при село Кокаляне от втората половина на XIV в. (Димова 2008, 314), църквата в село Герман от края на XIV в. (Димова 2008, 320), църквата „Св. Никола“ в село Калотина от първата половина на XIV в. (Димова 2008, 323) и др.

Предназначение

Църква № 19 е издигната в североизточния край на централния градски площад, а пред западната й фасада е преминавала Главната улица, идваща от Северната порта на крепостта (Караилиев 2009). Поради това, че археологическите разкопки на обектите около храма тепърва предстоят, все още не може да се очертае точната картина на архитектурното застрояване около него. Така предназначението на църква № 19, на този етап от проучванията, не е съвсем сигурно. Засега може да се предположи, че първоначално храмът е имал гробничен характер. За това подсказват големият притвор (обр. 6); особеното разположение на нейните входове - ориентирани на юг, към градския площад и особено трите гроба на възрастни индивиди, вкопани в скалата и разположени в един ред край западната стена на притвора, които могат да се свържат с фамилията на ктитора.

Изглежда самият ктитор е бил погребан в изцяло врязания в скалата гроб, разположен в югозападния ъгъл на притвора. По-късно в този гроб са извършени две едновременни погребения (на възрастен индивид и дете), при което първоначалният скелет е изваден, а костите са наредени край южната стена на гробната яма. В ямата се откри само една медна монета на цар Иван Александър с Теодора (1348-1371 г.). Под черепа на скелета в разположения от север друг гроб е поставен фрагмент от керемида, а в насипа се откриха медно копче, метален слитък и медна монета на цар Константин Асен на трон (1261-1277 г.). В третия гроб (в северозападния ъгъл на притвора) бяха намерени две медни копчета и един гвоздей.

Към средата и втората половина на XIII в. около църквата се оформя градски некропол, в който са погребани само възрастни индивиди. Некрополът се развива от северната страна, при югоизточния ъгъл на храма в наоса и притвора. Откриват се две различни по време гробни нива. Гробовете от долното ниво са само на възрастни индивиди (25) с малко инвентар: копчета, обеци, огниво, железни игли, керемиди с графити и няколко монети. През XIV в. в този некропол се появяват и детски гробове, чиито гробни ями прекопават по-ранните гробове от долното ниво. Само в два гроба се откри инвентар: копчета и нишки от златосърмен текстил около черепа. Към това време се отнасят седемте гроба в наоса, изглежда свързани с фамилия, ангажирана по всяка вероятност с последното преизписване на храма. Някои от тях са с инвентар - посребрени накити, копчета, обеци и др.

При разкопките на некропола на църква № 19 досега са проучени 73 гроба (Тотев, Дерменджиев, Караилиев 2009, 614). В гробовете се от-

криха пет медни монети от XIII в. и една от XIV в. Границите на некропола не са уточнени, тъй като неговото проучване още не е завършено.

Представените данни за църква № 19 показват, че през XIII в., освен погребалния си характер, тя има отчасти и представителни функции, тъй като фланкира от север главния площад на Трапезица (обр. 1). След средата на XIII и през целия XIV в., с появата на градския некропол, храмът очевидно добива квартален характер, като е възможно в него първоначално да са съхранявани мощите на някой неизвестен светец-лечител или самата църква да е посветена на него.

Цитирана литература:

Алексиев, Вачев 1992: Й. Алексиев, Х. Вачев. Средновековната крепост „Ряховец“ при Г. Оряховица. - Известия на историческия музей Велико Търново, 7, 1992, 20-21.

Бакалова 2003: Е. Бакалова. Реликвии у истоков культа светых. - В: Сб. Восточнохристианские реликвии. Москва, 2003, 29-31.

Бланков 1973: Ж. Бланков. О двоеверии и амулетах-змеевиках. - В: Сб. Византия, южные славяне и Древная Русь, Западная Европа. Москва, 1973, 203-210.

Банк 1988: А. Банк. Образец и копия в прикладном искусстве Византии X-XIV в. (региональные и социальные аспекты). - В: Сб. Восточное Средиземноморье и Кавказ IV-XIV в. Ленинград ,1988.

Борисов 2006: Б. Борисов. Черквите от средновековните селища до селата Караново и Дядово, Новозагорско. - В: Любен Прашков - реставратор и изкуствовед. София, 2006, 308-313.

Ваклинова 1994: М.Ваклинова. По повод на части от икона от Велико Търново. - В: Сб. в чест на акад. Димитър Ангелов. София, 1994, 201-209.

Вълов 1992: В. Вълов. Археологически разкопки и проучвания на крепостните стени на хълма Царевец (1966-1969 г.) - В: Царевград Търнов, 5, София, 1992.

Дерменджиев 2005: Е. Дерменджиев. Северозападната порта на средновековната крепост на хълма Царевец във Велико Търново. - В: Проф. д. и. н. Станчо Ваклинов и средновековната българска култура. Велико Търново, 2005, 366-372.

Дерменджиев 2009: Е. Дерменджиев. Северната кула на средновековната крепост на хълма Трапезица във Велико Търново. - Археология, 2009, 3-4, 48-67.

Димитрова 1989: Д. Димитрова. Квартал „Св. Никола Чудотворец“. - В: Мелник (градът в подножието на Славова крепост), 1. София, 1989, 89-105.

Караилиев 2009: П. Караилиев. Военна сграда до Северната порта на крепостта Трапезица във Велико Търново. - Археология, 2009, 3-4, 68-76.

Димов 1915: В. Димов. Разкопките на Трапезица в Търново. - Известия на българското археологическо дружество, 5, 1915, 112-175.

Димова 2008: В. Димова. Църквите в България през XIII - XIV в. София, 2008, 112-177.

Кузев 1981: А. Кузев. Варна - В: Български средновековни градове и крепости. Градове и крепости по Дунав и Черно море, 1. Варна, 1981, 293-310.

Мавродинова 1995: Л. Мавродинова. Стенната живопис в България до края на XIV в. София, 1995.

Миятев 1921-22: К. Миятев. Мозайки от Трапезица. - Известия на Българското археологическо дружество, 5, 1921-22 г., 163-175.

Николова, Робов 2005: Я. Николова, М. Робов. Храмът на първите Асеневци (църквата „Св. Димитър“ във Велико Търново). Велико Търново, 2005.

Писарев 1992: А. Писарев. Археологическо проучване на обект 12-С на хълма Царевец във Велико Търново (предварително съобщение). - Известия на историческия музей Велико Търново, 7, 1992, 159-169.

Седова. 1981: М. Седова. Ювелирные изделия древного Новгорода (X-XV вв). Москва, 1981.

Симеонов 2007: С. Симеонов. Хоталич (средновековния град-крепост край Севлиево). Севлиево, 2007.

Суботић 1984: Г. Суботић. Манастир Жича. Београд, 1984.

Тотев 1994: К. Тотев. Сребърен обков от старите разкопки на Трапезица. - Известия на историческия музей Велико Търново, 9, 1994, 133-140.

Тотев 1997: К. Тотев. Още веднъж за кръста на севаст Берислав от Трапезица. - Старобългаристика, 21, 1997, 39-47.

Тотев 1997: К. Тотев. Процесиен кръст от разкопките на Трапезица. - Археология, 1997, 1, 68-72.

Тотев 1999: К. Тотев. Византийски модели и традиции в приложното изкуство на Второто българско царство. - В: Търновска книжовна школа, 6, Велико Търново, 1999, 601-620.

Тотев 2002: К. Тотев. Константинополски процесийни кръстове от Средновековна България. - Проблеми на изкуството, 2002, 3, 25-31.

Тотев, Дерменджиев 2005: К. Тотев, Е. Дерменджиев. Разкопки на обект „Некропол-централна част на северния двор на църквата „Св. 40 мъченици” във В. Търново. - В: Археологически открития и разкопки през 2004. София, 2005, 295-296.

Тотев, Дерменджиев, Караилиев 2008: К. Тотев, Е. Дерменджиев, П. Караилиев. Разкопки на Средновековния град Трапезица - сектор Север. - В: Археологически открития и разкопки през 2007 г. София, 2008, 682-685, обр.3.

Тотев, Дерменджиев, Караилиев 2009: К. Тотев, Е. Дерменджиев, П. Караилиев. Велико Търново. Крепостта Трапезица. Археологически разкопки в сектор „Север“. - В: Археологически открития и разкопки през 2008. София, 2009, 610-614.

Тотев 1973: Т. Тотев. Бронзова лъжичка от Върби-

ца, Шуменско. - Музеи и паметници на културата, 1973, 2, 9-10.
Тотев 1982: Т. Тотев. Манастирът в „Тузлалъка“ - център на рисувана керамика в Преслав през IX-X в. София, 1982.
Шкорпил 1910: К. Шкорпил. План на старата българска столица В. Търново. - Известия на Българското археологическото дружество, 1, 1910, 121-154.
Byzantine Women 2003: Byzantine Women and Their World. Harvard University Art Museum, Cambridge Yale University Press. New Haven and London, 2003.
Byzanz. Das Licht 2001: Byzanz. Das Licht aus dem Osten. Mainz am Rhein, 2001.
Ciggar 1976: K. Ciggar. Une description de Constantinople traduite par un pèlerine anglais. - Revue des études byzantines, 24, 1976, 211-277.
Die Welt von Byzanz 2004: Die Welt von Byzanz. Europas Ostliches Erbe. Munchen, 2004
Eastmond 2003: A. Eastmond. Byzantine identity and relics of the True cross in the thirteenth century. - В: Източнохристианские реликвии. Москва, 2003, 210-215
Kandić 1978: Kandić O. Utemeljene crkava u Srednjem veku. - Zograf, 1978, 9, 5-36.
Le trésor de Saint-Marc 1984: Le trésor de Saint-Marc de Venise. Milan, 1984.
Macridy 1964: T. Macridy, et al. The Monastery of Lips (Fenary Isa Camii) at Istambul. - Dumbarton Oaks Paper, 18, 1964, 251-315.
Majeska 1984: G.Majeska. Russian Travelers to Constantinople in the Fourteenth and Fifteenth Centuries. Washington, 1984.
Mathews, Dandridge 2004: T. Mathews, E. Dandridge. The ruined reliquary of the Holy Cross of the Great Lavra, Mt. Athos. - Byzance et les reliquies du Christ. Centre de Recherche d'histoire et civilisation de Byzance. Monographies 17, ed. S. Durand et B. Flusin, Paris, 2004, 107-122
Ovcarov 1991: N. Ovcarov. Sur l'iconographie de St. Georges aux XI-XII siècles. - Byzantnoslavica, 52, 1991, 121-129.
Petkovic 1982: S. Petkovic. Le patriarcat de Pec. Beograd, 1982.
Pitarakis 2006: B. Pitarakis. Les Croix-reliquaires pectorals Byzantines en bronze. Paris, 2006.
Spier 1993: J. Spier. Medieval Byzantine Magical Amulets and their trqadition. - Journal of the Warburg and Courtauld Institute, 56, 1993
Teteriatnikova 2003: N. Teteriatnikova. Relics in the walls, pillars, and columns of Byzantine churches. - В: Восточнохристианские реликвии. Москва, 2003, 77-92.
The Book of Wonderings 1897: The Book of Wonderings of Btother Felix Fabri. - Palestine Pilgrims Text Society. (Tr. A. Stewart, 10, part II. London, 1897)

A newly discovered church (No 19) in the medieval town of Trapezitsa
(Summary)

Konstantin Totev

Church No. 19 was found in the northeast part of the Trapezitsa Hill, next to the eastern curtain wall. Its location is at 63.60 meters to the south of church No. 2 and at 62.40 meters to the north of church No. 18.

The church is 11 meters long (11.45 meters with the apse) and 5.40 meters wide. The foundation of an altar was found in the apse, that was made in mortar masonry in contrast to the church walls, which were set in mud. The nave is rectangular, with internal measurements of 4 x 5 meters, while the narthex has a square shape with an internal side length of 4 meters. There is no entrance from the west but two entrances were found at an unusual place: at the south wall, at both sides of the partition wall between the nave and the narthex. The entrance to the nave is 0.85 meters wide, while the entrance to the narthex is 1.25 meters wide. There is a narrow way (0.6 m) between the nave and the narthex that lies in the middle of the partition wall. Construction of churches set in mud is not a usual practice for the urban centers of the Second Bulgarian Kingdom. Such examples are known from the capital Tarnov: the small church No. 2 in St. Dimitar Monastery (14th century), the church at the foothills of Riahovets fortress (13th-14th centuries), St. Nicolas Thaumaturge church (the first period dating to the 13th-14th centuries) in the lower town of Melnik, churches Nos. 2 and 3 from the lower town of Hotalich (12th-14th centuries), etc.

An entirely preserved glass cup serving as a liturgical vessel (float light or communion cup) and an iron handle from a processional cross were found in a specially built chamber within the eastern apse wall that was inbuilt for relics deposited during the construction of the church. Some other interesting finds related to the Christian cult have also been found. A small bronze communion spoon is noteworthy; it has a broad lower part and a thin plate that has a tapering and bent upward terminal.

The vertical arm of a reliquary silver cross was found outside the south wall of the nave. It has a relief image of St. George depicted in full height as a martyr with a cross before his chest and with

a Greek inscription: A(γιον) ΓΕΟΡΓΙΟΝ. A part of another silver cross was also found during the excavation of the church: an encolpion decorated with gilt and niello. It has the rounded arms and central depiction of a martyr in full height identified as St. Procopius. Also very interesting is the silver amulet found in the nave, bearing engraved images of Istera, nine snakes and a cross.

Around 5000 fragments of wall-paintings were found during the excavations of the church's interior, 900 of which have been processed in the conservation laboratory. The church had three painted layers and the surviving parts were from the socle painting and the register areas on the east, north and south walls of the nave.

The first painted layer has forms and decorations in linear style and an almost aquarelle-like effect, despite the fact that the colors were over-painted. A face of an archangel, an arm and some ornaments are preserved from the first layer. The second painted layer is characterized by bright ornamentation. Fragments depicting a face, an arm, a candle, chain-mail, etc. have been preserved from this period. Decorative elements like clothes and the cornice painted on many of the fragments are identical to the frescos from the Boyana Church from AD 1259. The third painted layer is known from fragments depicting clothes with characteristic folds, together with fragments of landscape paintings executed in the manner of the mature Palaeologus style.

A certain amount of small (from 0.5 to 0.8 cm) dispersed mosaic tesserae were found during the investigation of the wall-paintings in the area in front of the apse of church No. 19. They have relatively regular square and rectangular outlines. They are golden, blue, brown, green and red in color. Having in mind their small amount and size, I would suggest that they derive from a portable mosaic icon kept in the altar rather than from wall mosaics.

The stratigraphic observations together with the numismatic material suggest that the earliest construction date of church No. 19 was the beginning of the thirteenth century AD. It was certainly in use till the end of the fourteenth century, when it was abandoned and started gradually to decay. The technology, style and iconography of the newly-discovered frescos also suggest that the earliest wall-painting was at the beginning of the thirteenth century, and more specifically around the 1230s. The second layer is from the second half of the thirteenth century, and the last third layer was probably laid around the middle/second part of the fourteenth century.

It seems logical to suggest that the church had a vaulted arch and gabled roof above the nave and the narthex. It is not impossible, however, that there was only an ordinary gabled roof. Such single-nave, singe-apse churches with a narthex and a vaulted arch have been preserved in many Bulgarian towns of the twelfth-fourteenth centuries.

Church No. 19 was built in the northeast end of the central town square and there was a street along its western wall that led from the North Gate of the fortress. At this stage of the investigations, the architectural context of the church and its function are still unclear. It could be suggested, however, that initially the church was a funeral chapel. The large narthex, the unusual location of the entrances (oriented towards the town square) and the three adult burials cut into the bedrock and set in a line along the west wall of the narthex, support such a hypothesis. The buried individuals were most probably related to the family of the church-donor. After the establishment of the town cemetery in the mid-thirteenth century and throughout the fourteenth century, the church served as local chapel and it is possible that the relics of an unknown saint-healer were kept there or even that the church itself was dedicated to such a saint.

Монети, монетарници и монетно обращение в Добруджанското деспотство през втората половина на XIV век

I. Относно появата и разпространението на сръбските и босненските грошове

Георги Атанасов

Прието е, че началото на монетосеченето в Добруджанското деспотство (обр. 1) се отнася към управлението на Добротица, с когото се свързват две емисии, дело на монетарниците в Дръстър и Калиакра. Те ще бъдат обект на втората част на тази студия, докато тук ще се съсредоточа върху твърде любопитните и напоследък многократно коментирани сръбски и босненски грошове. Действително, те заслужават специално внимание, защото от една страна се явяват най-многобройните сребърни монети в Добруджа, циркулирали през втората половина на XIV в. От друга страна - има сериозни аргументи, че голяма част от тях са контрамаркирани в Добруджанското деспотство, което предполага „квазимонетарница“ в Карвуна или Калиакра. Става въпрос предимно за грошове на Стефан Душан (1331-1355 г.) (обр. 2-6), но има и отделни емисии на негови предшественици и наследници, както и известно количество босненски монети (Кузев 1984, 106-115). По обекти се разпределят така:

Единични находки:

1. Калиакра - 14 гроша на Стефан Душан и един на негов предшественик (Парушев 1990, 141-146; Кузев 1984, 107).

2. Каварна - 2 гроша на Стефан Душан и два на негови предшественици (Йорданов 1982, 59; Кузев. 1984, 107).

3. Варна - 4 гроша на Ст. Душан и един на Стефан Урош[1].

4. Балчик - 3 гроша на Ст. Душан (Йорданов 1990, 53; Димитров 1995, 178).

5. Мъглиж (Аксаково) - 1 грош на Стефан Душан (Кузев 1984, 106).

6. Доброглед, на 18 км С/З от Варна - 3 гроша на Стефан Душан (Кузев 1984, 106).

7. Кичево, Варнанско - 1 грош на Стефан Душан (Кузев 1984, 107).

8. Долище, Варненско - 1 сръбски грош (Кузев 1984, 107).

9. Новаково, крепост край Варна - 2 гроша на Стефан Душан с грош на цар Ив. Александър (1331-1371 г.) (Кузев 1984, 107).

10. Силистра (Дръстър) - 2 гроша на Стефан Душан (Кузев 1984, 108).

11. Пъкуюл луй Соаре - 3 монети - един грош на Стефан Душан, един на Стефан Урош II и един на Стефан Урош IV (Iliescu 1977, 158-162).

12. Ветрен, Силистренско - един грош на Урош II (1228-1231 г.) (Атанасов, Йорданов 1994, 68).

13. Кастрици - Евксиновград до Варна - 2 сръбски гроша[2].

14. Аврен, Варненско - един грош на Стефан Душан[3].

15. Провадия-Овеч - един грош на Стефан Душан[4].

Колективни находки:

1. Генерал Кантарджиево - около 180 монети, от които са публикувани 119 гроша - 116 на Стефан Душан, 1 преди Стефан Душан, 1 на босненския бан Стефан II Котроманич, 1 на цар Иван Александър (Јовановић 1978, 119-140)

2. Генерал Кантарджиево, второ непубликувано съкровище от 18 гроша на Стефан Душан[5].

3. Соколник, Балчишко - 41 монети - 40 на Сте-

[1] *По инвентарната книга на Варненския музей със съдействието на н.с. И. Лазаренко.*

[2] *По сведения на ст.н.с. В. Плетньов, проучвател на крепостта и н. с. И. Лазаренко.*

[3] *По инвентарната книга на Варненския музей със съдействието на н.с. И. Лазаренко.*

[4] *По инвентарната книга на Варненския музей със съдействието на н.с. И. Лазаренко.*

[5] *По инвентарната книга на Варненския музей със съдействието на н.с. И. Лазаренко.*

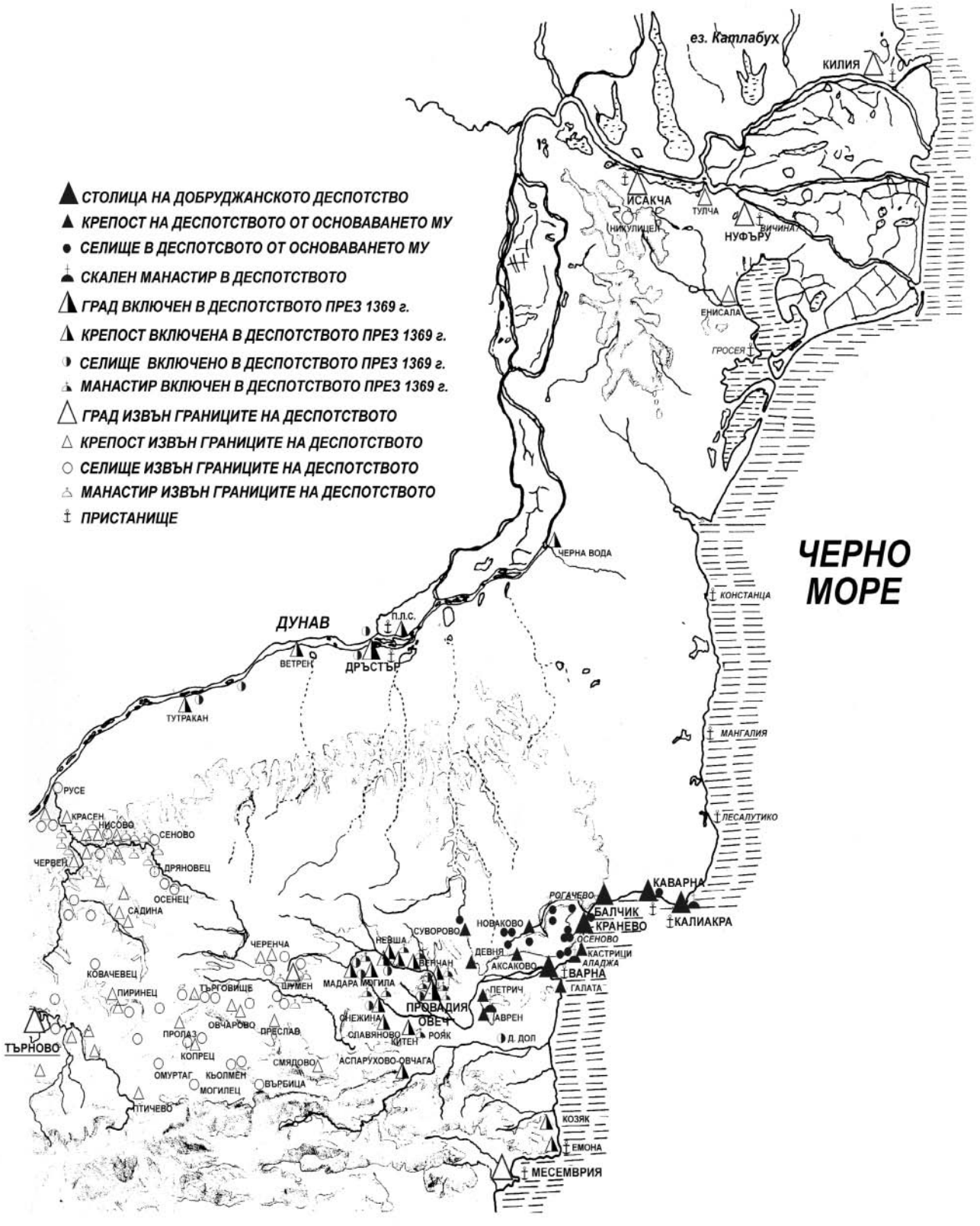

Обр. 1. Добруджанското деспотство през втората половина на XIV в.
Fig. 1. The Dobruja despotate in the second half of the 14th century AD

Обр. 2. Грош на Стефан Душан - с контрамарка - кръгове
Figs. 2 A stiver of Stefan Dushan with countermark - circles

Обр. 3. Грош на Стефан Душан - с контрамарка - кръгове
Fig. 3 A stiver of Stefan Dushan with countermark - circles

Обр. 4. Грош на Стефан Душан - с контрамарка под формата на гръцката буква Т
Fig. 4 A stiver of Stefan Dushan with countermark in the shape of the Greek letter T

Обр. 5. Грош на Стефан Душан - с контрамарка под формата на птица (петел)
Fig. 5 A stiver of Stefan Dushan with countermark in the shape of a bird (cockerel)

Обр. 6. Грош на Стефан Душан - с контрамарка под формата птица (петел)
Fig. 6 A stiver of Stefan Dushan with countermark in the shape of a bird (cockerel)

Обр. 7. Грош на Стефан Душан - с контрамарка кръгове
Fig. 7 A stiver of Stefan Dushan with countermark - circles

фан Душан и 1 преди него (Кузев 1992, 269-279).

4. Храброво, Балчишко - 352 монети: 329 гроша на Стефан Душан, 1 на Урош, 14 на поранни сръбски крале, 8 на Стефан II Котроманич (Кузев 1993, 144-183).

5. Долище, Варненско. - 9 монети: седем на Стефан Душан и 2 на босненския бан Стефан II Котроманич (Кузев 1996-1997, 181-183).

6. Долище, Варненско - 13 гроша на Стефан Душан (Кузев 1994-1995, 249-251).

7. Долище - 14 гроша на Стефан Душан (Кузев 1994-1995, 252-255).

8. Осеново, Варненско - 20 гроша на Стефан Душан[6].

9. Прилеп в посока на Дебрене - 30 монети на Стефан Душан (Кузев 1996-1997, 183).

10. Дебрене, Добричко - 60 гроша на Стефан Душан (Кузев 1996-1997, 183).

11. Между Долище и Новаково, Варненско - 24 гроша на Стефан Душан (Кузев 1996-1997, 183).

12. Варна, перална на Балкантурист - 9 гроша на Стефан Душан (Кузев 1996-1997, 183).

13. Варненско? Съкровище, съставено от 18 гроша на Стефан Душан, от които 17 с контрамарки (Кузев 1996-1997а, 187-194).

14. Варна. Сборна находка от 26 монети, сред които 10 гроша на Стефан Душан, 10 солдини на венецианските дождове Франческо Дандоло (1329-1339) и Бартоломео Градениго (1339-1355), 2 динара на влашкия воевода Владислав (1364-1377), 4 гроша на цар Иван Александър (1331-1371) и Иван Срацимир (1356-1396) (Лазаренко 2002, 215-238).

15. Кранево. Находка от 111 монети, от които 102 сръбски гроша (предимно на Стефан Душан), 4 имитации на сръбски грошове, 1 босненски грош, 1 имитация на венециански грош, 1 меден бан на влашкия воевода Раду I (1377-1383 г.), 1 влашка монета (?) и 1 грош на молдовския воевода Петру Мушат (1375-1391 г.) (Лазаренко 2002, 232-232, бел. 43)[7].

Към тези находки трябва да се прибавят и монетите в колекции от Русе (общо 5 гроша на Стефан Душан) (Кузев 1984, 108) и от центровете, разположени около Дунавската делта - три от Енисала (Oberländer-Târnoveanu 1980, 511; Lăzuracă, Mănucu-Adameştesnu 1980, 541; Oberländer-Târnoveanu 1992, 82), няколко от Бабадаг (?) (Oberländer-Târnoveanu 1992, 82), четири от Исакча (Кузев 1984, 108; Oberländer-Târnoveanu 1992, 82-83), два от Нуфъру (Oberländer-Târnoveanu, Mănucu-Adameştesnu 1984, 263), два от Тулча (Кузев 1984, 108; Oberländer-Târnoveanu 1992, 84), 5 от Никулицел (Bătrina, Bătrina 1977, 538; Oberländer-Târnoveanu 1992, 83), 3 от Валеа Тейлор (Oberländer-Târnoveanu 1992, 84), 1 от Меджедия (Oberländer-Târnoveanu 1992, 84), 1 от Адамклисе (Barnea, Ştefănescu 1971, 404), едно съкровище от Тулча с 4 монети - три на Стефан Душан и една на Иван Александър (Oberländer-Târnoveanu 1992, 83), голямо съкровище от Нуфъру, включващо 195 гроша (Oberländer-Târnoveanu 1980, 513; Oberländer-Târnoveanu 1992, 69-89)[8] и още едно, вероятно също от Исакча[9].

Обобщавайки изнесените данни става ясно, че в границите на деспотата досега са открити около 900 сръбски гроша, 90% от които са на Стефан Душан. Известни са и около 250 гроша от Северна Добруджа, произхождащи основно от големите крепости Нуфъру (Вичина ?), Исакча, Тулча, Енисала и Никулицел. Забележително е, че над 50% от монетите са контрамаркирани (67% в Храброво, 56% в Соколник, 20% в Нуфъру) (Авдев 2007, 180) с 4 типа контрамарки (обр. 2-8) - чевъртита, четвъртита с птица (петел ?), четвъртита с гръцката буква τ и кръгла с две вписани окръжности (Кузев 1984, 112-113).

Сръбските и босненските сребърни грошове са истински феномен в монетната циркулация в Добруджанското деспотство, който пробуди силен интерес и предизвика продължителна, но и ползотворна дискусия. Е. Оберлендер-Търновяну смята, че те са донесени в Добруджа от дубровнишките търговци (Oberländer-Târnoveanu 1981-1982, 310; Oberländer-Târnoveanu 1992, 80-81). Според А. Кузев, това е малко вероятно, тъй като Дубровник търгува с България по суша през Търново, а в границите на Търновското царство грошовете на Стефан Душан се откриват изключително рядко (Кузев 1984, 110). Действително, западно от линията Провадия-Русе (западната граница на Добруджанското деспотство след 1369/1370 г.) и до Видин-София-Кюстендил няма грошове на Стефан Душан, включително във важни икономически центрове като Търново, Шумен, Червен, Никопол, Ловеч и др. Затова, той допуска, че са донесени по море с венециански

---

[6] По инвентарната книга на Варненския музей със съдействието на н.с. И. Лазаренко.

[7] Съкровището е докладвано от А. Койчев и В. Мутафов на конференцията в чест на 70-годишнината на проф. А. Кузев във Варна през 2002 г.

[8] Според Е. Оберлендер това е едно съкровище от крепостта Нуфъру, но разделено в две колекции, съхранявани в Тулча.

[9] Сведения за това съкровище, съхранявано в Тулча получих от Е. Оберлендер. Вероятно то е закупено за частната колекция на фармацевт от Исакча.

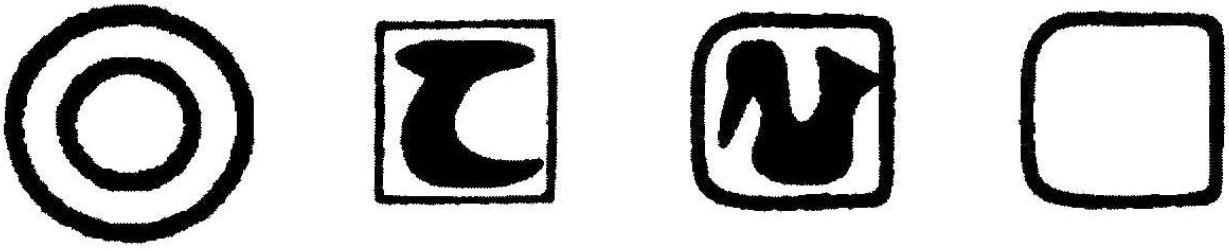

Обр. 8. Четирите типа контрамарки на добруджанския деспот върху сръбските грошове
Fig. 8 The four types of countermarks of the Dobroudja despot struck over Serbian stivers

кораби. И. Бъчваров пък застъпва тезата, че грошовете са транспортирани по Дунав от генуезците, визирайки находките по речните пристанища Русе, Тутракан, Силистра, Пъкуюл луй Соаре, Тулча, Исакча и Нуфъру (Бъчваров 1987, 27-40). През последните години обаче, становището му бе оспорено с аргумента, че подобни монети не се срещат в многобройните генуезки пристанища (Лазаренко 2002, 222-223). Още повече, Гунуа е в остър конфликт с Добротица и е нелогично генуезки кораби да пренасят монети за нуждите на деспотата. Впрочем, не е сигурно доказано и наличието на генуезки флот по Среден Дунав.

Наскоро И. Лазаренко предложи нова версия, съчетаваща сухоземния и речния транспорт на грошовете от Сърбия до Добруджа. Той смята, че вследствие генуезко-венецианската морска война (1348-1352 г.) и чумната епидемия след 1347 г., морската търговия, включително по добруджанските пристанища, е сериозно възпрепятствана, което ограничава възможността за износ на жито от деспотата по море. В резултат на това около 1352 г. търговията се пренасочва по Дунав, като ключова роля придобива Видин. Там добруджанското жито се разтоварва и купува от дубровнишките търговци с основното платежно средство в региона - грошовете на Стефан Душан. По този начин към центровете на Добруджанското деспотство започва непрекъснат поток от сръбски (и малко босненски) грошове, навлезли активно в монетната циркулация. Макар тази схема да е интересна, тя също повдига редица въпроси. Ако приемем, че търговията по Дунав започва около 1352 г., как Добротица би превозвал житото по реката, при условие, че Генуа владее безапелационно Делтата и Долен Дунав и притежава такива форпостове като Килия-Ликостомо и Вичина (Нуфъру, Исакча или Пъкуюл луй Соаре)? Същвременно, останалите големи дунавски пристанища като Дръстър, Черна вода, Русе, Свищов, Никопол са в границите на Търновското царство. Ако наистина идващото от Добруджа жито се е товарило в Дръстър, то защо именно в Силистра и околностите ú монетите са рядко явление? Според И. Лазаренко сръбските грошове са се появили в Добруджа еднократно, донесени са от някого, а не са постъпвали редовно, в продължение на много години. Не изключвам възможността това да е станало със санкция на самия Стефан Душан, за когото предполагам, че влиза в контакт с господарите на Карвуна още при похода на Добротица към Константинопол през 1346 г. (Атанасов, 2009, 91-95)

Крепости / Монети	Добруджанско деспотство					Търновско царство					
	Местни			Сръбски							
	Добротица Дръстър	Добротица Калиакра	Тертер Дръстър	Единични	Съкровища	Т.Светослав	М.Шишман	Ив.Александър	Ив.Срацимир	Ив.Шишман	Имитации
Калиакра	3	8	1	15		17	1	21	4	1	13
Каварна		2		3				7			
Варна	7		2	5	10	7	9	66	1	2	5
Балчик	1		1	3		2	1	11			3
Кастрици	9	12	4	2		12	15	95	3	1	51
Селища Южна Добруджа				11	847	4	1	13			
Дръстър	43		85	2		2	1	46	21	83	23
ПЛС	74		39	2		1	2	39	7	21	
Ветрен	2		5	1				2	2	4	
Овеч	3	1	2			6		34	2	1	7
ОБЩО	142	23	139	44	857	51	30	334	40	113	102

Табл. 1. Монетното обращение в Добруджа през XIV в.
Tabl 1. Coin circulation in Dobruja in the 14th century AD

По-голяма яснота има относно времето, когато монетите на С. Душан са въведени в активна циркулация в Добруджа. Липсата на грошове от най-късната му емисия, царят-конник (Кузев 1984, 109), предопределя датировка преди 1353 г. Впечатлява и относително малкият брой монети на С. Душан с кирилски надписи, сечени след коронацията му на 16 .04. 1346 г., които иначе са масово явление в Сърбия. Това означава, че монетите са постъпили в Добруджа наскоро след 1346 г. - най-вероятно около 1348-1350 г. Ако обаче действително грошовете произлизат от западните провинции на Душановото кралство, където масово се срещат екземпляри с латински надписи, то внасянето им в България може да е станало и малко по-късно - например около 1352 г. (Кузев 1984, 110). Становищата гравитират около идеята за регулярно постъпление на грошове (Кузев 1984, 110; Бъчваров 1987, 27-40), но като че ли най-голяма тежест има предположението за еднократен акт на голямата пратка (Лазаренко 2002, 222, бел. 57). Какво обаче може да го е предизикало? Повечето нумизмати, изкушени от проблема, приемат идеята на А. Кузев, че сръбските и босненските грошове са внесени с цел обслужване икономиката и търговията на Добруджанското деспотство (Кузев 1961, 14-17; Кузев 1984, 110; Бъчваров 1987, 28-30; Oberländer-Târnoveanu 1988, 108-109; Oberländer-Târnoveanu 1992, 80-81; Лазаренко 2002, 222-223). Фактът, че повече от половината са контрамаркирани в центровете на добруджанския деспотат, е симптоматичен. От четирите типа контрамарки (празен квадрат, буквата τ в квадрат, птица в квадрат и два вписани кръга) специално внимание заслужава тази с гръцката буква τ, която с основание се разглежда като инициал на Τομπροτίζα (обр. 4, 8), както се изписва на гръцки Добротица (Кузев 1984, 113; Oberländer-Târnoveanu 1988, 113; Бъчваров 1987, 37; Кузев 1992, 278, бел. 26; Лазаренко 2002, 222).

Следователно, може да се предположи, че още през първите години на управлението си, поради липса на монетарница в главните два центъра (Карвуна и Калиакра), масирано и в кратък период деспотът осигурил парични знаци за икономиката на еманципираното княжество. Това било постигнато чрез износ на големи пратки жито на международния пазар, изпаднал в суровинна криза поради чумната епидемия от 1347-1348 г. Много пристанища били затворени и вследствие генуезко-венецианската морска война 1348-1352 г., възпрепятствала морската търговия по Черно и Средиземно море. При тази война Византия подкрепя Венеция, което причинило византийско-генуезки конфликт през 1351-1352 г. Тогава управителите на Карвуна поддържали близки отношения с Константинопол, което създало напрежение между Генуа и Карвуна. Знаейки, че по това време се датира и внасянето на големи количества сръбски грошове в Карвунския архонтат, то версията за посредническата роля на Генуа е твърде спорна. Трудно е да се отговори на въпроса как е изнесено житото от добруджанските пристанища (дунавски или морски). Хипотезата, че монетите са внесени от западните провинции на Сърбия, извежда на преден план търговията на господаря на Карвуна с Дубровник или Венеция. Включването на Венеция в тази операция е все още спорно. Вярно е, че по това време тя е в добри отношения с българския търновски цар Иван Александър, факт, рефлектирал върху мирните договори от

Византия				Венеция		Татарски		Влахия			Османо-турски				
Андро-ник.II	Андро-ник.III	ЙоанVIII	МануилII	1/2наXIVв	2/2наXIVв	1/2 на XIVв.	2/2 на XIVв.	Влад.I	Радо.I	МирчоI	МурадI	БаязидI	ем. Сюлейм	МурадII	ОБЩО
			1	1		9	5	1	1	21	1	12	1	2	139
1				3											16
4				1	1	1		2		1		1?	1		125
4		1						1		1		6		1	36
23	1		6	3		12	9			3	16	548	30		855
2	1			2	2										883
3	2					3	1	2		15	1	11	2	6	352
2						22		4	2	5				3	223
								1							17
4						3	6					1			70
43	4	1	7	10	3	50	21	11	3	46	18	578	34	12	2716

1347 г. и 1352 г. Да се твърди обаче, че Балик и Добротица са васали на българския цар и българо-венецианските договори визират Карвунската област, е пресилено (Кузев 1984, 110). Твърде вероятно е около 1352 г. в столицата на Добруджанското феодално княжество да се е намирал Добротица, който de jure е византийски деспот. И макар той никога да не влизал във видим конфликт с цар Иван Александър, действията му ясно показват самостоятелна политика както по отношение на Търново, така и стрямо Константинопол. Ето защо операцията с въвеждането в обращение на сръбските грошове и тяхното контрамаркиране на място е автономно дело на управителя на Карвуна-Калиакра около 1350-1352 г. Следователно, за евентуална горна граница на постъпването им в деспотата може да се приеме и 1355 г. Тогава Венеция губи морската война с Генуа и достъпа на флотата ú до черноморските пристанища става крайно ограничен (Авдев, 2007, 184)[10].

Все още трудно е да се каже докога сръбските грошове са били в обращение в границине на Добруджанския деспотат. Според И. Бъчваров намаляването на теглото им от 1,01-1,20 до 1,00-0,80 г свидетелства, че те продължават да циркулират до 80-те години на XIV в. - т.е. и при наследника на Добротица - Иванко (Бъчваров 1987, 36-38). Той обаче не отчита факта, че в многобройните добруджански съкровища от последната четвърт на XIV в., липсват сръбските грошове. Същевремено, в повечето съкровища със сръбски грошове, монетите на други владетели са рядкост. Изключение прави находката от Генерал Кантарджиево, където има и един грош на цар Иван Александър, но от ранните му емисии (Јовановић 1978, 119-140; Кузев 1993, 168). Ако тези монети са останали в активна циркулация до последните десетилетия на XIV в., както твърди И. Бъчваров, то логично е да присъстват и в съкровищата, масово укривани при завладяването на Добруджа от турците и татарите през 1388 г. и в началото на XV в. Затова ми се струва по-вероятно те да са били въведени за кратко (около десетилетие ?) в монетното обращение на добруджанския деспотат в началото на управлението на Добротица. Сигурно са били контрамаркирани в процеса на циркулация в центровете на деспотата и са изтеглени от обращение години преди смъртта му. Преди това обаче, ролята им на основно платежно средство в деспотата, каквото са имали от края на 40-те до 60-те години, е намаляла, защото след 1370 г. Добротица започва масово да имитира медни монети с името и титлата си в своя монетарница, каквато не е имал преди 1369-1370 г. Любопитно е, че в съкровищата със сребърни контрамаркирани грошове освен късните емисии на цар Иван Александър, липсват и посочените медни монети на Добротица, сечени след 1370 г. По всяка вероятност те са били в обращение в комбинация със сребърните монети на Иван Александър и Иван Срацимир, а не толкова с грошовете на Стефан Душан.

Остава открит и въпросът кога са укрити многобройните съкровища, със сходен състав и съотношение, контрамаркирани и неконтрамаркирани сръбски грошове. Идеята на Е. Оберлендер, че е станало при военните действия на цар Иван Александър срещу Добротица през 1349 г., или при византийско-генуезката война от 1351-1352 г. (Oberländer-Târnoveanu 1988, 110 Oberländer-Târnoveanu 1992, 80-81), бе оборена с неопровержими аргументи от А. Кузев (Кузев 1993, 168-170, бел. 46). Неточността на Е. Оберлендер се дължи на факта, че се е предоверил на твърденията на М. Александру-Дерска Булгару, Й. Барня, Щ. Щефънеску, и С. Йосипеску (Alexandrescu-Dersca Bulgaru 1971, 13-20; Barnea, Ştefănescu 1971, 349-350: Iosipescu 1985, 91-93). Те пък градят изводите си базирайки се на старата погрешна датировка от юни 1357 г. на Синодално постановление на Константинополската патриаршия. Според тях, Добротица е овладял крепостите Емона и Козяк в диоцеза на митрополита на Месемврия и ги е предал на варненския митрополит. Въз основа на това се предполагат войни между карвунския деспот и българския цар за власт над Варна и съседните крепости в средата на XIV в. Посочените автори, респективно Е. Оберлендер, обаче не са отчели, че документът е предатиран от юни 1357 г. към юни 1372 г. Това означава че е издаден 3 години след като цар Иван Александър е подарил Варна, Козяк и Емона на Добротица през 1369/70 г. (Мутафчиев 1925, 178-179; Гюзелев1994, № 52, 197)!

Очевидно, през 40-те и 50-те години на XIV в. няма конфликти между Карвуна и Търново, а Варна и регионът й са в границте на Търновското царство (потвърдено от венециански документ от 19 юли 1343 г.) (Гюзелев 1980, 89). По това време няма нито българо-генуезки, нито българо-венециански конфликт, а според изворите през 50-те години на XIV в. Ив. Александър поддържа добри отношения и търгува и с двете морски републики (Гюзелев 1995, 41-48, 109-117; Кузев 1993, 168-170, бел. 46; Божилов,

[10] Според нумизматите в колективните находки липсват грошове сечени след 1354 г.

Гюзелев 2004, 222; Гюзелев 2009, 34-46, 56, 62-64, 68-73). Освен това, малко вероятно е през 1348 г. Добротица да е в Карвуна. От контекста на писмените извори се разбира, че тогава той е все още във Византия. Впрочем, изглежда невероятно съкровището да е било укрито толкова рано, например в 1349 г. Проблемът кога е станало това остава неизяснен. Според А. Кузев иде реч за случайни пътни инцидентни, което е възможно, ако не бяха налице 17 съкровища от Варненския залив до Дунавската делта. Засега, за terminus ante quem условно може да се приеме походът на Амедей Савойски срещу Варна от 1367 г. и последвалите събития от 1369-1370 г., (Божилов, Гюзелев 2004, 231-233).

Интересна е топографията на грошовете в Добруджа. Единичните находки се разпределят по следния начин: 35 гроша са открити между Варна и Калиакра, 9 гроша - около Делтата, само по 2 гроша в Дръстър и Пъкуюл луй Соаре и само един около Овеч. Известно е, че около 1369-1370 г. Добротица получава от българския цар Дръстър и Овеч с околните крепости, но трябва да се отбележи, че там, иначе масовите в деспотата сръбски грошове, са голяма рядкост. През почти половинвековните интензивни археологически разкопки, от които са постъпили хиляди монети в Дръстър-Силистра, не е открит нито един грош. Единият от известните два гроша от Силистра е даден от колекционер, а вторият, съхраняван в колекцията на музея, е с неизвестен произход. Близо 40 години се провеждат системни проучвания и на съседната крепост Пъкуюл луй Соаре, при които е открит само един грош на Стефан Душан. Грошът от Ветрен също не е намерен при разкопки, а е от частна колекция. Впрочем, в частните колекции в Силистра и Тутракан установих само 2 сръбски гроша - споменатите екземпляри от Силистра (с 2 контрамарки) и от съседния Ветрен. Симптоматнично е, че нито при археологическите проучвания на А. Кузев в Овеч през 60-те години на XX в., нито в тези на С. Горянова през 2006-2008 г., нито в случайни находки, или в колекции, прецизно проучени от Л. Лазаров, не е открит сръбски грош. Не са намерени и в околните на Овеч крепости, които подобно на Дръстър, Пъкуюл луй Соаре и Ветрен, са в границите на деспотата от 1370 г. до около 1385 г. - т. е. повече от 15 години.

Прави впечатление също, че не е открито нито едно съкровище от района на Дръстър и на Овеч и околностите му със сръбски грошове или такова, в което да има сръбски грошове. Интересно е, че на север от Варна концентрацията на грошове е изключително голяма, докато в самата Варна и в крепостите на юг от нея, предадени от Иван Александър на Добротица, заедно с Дръстър и Овеч 1369/1370, те почти липсват. Наистина, наскоро бе публикувано съкровище от Варна, но условията на намирането му още не са съвсем изяснени. При това по философия на трезорирането си то е съвършено различно от останалите 15 съкровища (Лазаренко 2002, 215-229). За разлика от тях, то включва около 30 монети от всички възможни емисии от благороден метал, циркулирали в района. Има податки, че не е съкровище от обичайния тип, а представлява сбор от монети, поставени в гроб на предател (алюзия за Юда с тридесетте сребърника) през последните десетилетия на XIV в. Въпреки изказаните хипотези, това „съкровище“ е изключение и трябва да се използва много предпазливо при разискването на проблема за сръбските грошове в Добруджа.

С оглед отсъствието или оскъдното присъствие на сръбски грошове в такива значителни търговски и икономически центрове като Дръстър, Варна (?), Пъкуюл луй Соаре, Варна и Овеч, сравнително доброто им разпространение в центровете в Дунавската делта, е любопитно. Още повече, че тук се намират важните генуезки колонии Вичина (Atanasov, 1994, 122-128) и Килия-Ликостомо, както и татарски цитадели, като Исакча. Възможно е грошовете (единичните находки и двете съкровища) да са попаднали тук при овладяване на зоната от Добротица, а другата е да са резултат на търговски операции. До битката при р. Синюха в Бесарабия през 1362 г., когато татарска армия на местните (!) бегове е разбита от литовски княз Олгред (1345-1377), изглежда невъзможно Добротица да атакува градовете в Делтата, администрирана от Златната орда (Руссев 1997, 157; Божилов, Гюзелев 2004, 229). Идеята, че след 1362 г. Добротица е завладял Килия, а генуезците са задържали и се концентрирали в Ликостомо, е съмнителна (Тодорова 1982, 114). Не само липсва източник за това събитие, но има и сериозни аргументи, че Килия и Ликостомо са една и съща крепост (Diaconu 1995-1996, 235-263). Изглежда, че Добротица не е завладял Килия-Ликостомо, но основната монетна единица в деспотата му, сръбският грош, често контрамаркиран с негови знаци, на практика се открива във всички останали обитаеми поселения - Нуфъру (Вичина ?), Исакча, Никулицел, Тулча и Енисала. Засега археолозите не са установили друго стационарно поселение с находки, керамика и монети в Делтата от XIV в. Към това трябва да прибавим и двете съкровища в двата най-големи града в региона - Исакча и

Нуфъру. Както в единичните находки, така и в съкровищата, процентът на контрамаркираните монети е висок. На този фон може да се допусне, че, използвайки отслабените позиции на татарите в Северна Добруджа след 1362 г., на които до голяма степен се дължи израстването на генуезките фактории и византийската митрополия във Вичина, Добротица е овладял региона без добре укрепената от генуезците Килия-Ликостомо. Липсват преки данни, доказващи докога евентуално Добротица владее градовете в Делтата, но съществуват някои косвени доказателства. След като през 1369/1370 г. получава Дръстър, той започва усилено да сече монети със своя монограм и титла, откривани практически във всички градове, крепости и селища на деспотата (табл. 1) от Тутракан до Калиакра (за това подробно във втората част на това изследване) и от Овеч до Варна. По-късно сече и монети в Калиакра. Монети от тези емисии обаче не се откриват в градовете в Делтата, където контрамаркираните от него сръбски грошове, са представени добре. Това може да означава, че Добротица овладява временно градовете в Делтата между 1362-1370 г. Фактът, че през 1373 г. войната между Добротица и Генуа (явно започнала малко по-рано) е в напреднала фаза, е показателен. Най-вероятно генуезкият флот с чужда помощ или съдействие (татарите ?) са изтласкали Добротица от Северна Добруджа (Исакча, Нуфъру, Никулицел, Тулча и Енисала) и това е сложило началото на един 15-годишен перманентен конфликт, представляващ тема, обект на друго изследване (Атанасов 2009, 98-101).

Цитирана литература:

Авдев 2007: С. Авдев. Българските средновековни монети. София, 2007.

Атанасов 2009: Г. Атанасов. Добруджанското деспотство (Към политическата, църковната, стопанската и културната история на Добруджа през XIV в.). Велико Търново, 2009.

Атанасов 2009а: Г. Атанасов. За военните сблъсъци на Добруджанското деспотство. - В: Военни походи, въоръжение и снаряжение през Античността и Средновековието. (=Acta musei Varnaensis, 9). Варна 2009 (под печат).

Атанасов, Йорданов 1994: Г. Атанасов, И. Йорданов. Средновековният Ветрен на Дунав. Шумен, 1994.

Божилов, Гюзелев 2004: И. Божилов, В. Гюзелев. История на Добруджа, 2. Средновековие. Велико Търново, 2004.

Бъчваров 1987: И. Бъчваров. За някои проблеми на контрамаркираните монети, участвали в паричното обращение на Добруджанското деспотство през втората половина на XIV в. - Нумизматика, 1987, 3, 27-40.

Гюзелев 1994: В. Гюзелев. Извори за средновековната история на България (VII-XVв.) в австрийските сбирки и архиви. София, 1994.

Гюзелев 1995: В. Гюзелев. Очерци върху историята на българския Североизток и Черноморието (края на XII-началото на XV век.). София, 1995.

Гюзелев 2009: В. Гюзелев. Три етюда върху българския XIV век. София, 2009.

Димитров 1995: М. Димитров. Монетите от Дионисополис-Карвуна: извор за административната, политическата и стопанската история на северозападното Черноморие от IV в. пр. Хр. до средата на XV век. - Добруджа, 12, 1995, 173-179.

Јовановић 1978: В. Јовановић. Оставе средњовековних контрамаркираних динара из околине Варна (Бугарска). - Нумезматничар, 1978, 1, 119-140.

Йорданов 1982: И. Йорданов. Монети от Чиракман. - В: Чиракман-Карвуна-Каварна. София, 1982, 57-61

Йорданов 1990: И. Йорданов. Средновековни монети от музея в Балчик - В: Балчик. Древност и съвремие. Добрич, 1990, 51-55.

Кузев 1961: А. Кузев. Грошове на Стефан Душан с контрамарки. - Археология, 1961, 2, 14-17

Кузев 1984: А. Кузев. Сръбски грошове в Добруджа през XIV в. - Известия на Народния музей - Варна, 24, 1984, 106-115

Кузев 1992: А. Кузев. Находка на сръбски грошове от XIV в. при с. Соколник, Добричко. - Известия на Народния музей - Варна, 28, 1992, 269-279.

Кузев 1993: А. Кузев. Находка на сръбски и босненски грошове от XIV в. край с. Храброво, Балчишко. - Известия на Народния музей - Варна, 29, 1993, 144-183.

Кузев 1994-1995: А. Кузев. Две малки находки на сръбски грошове от XIV в. северно от с. Долище, варненско. - Известия на Народния музей - Варна, 30-31, 1994-1995, 249-251.

Кузев 1996-1997: А. Кузев. Малка находка на сръбски и босненски грошове. - Известия на Народния музей - Варна, 32-33, 1996-1997, 181-183

Кузев 1996-1997а: А. Кузев. Съкровище от контрамаркирани грошове на Стефан Душан. - Известия на Народния музей - Варна, 32-33, 1996-1997, 187-194.

Лазаренко 2002: И. Лазаренко. Находка от средновековни сребърни монети от Варна. - В: Българските земи през средновековието (VII-XVIII в.). Международна конференция в чест на 70-годишнината на проф. Александър Кузев (= Acta musei Varnaensis, III - 1). Варна, 2002, 215-238.

Мутафчиев 1925: П. Мутафчиев. Към историята на месемврийските манастири. - В: Сборник в чест на В. Н. Златарски. София, 1925, 178-179.

Парушев 1990: В. Парушев. Средновековни монети от Калиакра. - Известия на Народния музей - Варна, 26, 1990, 141-146.

Руссев 1997: Н. Руссев. Българите и татарите от „Златната орда“ на Долния Дунав (втората половина

на XIV - първата половина на XV в.). - Българите в Северното Причерноморие, 6, 1997, 153-168.
Тодорова 1982: Е. Тодорова. Отношенията на Добротица с генуезците. - В: Средновековна България и Черноморието. Варна, 1982, 111-118.
Alexandrescu-Dersca Bulgaru 1971: M.Alexandrescu-Dersca Bulgaru. La seigneurie de Dobrotići, fief de Byzance. - In: Actes de congrès international des études byzantines, 3. Bucurşti, 1971, 13-20.
Atanasov 1994: G. Atanasov. La vicina medievale et la forteresse de Nutaru. - Etudes Balkaniques, 1994, 1.
Barnea, Ştefănescu 1971: I. Barnea, Ş. Ştefănescu. Din istoria Dobrodgei. 3. Bucureşti, 1971.
Bătrina, Bătrina 1977: L. Bătrina, A. Bătrina. Contribuţii la cunoaşterea architecturii medievale din Dorogea: biserica sf. Atanase din Niculiţel (jud. Tulcea). - Studia cercetări şi istoria vece şi archeologoa - Bucureşti, 28, 4, 1977, 535-540.
Diaconu 1995-1996: P. Diaconu. "Kilia et Licostomo". Un faux problème de géographie historique. - In: Il Mar Negro, 2, 1995-1996, 235-266.
Iliescu 1977: O. Iliescu. Monede medievale şi moderne descoperite la Păcuiul lui Soare in anii 1956-1974. - In: Păcuiul lui Soare; 2. Bucureşti, 1977.
Iosipescu 1985: S. Iosipescu. Balica, Dobrotiă, Ioancu. Bucurşti, 1985.
Lăzuracă, Mănucu-Adameştesnu 1980: E. Lăzuracă, G. Mănucu-Adameştesnu. Noi descoperiri archeologice la Enisala. - Materiale şi cercetări archeologice - Bucureşti, 14, 1980, 538-542.
Oberländer-Târnoveanu 1980: E. Oberländer-Târnoveanu. Cronica descoperiliror monetare din nordul Dobrogei. - Peuce, 8, 1980, 508-512.
Oberländer-Târnoveanu 1981-1982: E. Oberländer-Târnoveanu. Circulaţia monede sîrbeşti din secolele XIII-XIVs. la Dunarea de Jos şi comerţul raguzani în Balkani. - Buletin Studii numismatiă România - Bucureşti, 75-76, 1981-1982, 301-319.
Oberländer-Târnoveanu, Mănucu-Adameştesnu 1984: E. Oberländer-Târnoveanu, G. Mănucu-Adameştesnu. Monede din secolele XII-XIVs. descoperite din Nufăru (jud. Tulcea). - Peuce, 9, 1984, 260-271.
Oberländer-Târnoveanu 1992: E. Oberländer-Târnoveanu. Un trésor de monnaies serbes et bosniques trouvé au Bouches de Danube (note préluminaire). - Нумизматничар, 15, 1992, 69-89.

Coins, mints and monetary circulation in the Dobruja despotate in the second half of the fourteenth century AD.

I. The emergence and distribution of Serbian and Bosnian stivers (Summary)

Georgi Atanasov

The beginning of active monetary circulation in the Dobruja despotic domain (despotate) is associated with the imported and countermarked Serbian stivers (grosha), more than ninety per cent of which were minted by King Stefan Dušan of Serbia (AD1331-1355) (fig. 4).

Serbian stivers (grosha) (figs. 1-4). The observations made so far show that more than 1100 Serbian stiver/grosha have been found across the despotate, whereby around 930 coins were uncovered as hoards and 75 single finds came from almost each center. The majority of the hoarded stivers are uncovered in the northern zone between Varna and Kaliakra, as well as around Nuffurru-Isakcha in the Delta, while the single finds most often come from the close vicinity of Varna, Drastar and Ovech. Most probably they started to circulate in the region around AD 1350, i.e. when Dobrotitsa settled to rule in Kaliakra; they remained in active exchange till around AD 1370. This is probably the reason for their small amounts in the area of Drastar, Ovech and Varna. In addition, their presence in the Delta suggests that, in the period between AD 1362 and 1370, Dobrotitsa took only a temporary hold of the towns situated there.

The possibility that Serbian stivers have reached Dobruja as a result of certain contacts between the ruler of Karvuna and Stefan Dušan should not be excluded. It is plausible that in AD 1346 Balik, in cooperation with Stefan Dušan, had sent his brothers Todor and Dobrotitsa together with a 1000 army to help the Regency in Constantinople. This event is a terminus post quem for the circulation of the stivers around the 1370s.

Кариерни източници на флинта от селищна могила Казанлък: седиментоложко изследване

Чавдар Начев

По време на цялостното разкопаване на селищна могила Казанлък, извършено през периода 1967-1971 г., са разграничени 17 строителни хоризонта. Между строителните хоризонти не е установено стратиграфско прекъсване (Георгиев 1974, 6-7). При съвременните изследвания, въз основа на подробно проучване на целия керамичен комплекс, е извършено актуализиране на периодизацията (Николов 1998, 17, 55-56), имаща следния вид: строителни хоризонти XVII-XI (период Караново I - азмашки вариант, ранен неолит); строителни хоризонти X-IX (период Протокараново III, вариант Караново I-III, среден неолит); строителни хоризонти VIII-II (период Караново III, първа половина на късния неолит).

От селищната могила произхожда значителна кремъчна колекция. Кремъчният инвентар е разнообразен с точни стратиграфски данни и предлага възможности за комплексни проучвания. Кремъчната колекция има предимно пластинчат характер и се състои от 1578 артефакта или 31.53% от работния инвентар (Кънчев, Начев 1999, 26). Кремъчната индустрия се е развивала при постоянен дефицит на флинт, тъй като в близост до селищната могила няма естествени находища на качествени кремъчни суровини (обр. 5).

В настоящата работа на основата на седиментоложко изучаване на кремъчни артефакти от различни строителни хоризонти на археологическия обект са направени изводи относно кариерните източници на флинтова суровина по време на ранния, средния и първата половина на късния неолит. При изучаването на образците е използван комплекс от макроскопски методи (бинокулярна лупа) и микроскопски методи (оптически поляризационен микроскоп с преминаваща светлина). При интерпретацията на резултатите са взети предвид съществуващите знания за кремъчните находища в България (Горанов 1965, 329-331; Начев, Ковнурко, Кънчев 1981, 41-58; Султанов 1982, 51-59; Nachev, Kunchev 1984, 65-82; Nachev, Nachev 1989, 81-92 ; Начев 2005, 77-80; Сиракова 2006; Начев, 2008, 30-38; Gurova, Nachev 2008, 29-35; Начев 2009, под печат).

Предположения относно кариерните източници на флинт за селищна могила Казанлък са правени в предишни публикации (Кънчев, Начев 1999, 29). В цитираната работа на основата на технико-типологическата характеристика на кремъчните артефакти и някои петрографски особености са посочени като кариерен източник находищата на кремъчни конкреции в Североизточна България и в частност тези при Крива река, Разград и др.

На седиментоложко (седимент-петрографско) изследване са подложени общо 38 образеца (25 микроскопски препарати - дюншлифи от кремъчни артефакти и 13 кремъчни пластини), разпределени както следва (табл. 1): (група 1) - 13 бр. дюншлифи от кремъчни пластини с точни стратиграфски данни, обхващащи от II до XVI строителен хоризонт; (група 2) - 13 кремъчни пластини с точно стратиграфско отнасяне съответно към VIII, X, XIII, XIV и XVI строителни хоризонти, но без направени микроскопски препарати; (група 3) - 12 бр. дюншлифи от кремъчни пластини, без номера от инвентарната книга на археологическия обект. Тези образци са взети от по-късен изкоп, наречен в документацията на разкопките „ограден зид“ (според В. Николов става дума за рововo светилище от ранната бронзова епоха - срв. Николов 2008) и по тази причина са без стратиграфия, т.е. тяхната възраст може да бъде определена общо като неолит. В настоящето изследване образците от група 1 и група 3 са подложени на микроскопско изучаване, а тези от група 2 - на макроскопско описание.

Кариерните източници в настоящата работа са определени в зависимост от тяхната принадлежност към мизийския и лудогорския флинт (Gurova, Nachev 2008, 33-34; Начев

Инв. №	Макроскопско описание	Строителен хоризонт	Възраст	Източник
		Група 1		
8	Флинт сивочерен, пластина - дюншлиф	Казанлък, II стр. х.	неолит, късен	мизийски
2219	Флинт восъчен, пластина - дюншлиф	Казанлък, III стр. х.	неолит, късен	мизийски
1437	Флинт восъчен, пластина - дюншлиф	Казанлък, IV стр. х.	неолит, късен	лудогорски
1070	Флинт восъчен, пластина - дюншлиф	Казанлък, V стр. х.	неолит, късен	мизийски
1319	Флинт восъчен, пластина - дюншлиф	Казанлък, VIII стр. х.	неолит, късен	мизийски
114	Флинт восъчен, пластина - дюншлиф	Казанлък, X стр. х.	неолит, среден	мизийски
2211	Флинт восъчен, пластина - дюншлиф	Казанлък, XIII стр. х.	неолит, ранен	мизийски
1114	Флинт сив, пластина - дюншлиф	Казанлък, XIII стр. х.	неолит, ранен	мизийски
2485	Флинт восъчен, пластина - дюншлиф	Казанлък, XIV стр. х.	неолит, ранен	мизийски
1403	Флинт восъчен, пластина - дюншлиф	Казанлък, XIV стр. х.	неолит, ранен	мизийски
1532	Флинт восъчен, пластина - дюншлиф	Казанлък, XV стр. х.	неолит, ранен	мизийски
2979	Флинт восъчен, пластина - дюншлиф	Казанлък, XVI стр. х.	неолит, ранен	мизийски
209	Флинт тъмносив, пластина - дюншлиф	Казанлък, ограден зид	неолит	мизийски
		Група 2		
1010	Флинт восъчен, фино равномерно петнист - пластина	Казанлък, VIII стр. х.	неолит, късен	*???*
608	Флинт восъчен, фино равномерно петнист - пластина	Казанлък, X стр. х.	неолит, среден	*???*
114	Флинт восъчен, фино неравномерно петнист - пластина	Казанлък, X стр. х.	неолит, среден	*???*
639	Флинт светлосиво кафяв с кора от пишеща креда - пластина	Казанлък, X стр. х.	неолит, среден	мизийски
1736	Халцедон - сивокафяв, полупрозрачен, масово микрофауна, пластина	Казанлък, X стр. х.	неолит, среден	мизийски
1766	Флинт,светлокафяв, едро петнист-пластина	Казанлък, XIII стр. х.	неолит, ранен	*???*
3899	Флинт восъчен, едро петнист - пластина	Казанлък, XIV стр. х.	неолит, ранен	*???*
1264	Флинт едро, неравномерно петнист - пластина	Казанлък, XIV стр. х.	неолит, ранен	*???*
2434	Флинт светлокафяв, просветляващ, едро неравномерно петнист - пластина	Казанлък, XIV стр. х.	неолит, ранен	*???*
2665	Флинт восъчен, полупрозрачен равномерно петнист	Казанлък, XVI стр. х.	неолит, ранен	*???*
2461	Флинт восъчен, слабо петнист - пластина	Казанлък	неолит	*???*
3596	Флинт восъчен, слабо петнист - пластина	Казанлък	неолит ?	*???*
3801	Флинт, кафяв-неравномерно оцветен пластина с карбонатен налеп	Казанлък, ограден зид	неолит ?	*???*
		Група 3		
1	Флинт, артефакт - дюншлиф	Казанлък, ограден зид	неолит ?	*мизийски*
2	Флинт, артефакт - дюншлиф	Казанлък, ограден зид	неолит ?	*лудогорски*
3	Флинт, артефакт - дюншлиф	Казанлък, ограден зид	неолит ?	*мизийски*
4	Флинт, артефакт - дюншлиф	Казанлък, ограден зид	неолит ?	*мизийски*
5	Флинт, артефакт - дюншлиф	Казанлък, ограден зид	неолит ?	*мизийски*
6	Флинт, артефакт - дюншлиф	Казанлък, ограден зид	неолит ?	*мизийски*
7	Флинт, артефакт - дюншлиф	Казанлък, ограден зид	неолит ?	*мизийски*
8	Флинт, артефакт - дюншлиф	Казанлък, ограден зид	неолит ?	*мизийски*
9	Флинт, артефакт - дюншлиф	Казанлък, ограден зид	неолит ?	*мизийски*
10	Флинт, артефакт - дюншлиф	Казанлък, ограден зид	неолит ?	*мизийски*
11	Флинт, артефакт - дюншлиф	Казанлък, ограден зид	неолит ?	*мизийски*
12	*Флинт, артефакт - дюншлиф*	*Казанлък*	*неолит*	*мизийски*

Табл. 1. Резултати от седиментоложко изучаване на кремъчни артефакти от селищна могила Казанлък - ранен, среден и първа половина на късния неолит

Table 1. Results of the sedimentological examination of flint artifacts from Tell Kazanlak dating to the early and middle Neolithic and to the first half of the later Neolithic

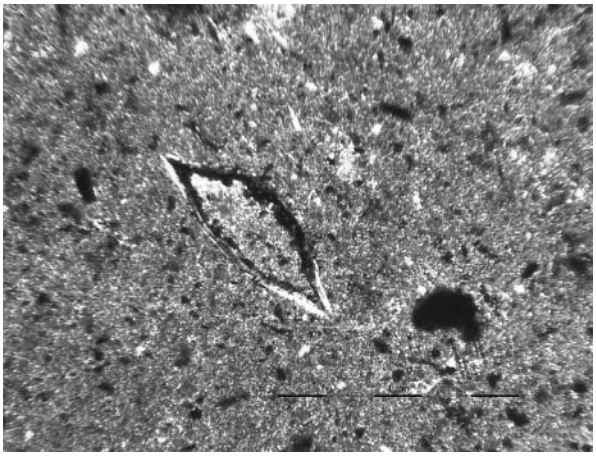

Обр. 1. Селищна могила Казанлък, XIV строителен хоризонт, период Караново I (азмашки вариант), ранен неолит. Микроскопска снимка на кремъчна пластина от восъчен флинт. Основната маса е съставена от крипто- до микрокристален халцедон с много включения от микрофауна, фрагменти от вместващата скала и теригенни частици. Микрофотографията е направена на дюншлиф при преминаваща светлина, кръстосани николи. Инв. № 1403.

Fig. 1. Tell Kazanlak, building horizon XIV. Early Neolithic Karanovo I period (Azmak variant). Photomicrograph of a waxy flint blade. The ground mass is composed of crypto- to micro-grain chalcedony with many inclusions of micro-fauna, fragments of host rock and terrigenous particles. This thin-section photomicrograph was taken in cross-polarized light. Inv. No. 1403

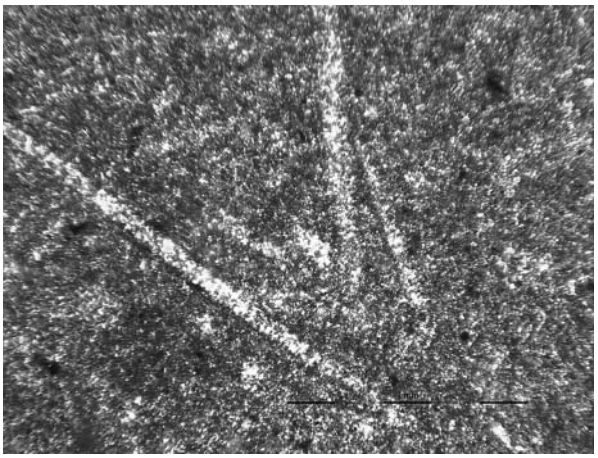

Обр. 2. Селищна могила Казанлък, IV строителен хоризонт, период Караново III, първата половина на късния неолит. Микроскопска снимка на кремъчна пластина от восъчен флинт. Основната маса е съставена от крипто- до микрокристален халцедон и еднолъчеви спикули на гъби, изпълнени с микрокристален халцедон. Микрофотографията е направена на дюншлиф при преминаваща светлина, кръстосани николи. Инв. № 1437.

Fig. 2. Tell Kazanlak, building horizon IV. Karanovo III period, first half of the later Neolithic. Photomicrograph of a waxy flint blade. The ground mass is composed of crypto- to micro-grain chalcedony and monoaxial sponge spiculae filled with micro-grain chalcedony. This thin-section photomicrograph was taken in cross-polarized light. Inv. No. 1437

2009, под печат), като двата вида са териториално обособени и никъде не се припокриват на територията на България (обр. 5). За определяне на конкретните кариерни източници, послужили за направа на изследваните артефакти, е извършен качествен сравнителен анализ с еталонна колекция от микроскопски препарати (700 броя) от 65 броя природни находища от цялата територия на България. Еталонната микроскопска колекция включва образци от кремъчни конкреции от първични (в коренната скала) и вторични (дезинтегрирани от коренната скала или разсипни) находища. При макроскопското описание са използвани както еталони образци от кремъчни конкреции от фондовете на музея „Земята и хората“, така и работни образци на автора. Резултатите са показани в табл. 1 и обр. 5.

Резултати от микроскопските изследвания

При микроскопското изследване се изготвя тънка пластина (30 микрона) от кремъчния материал, която се изучава в преминаваща поляризирана светлина. Наблюдават се градивните (строежни) елементи на кремъчния материал, което предоставя много по-големи възможности за описание и респективно диагностика и разпознаване (в около 70% от случаите) на кариерните източници.

При микроскопското изучаване (табл. 1) се установи, че от общо представените 25 броя микроскопски препарата 23 броя принадлежат към мизийския флинт и само 2 броя към лудогорския (разградски, добруджански) флинт. Мизийският флинт е масов и присъства във всички строителни хоризонти. Образците от лудогорски флинт се появяват в малки количества по време на първата половина на късния неолит.

Типичен пример за мизийски флинт е образец с инв. №1403. Флинт восъчен, кремъчна пластина - дюншлиф, XIV строителен хоризонт, период Караново I (азмашки вариант), ранен неолит. Наблюдава се (обр. 1) основна маса от крипто- до микрокристален халцедон с много включения от микрофауна, фрагменти от вместващата скала и теригенни частици. Също така включения от калцит и черен опал. При тези образци има добро

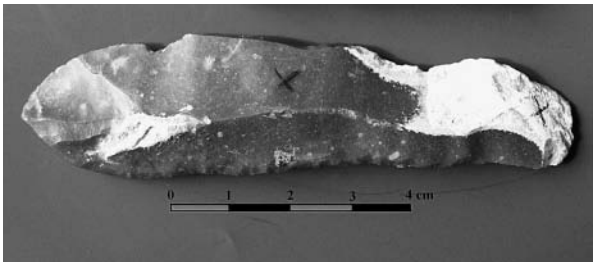

Обр. 3. Селищна могила Казанлък, X строителен хоризонт, период Протокараново III (вариант Караново I-III), среден неолит. Кремъчна пластина от светлокафяв кремък с гладък лом. В единия край се наблюдава остатък от пишеща креда - реликт от кората на конкрецията, от която е изработен артефакта. Инв. № 639

Fig. 3. Tell Kazanlak, building horizon X. Middle Neolithic Proto-Karanovo III period (Karanovo I-III variant). Flint blade of light brown color, with smooth fracture and chalk cortex at the one end. Inv. No. 639

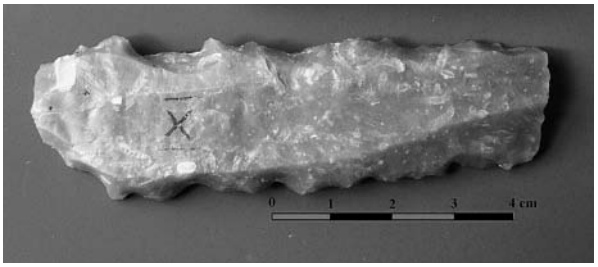

Обр. 4. Селищна могила Казанлък, X строителен хоризонт, период Протокараново III (вариант Караново I-III), среден неолит. Кремъчна пластина със светлосив цвят с кафяв оттенък и неравен (трескавиден) лом. Макроскопски се наблюдава масово присъствие на фосили. Инв. № 1736

Fig. 4. Tell Kazanlak, building horizon X. Middle Neolithic Proto-Karanovo III period (Karanovo I-III variant). Flint blade of light gray color, brown hued, with irregular fracture. Massive presence of fossils on macroscopic level. Inv. No. 1736

съвпадение с микроскопските еталони от мизийски флинт. Данните за останалите 22 микроскопски препарати показват също тяхната принадлежност към мизийския флинт. Най-вероятният конкретен кариерен източник на всички тези кремъчни суровини е от района на брега на Дунав при Сомовит - Никопол и долните течения на реките Вит и Осъм.

Характерен представител за лудогорски флинт по микроскопски белези е образец с инв. № 1437. Флинт восъчен, дюншлиф от кремъчна пластина - IV строителен хоризонт, период Караново III, първа половина на късния неолит. Наблюдава се (обр. 2) основна маса, изградена от крипто- до микрозърнест халцедон, в която са развити игловидни включения, запълнени от микрозърнест халцедон. Игловидните включения представляват еднолъчеви, силно удължени игли (спикули) от кремъчни гъби и наред с други белези са диагностични за този тип кремъчна суровина. При тези образци има пълно съвпадение с микроскопските еталони от лудогорски флинт, тип равно. С идентични микроскопски особености се характеризира и още един образец (№2, табл. 1), който обаче е без точни стратиграфски данни и неговата възраст може да бъде приета общо като неолит. Конкретният кариерен източник за този тип флинтова суровина е по долината на Топчийска река при селата Равно и Каменово, където и сега могат да бъдат наблюдавани богати вторични (разсипни) находища на кремъчни конкреции, имащи правилна форма, големи размери и много добра цепителност (ломливост).

Резултати от макроскопското изучаване

Макроскопското изучаване на кремъчни артефакти (Начев 2008, 34) среща редица затруднения при определяне на кариерните източници на суровините. Поради това този вид анализ, само в единични случаи (около 10%) дава положителни резултати. По същество методът се състои в изучаването на кремъчни оръдия с невъоръжено око, с джобна лупа - увеличение до 10 пъти и бинокулярна лупа (стереомикроскоп) с увеличение до 60 пъти. При тези условия се наблюдават повърхностите на кремъчните оръдия, цветът и отделни включения. По този метод обаче не са достъпни за наблюдение частичките (градивните елементи), участващи в строежа (конструкцията) на кремъка. При почти пълната непригодност на цвета за надеждна диагностиката на кремъчни артефакти (Начев, 2005, 78-79), остава единствено възможността да бъдат използвани други, сравнително рядко срещащи се в кремъчните оръдия белези, като например части от кората на конкрециите (върху коровите пластини), характерна смяна на ивици с различно оцветяване (но не цвета на самите конкреции), включения от макрофауна и др. Очевидно само в единични случаи макроскопското изучаване дава резултати, позволяващи разпознаване на кариерните източници на кремъчната суровина.

В процеса на макроскопското изучаване на ограничен брой пластини в тел Казанлък (общо 13 бр., табл. 1, група 2) в два от случаите е възможно да бъде определен районът, от който произхождат кремъчните суровини. Инв. №

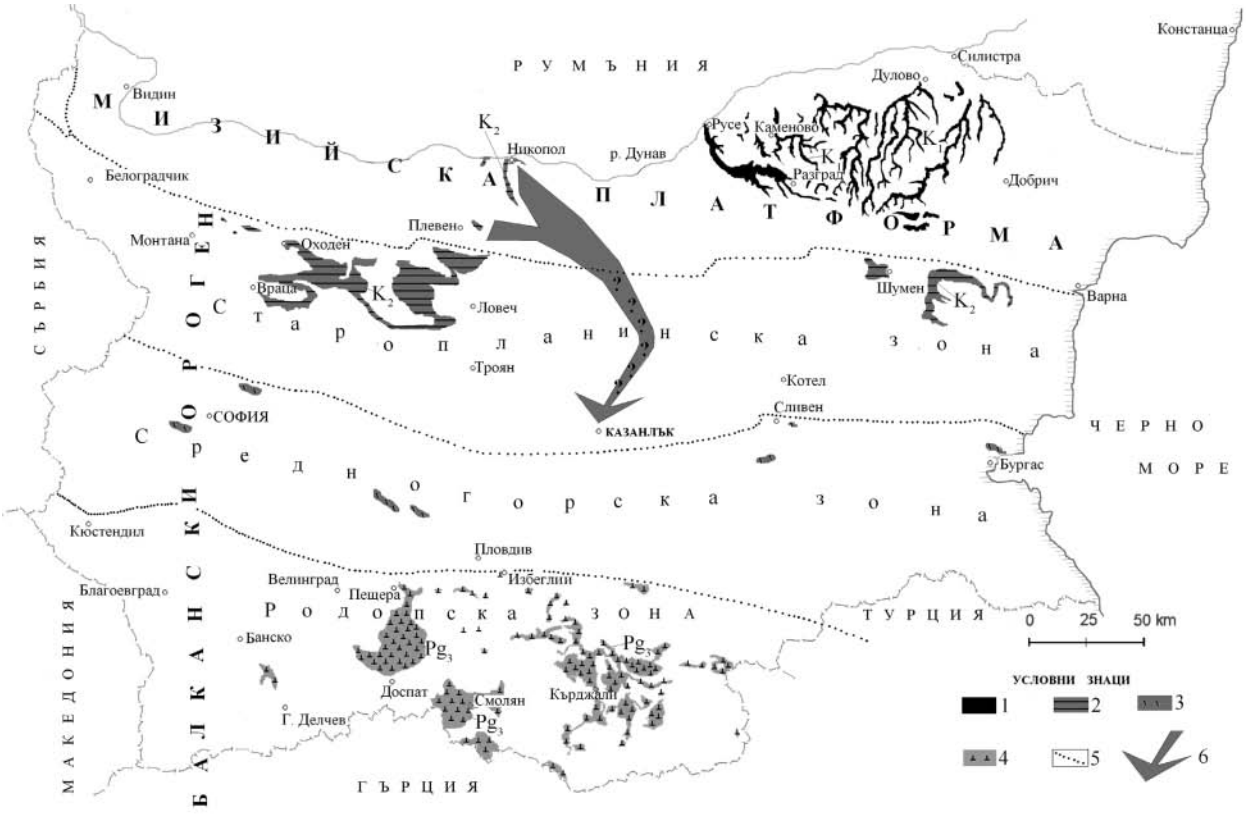

Обр. 5. Териториално разпространение на основните типове флинт-съдържащи скали в България, използвани по време на неолита и халколита: 1 - долнокредни (аптски) варовици с кремъчни конкреции - лудогорски флинт (К1); 2 - горнокредни варовици или пишеща креда с кремъчни конкреции - мизийски флинт (К2); 3 - вулканогенни скали с атипичен флинт от Средногорската зона; 4 - вулканогенни скали с атипичен флинт от Родопската зона (Pg3); 5 - граница между геоложките зони и области; 6 - кариерни източници и възможни пътища на транспорт на флинтовата суровина

Fig. 5. Distribution of major types of flint-containing rocks in Bulgaria used in the Neolithic and Chalcolithic: 1 Lower Cretaceous (Aptian age) limestones with flint concretion (Luda Gora Flint, K1); 2 Upper Cretaceous limestones or chalk with flint concretion (Moesian Flint, K2); 3 Volcanogenic rocks with atypical flint from Sredna Gora Zone; 4 Volcanogenic rocks with atypical flint from Rhodope Zone (Pg3); 5 Geological boundary between zones; 6 Quarry sources and possible transportation routes of flint raw materials

639 - корова кремъчна пластина, с дължина 81 мм (обр. 3). Стратиграфски данни - X строителен хоризонт - период Протокараново III (вариант Караново I-III), среден неолит. Материалът, който е използван, е кафяв кремък с гладък лом. В единия край на пластината има тънка кора с остатъци от пишеща креда. В този случай наличието на тънка кора с остатъци от пишеща креда е недвусмислено доказателство за принадлежност към мизийския флинт (Начев 2009, под печат), произлизащ от разкритията в района на брега на Дунав при Сомовит - Никопол и долните течения на реките Вит и Осъм.

Инв. № 1736 - кремъчна пластина, пречупена от единия край, дължина 68 мм. Стратиграфски данни - X строителен хоризонт, период Протокараново III (вариант Караново I-III), среден неолит. Материалът е кремък, сиво-кафяв, с грапав (тресковиден) лом. На места (обр. 4) се наблюдава масово присъствие на силицифицирана микрофауна, включително дребни фрагменти от кремъчни гъби, единични трилъчеви спикули. Тресковидният лом се дължи на масовото присъствие на микрофауна, която създава известна неоднородност в физикомеханичните свойства на кремъчния материал. В този случай наличието на специфична силицифицирана макрофауна, особено дребни фрагменти от кремъчни гъби и единични трилъчеви спикули са указание за принадлежност към мизийския флинт (Начев 2009, под печат). Най-вероятният конкретен източник е брега на Дунав при Сомовит - Никопол и долните течения на реките Вит и Осъм.

Изводи

1. Още по време на ранния неолит (период Караново I, азмашки вариант - най-ранните налични данни са от XVI строителен хоризонт.)

уседналите земеделци от селищна могила Казанлък са използвали като основен суровинен източник кремъчните суровини от мизийски флинт, произлизащ от района на брега на Дунав при Сомовит - Никопол и долните течения на реките Вит и Осъм (обр. 5).

2. Широкото използване на кремъчни суровини от мизийски флинт в тел Казанлък продължава през целия ранен, среден и първата половина на късния неолит (от XVI до II строителен хоризонт, т.е. от периодите Караново I, азмашки вариант; Протокараново III, вариант Караново I-III и Караново - III), като броят на кремъчните артефакти, респективно на добиваните количества флинтова суровина се увеличават експоненциално.

3. По време на първата половина на късния неолит (IV строителен хоризонт - период Караново III), наред с масовото присъствие на артефакти от мизийски флинт в кремъчната колекция се появяват малки количества (по наличните данни около 8%) от лудогорски флинт тип равно. Лудогорският флинт тип равно образува значителни натрупвания в района северно от Разград, по долината на Топчийска река. Най-вероятните конкретни източници са естествените разсипни находища при селата Каменово и Равно.

Дискусия

1. Макроскопското описание на кремъчни артефакти е недеструктивен метод, но само в отделни случаи (около 10 %) дава надеждна информация относно кариерните източници на суровината. Следователно методът дава представителни резултати при по-голям брой (повече от 100) изучени образци. Очевидно ще бъде информативно, ако в бъдеще кремъчна колекция от тел Казанлък (доколкото е достъпна) бъде описана макроскопски.

2. Цветът на флинта, определян при макроскопското описание е лесно различимо физическо свойство, но не е надежден белег за привързване на кремъчни артефакти към определен кариерен източник (Начев 2005, 78-79). За целта трябва да бъде извършван качествен сравнителен анализ между суровини и артефакти въз основа на други характерни макроскопски белези, като реликти от кората на конкрециите, характерна зоналност в оцветяването, включения от макрофауна и др.

3. Изводите относно кариерните източници в настоящата работа са с висока степен на достоверност. Пътищата за пренасяне на флинтовата суровина обаче, остават извън темата и на картата са представени само като хипотеза.

Цитирана литература:

Георгиев 1974: Г. И. Георгиев. Стратиграфия и периодизация на неолита и халколита в днешните български земи. - Археология, 1974, 4, 1-18.

Горанов 1965: А. Горанов. Силициты (халцедониты) апта в Поповском районе. - В: Карпато - Балканска геологическа асоциация, VII конгрес (доклади) част II, 1. София, 1965, 329-331.

Кънчев, Начев 1999: К. Кънчев, И. Начев. Флинтът от селищната могила в град Казанлък. - Казанлък в миналото и днес, 5, 1999, 26-33.

Начев, Ковнурко, Кънчев 1981: И. Начев, Г. Ковнурко, К. Кънчев. Кремъчните скали в България и тяхната експлоатация. - Интердисциплинарни изследвания, 7-8, 1981, 41-58.

Начев 2005: Ч. Начев. Флинтът от района на пещерата „Козарника“, Белоградчишко с оглед на неговата праисторическа употреба. - В: Национална теоретична конференция - Бургас. Бургас, 2005, 77-80.

Начев 2008: Ч. Начев. Геоложка характеристика на находища на флинт от района на Козарника, Северозападна България. - В: Праисторически проучвания в България: новите предизвикателства. София, 2008, 30-38.

Начев 2009: Ч. Начев. Основните типове флинт в България, като суровини за направа на артефакти. - Интердисциплинарни изследвания, 20, (под печат).

Николов 1998: В. Николов. Проучвания върху неолитната керамика в Тракия. Керамичните комплекси Караново II-III, III и III-IV в контекста на Северозападна Анатолия и Югоизточна Европа. София, 1998.

Николов 2008: В. Николов. Светилище от ранната бронзова епоха на тел Казанлък. - Археология, 2008, 1-4, 23-33.

Сиракова 2006: С. Сиракова. Къснопраисторическа експлоатация на кремъчни находища по долините на реките Осъм и Вит, Северна България. София, 2006.

Султанов 1982: А. Султанов. Горнокредните кремъчни конкреции от Северна България. - Палеонтология, стратиграфия и литология, 17, 1982, 51-59.

Gurova, Nachev, 2008: M. Gurova, C. Nachev. Formal Early Neolithic toolkits: archaeological and sedimentological aspects. - In: R. Kostov, B. Gaydarska, M. Gurova (ed.). Geoarchaeology and archaeomineralogy. Proceedings of the international conference. Sofia, 2008, 29-35.

Nachev, Kunchev 1984: I. Nachev, K. Kunchev. Aptian and Quaternary Flint in North-East Bulgaria. - In: III Seminar on Petroarchaeology. Plovdiv, 1984, 65-82.

Nachev, Nachev 1989: I. Nachev, C. Nachev. Distribution and Evolution of Siliceous Rocks in Bulgaria. - In: J. R. Hein, J. Obradovich (ed.). Siliceous deposits of the Tethys and Pacific Regions. New York, Berlin, Heidelberg, 1989, 81-92.

Lithic quarry sources for the flint tools from tell Kazanluk – a sedimentological examination (Summary)

Chavdar Nachev

The present work is based on a sedimentological study of flint artifacts from the Early, Middle and Late Neolithic from tell Kazanluk. A combination of macroscopic methods (binocular) and microscopic methods (polarized transmitted light) is used for the examination of the specimens. For the purposes of the microscopic studies, a comparison with a reference collection of microscopic preparations (700 pieces) from 65 natural outcrops of flint from the entire territory of Bulgaria is made. The quarry sources of flint raw materials are defined on the basis of their affiliation to 'Moesian' flint or 'Luda Gora' flint. Moesian flint is widespread in Central Northern Bulgaria, their host rocks being chalk and limestone of Upper Cretaceous (Santonian and Campanian) age. The Luda Gora flint comes from North East Bulgaria, with host rocks of limestones with Lower Cretaceous (Aptian) age. The distribution of both types of flint does not overlap anywhere in Bulgaria. The research reached the following conclusions: (1) Moesian flint was used as the main raw material during the Early Neolithic in tell Kazanluk. This flint comes from the right, rocky bank of the Danube River near the towns of Somovit – Nikopol, as well as from the lower courses of the rivers Vit and Osam; (2) the widespread use of Moesian flint in tell Kazanluk continues throughout the Early, Middle and Late Neolithic and the number of flint artifacts increases exponentially; (3) along with the massive presence of artifacts from Moesian flint, small quantities of Luda Gora flint - type Ravno have appeared during the Late Neolithic (around 8% of the available sample). It derives from an area to the North of the town of Razgrad, along the valley of the Topchiyska River, most probably from outcrops around the villages of Kamenovo and Ravno.

Пръстенът на Amantus - *signum beneficiarii consularis*?

Марио Иванов

В колекцията на Националния археологически музей - София се съхранява златен пръстен от римската епоха (инв. № 5754), с неизвестно местонамиране в Южна Тракия (обр. 1). Същият е вече публикуван в изследването върху римската ювелирна колекция на НАМ - София (Ruseva-Slokoska 1991, 167, № 185). Заедно с други екземпляри, изработени от злато и сребро, пръстенът е отделен в тип VII, вариант II на пръстените без камъни. Хронологията на въпросния тип пръстени е в III век, като има известни негови паралели от Рим и от колекцията на British Museum (Ruseva-Slokoska 1991, 76; Higgins 1961, 190). Върху правоъгълния щит с трапецовидно напречно сечение е гравиран особен знак и името *Amanti* (gen. sing. от Amantus), изписано огледално в три реда по две букви. В цитираното изследване е разгледана хронологията и типологичната характеристика на пръстена, без да се прави коментар на украсата върху щита. Посочено е единствено, че пръстенът е използван като печат, а името Amantus (на бълг. „обичан, любим“) е характерно по-скоро за освободен роб, отколкото за свободен гражданин (Ruseva-Slokoska 1991, 167). Настоящата статия има за цел анализиране на изображението върху пръстена.

Гравираният върху щита на златния пръстен знак представлява вертикална черта с малък сферичен завършек в горния край. От двете страни на чертата, приблизително по средата, са поставени два кръга, които посредством две други хоризонтални черти, заоблени в краищата, се свързват с основната вертикална черта (обр. 1). В пространствата между кръговете и хоризонталните черти, както и в самите кръгове, са изобразени по две букви, представящи огледалното изписване на името Amanti. Описаното изображение върху пръстена представлява известен знак, който в научната литература обикновено се свързва с *beneficiarii consularis* и носи обозначението „копие на бенефициария“ (Alföldi 1959, 11, pl. 10; Oldenstein 1976, 152-156; Webster 1998, 139; Ritterling 1919; Иванов 1984, 50; Иванов 2004, 107). Според откритите находки и релефни изображения тези характерни завършеци на копия показват известни различия във външния си вид, като това вероятно се дължи на хронологическото им развитие (Alföldi 1959, 12). Най-близки аналогии за изображението върху разглеждания тук пръстен предлагат две находки от *Alcudio* на о-в Майорка (обр. 2) и от музея в Авиньон (обр. 3). Подобен знак представя и релефното изображение върху една надгробна плоча от III век (обр. 4) на *frumentarius Augusti* от Перинт (Sayar 1998, 266-268, № 80, Taff. XXI, Abb. 80).

Обр. 1. София, НАИМ. Златен пръстен-печат на Amantus, III век (по Ruseva-Slokoska 1991, 167, № 185).
Fig. 1. Sofia, NAIM. Golden ring-seal of Amantus. 3rd century AD (after Ruseva-Slokoska 1991, 167, № 185)

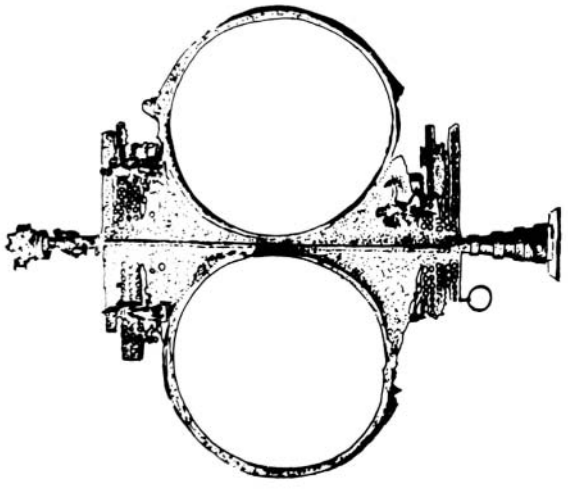

Обр. 2. Alcudio, о. Майорка. Бронзов знак (по Иванов 1984, обр. 2 б).
Fig. 2. Alcudio, Mallorca Island. Bronze sign (after Иванов 1984, обр. 2 б).

Приведените паралели ясно свидетелстват, че изобразеният знак върху пръстена на Амантус не е случаен и има определено значение, като символ на служебен ранг - вероятно *beneficiarius consularis или frumentarius*. Категорията на бенефициариите обхваща служители в канцелариите и щабовете на Рим, officia на съответните провинциални управители, както и щабовете на легиони и помощни части. Тези лица са войници, освободени от непосредствените си военни задължения, предвид ангажирането им с административно-канцеларски задачи в щабовете и канцелариите на провинциалните управители (Иванов 1984, 48; Иванов 2004, 107). Най-висока длъжност заемат бенефициариите консуларис, служещи в канцеларията на провинциалния управител. Често те са командировани в провинцията с различни задачи, при което нерядко им се възлагал контрола и командването на пътни станции, особено на разположените на важни кръстопътища. По времето на Северите бенефициариите консуларис притежават правото да събират данъци и да упражняват контрол върху транспорта по пътищата в подчинената им област (Иванов 1984, 50; Смышляев 1979, 74-75). Местонамирането на известните до момента паметници на *beneficiarii* от провинция Тракия (в пътните станции по Диагоналния път и в близост до тях - Сердика, Филипопол, Циле, Белозем и светилището при Баткун), косвено подкрепя тяхната идентификация като *beneficiarii consularis*, въпреки липсата на изричното им обозначаване като такива в надписите (Schallmeyer, Eibl, Ott, Preuss, Wittkopf 1990, 512-517, №№ 663-668).

В литературата се е наложило схващането, че т. нар. копия на бенефициария представляват служебен знак за тяхния ранг и са носени от бенефициариите, комадировани извън провинциалния officium с определена служебна задача, като един вид легитимация. Въпросните знаци, изработени от бронз или желязо, се носели на върха на дървена дръжка или били прикрепени върху кожения колан (Иванов 1984, 50; Oldenstein 1976, 153). Според друга интерпретация разглежданите знаци не са типични само и изключително за длъжността на *beneficiarius consularis*, но са характерни и за други постове, изискващи изпълнението на специфични задачи. Макар и по-рядко, „копието на бенефициария“ се открива върху надгробни паметници най-вече на *frumentarii* (обр. 4). Официалната длъжност на фрументариите е свързана със събирането на зърно, но тази им функция се явява по-скоро прикритие за изпълняването на разузнавателни и секретни полицейски задачи. Въпреки че често служели в канцелариите на провинциалните управители, те не били под тяхната власт, а представлявали лоялни на императора служители в провинциалните администрации (Mann 1988, 149-150).

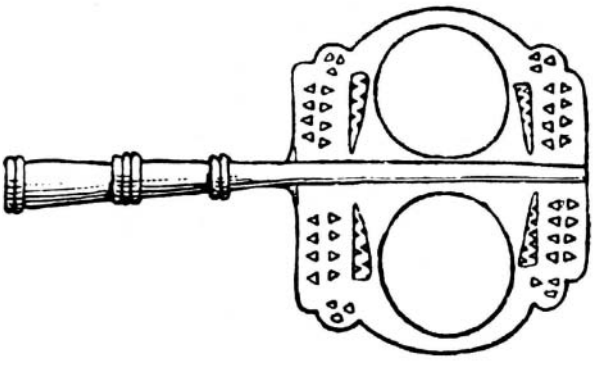

Обр. 3. Авиньон. Бронзов знак от музея (по Ritterling 1919, 32, Abb. 18).
Fig. 3 Avignon. Bronze sign from the museum (after Ritterling 1919, 32, Abb. 18).

Свързването на разглежданите служебни знаци не само с *beneficiarii consularis*, но и с други лица (най-вече *frumentarii*, също *speculatores*), подкрепя по-скоро виждането на А. Алфьолди, според когото копието (hasta), като знак на властта, има стара традиция в Рим и символната му стойност (със съответните формални изменения), е въплътена в „копието на бенефициария“. В този смисъл служебният знак се свързва не с определен служебен ранг, а с изпълнението на длъжност в полза на империята, като посредством този знак на дадено служебно лице се делегират служебни правомощия от императора или провинциалния управител за изпълнението на определена задача (Alföldi 1959, 12; Webster 1998, 139; Oldenstein 1976, 153).

На фона на изложените дотук разсъждения, разглежданият пръстен на Амантус би следвало логично да се интерпретира като друга форма на служебен знак за длъжност. Проблемът при подобна идентификация обаче, произтича от гравираното име върху щита на пръстена - Amantus. Както е отбелязано коректно в каталога на римските пръстени от НАМ - София, името принадлежи по-скоро на освободен роб, а не на римски гражданин. Разгледаните по-горе длъжности на бенефициарий, фрументарий и спекулатор, с които се свързват изображенията на служебни знаци от типа „копие на бенефициария“, са на военни лица с римско гражданство. Освобожденци по принцип не са взимани на военна служба, освен във флота или при *vigiles* (Maxfield 1981, 128). Следователно, възможни

са две интерпретации: или освободен роб е изпълнявал отговорна държавна служба, съответстваща на тази на бенефициария, като по този начин е имал правото да носи отличителния знак за това; или изобразеният върху пръстена знак не представлява служебна легитимация, а е свързан с нещо друго. Аргументи могат да се приведат в полза и на двете възможности.

Първи вариант. Още от времето на Републиката, но най-вече през ранния Принципат, освободените роби изпълняват голяма част от държавната административна и канцеларска работа. Императорските роби и освобожденци са професионални чиновници със специална подготовка, заемащи основно положение в канцеларийте през Принципата (Смышляев 1979, 60-61). В провинциалните officia, осо-

Обр. 4. Перинт. Надгробна плоча на Victorius Sabinus - frumentarius Augusti с релефно изображение на служебен знак (по Sayar 1998, 266-268, Taff. XXI, Abb. 80).

Fig. 4 Perinthos. Tombstone of Victorius Sabinus - frumentarius Augusti from Perinthos with relief depiction of the sign of service (after Sayar 1998, 266-268, Taf. XXI, Abb. 80).

бено на сенатските провинции, канцеларската работа се изпълнявала най-вече от роби и освобожденци на провинциалния управител и неговите приближени (Смышляев 1979, 69). От началото на III в. особено се засилва тенденцията за сближаване на военните канцеларисти с професионалните чиновници - роби и освобожденци. Показателен в това отношение е фактът, че от края на II - началото на III век за обозначаването на службата на императорските роби и освобожденци започнал да се употребява терминът *militia* (Смышляев 1979, 79). Заради своята опитност в администрацията, а нерядко и вследствие образоваността си, понякога на освобожденците се предоставяла възможност за заемане и на постове с военно значение (Maxfield 1981, 129). На фона на описаните тенденции в държавното администриране и разрастналите се служебни задължения на бенефициариите консуларис през III век, изпълнението на тази, или подобна по значимост държавна служба от разглеждания Амантус, не изглежда невъзможно. Допълнителен аргумент в тази насока е огледалното изписване на името, свидетелстващо за употребата на пръстена като печат, вероятно за документи, за които е било отговорно въпросното служебно лице. С оглед на изложените по-горе отговорни функции на бенефициариите консуларис, това предположение е напълно допустимо. Към същия тип VII принадлежи и сребърният пръстен на Aurelius Decimus, представляващ част от съкровището от Чаушево (дн. Ценово, Русенско), за което е доказано, че принадлежи на римски офицер (Генчева 1996).

Втори вариант. Въпреки приликата с разглежданите по-горе знаци на бенефициария, за изобразения върху пръстена от Тракия символ е възможна съвсем различна интерпретация. Още Ритерлинг при анализа си на находка от музея във Висбаден привежда паралели на подобни знаци, като за този от музея в Авиньон (обр. 3) счита военната му принадлежност за малко вероятна. По подобие на един бронзов символ от Мала Азия той допуска, че това са отличителни белези на религиозни сдружения, вероятно свързани с култа на Дионис (Ritterling 1919, 31-32, Abb. 18). В апендикса към своята статия А. Алфьолди описва двата най-близки до представеното тук изображение знаци (обр. 2-3) не като „spearhead“ (т.е. копие на бенефициария), а като „standard of a collegium“, допускайки за тези символи второстепенно, допълнително развитие (Alföldi 1959, 27, Fig. 40-41). В подкрепа на интерпретацията на изобразения

символ, като знак на култово сдружение, е и фактът, че от времето на Антонините насетне особено се разпространяват подобни *collegia*, чиито членове се обозначавали с прозвища - *signa*, представляващи прилагателни със значение, подчертаващо щастливия и радостен начин на живот. В изследванията върху тези signa фигурира и идентичното име Amanti (Henkel 1913, 319, Anm. 2). За съжаление, липсата на археологически контекст за пръстена на Амантус позволява интерпретация единствено на базата на самото изображение и пръстена като такъв. Важно е да се отбележи, че интерпретацията на изобразения символ като знак на религиозно (Дионисово ?) сдружение има своите основания, които не трябва да бъдат пренебрегвани.

Изложените дотук разсъждения относно пръстена на Амантус позволяват да се твърди, че гравираният върху него знак най-вероятно трябва да се отнесе към символите на римската държавна легитимация от типа „копие на бенефициария“. По такъв начин неговият притежател - Амантус пък може да се разглежда като държавен служител, най-вероятно *beneficiarius consularis*, натоварен с изпълнението на определени задължения в полза на империята. Предполагаемият несвободен произход на разглежданото длъжностно лице би могъл да индикира принадлежността му към освобожденците на провинциалния управител или дори на самия император. Известни са достатъчно примери за императори, които в знак на благоволение към своите фаворити-освобожденци са ги дарявали с конническо достойнство и *ius annuli aurei* (Смышляев 1979, 63). Името на Амантус (а също и неговото значение) заедно с факта, че разглеждания пръстен е златен, позволяват хипотетични разсъждения и в тази насока. За съжаление, липсата на контекст за откриването на пръстена, прави подобно твърдение трудно доказуемо.

Цитирана литература:

Генчева 1996: Е. Генчева. Функция и предназначение на предметите от сребърното съкровище от Чаушево. - Археология, 1996, 1, 34-38.

Иванов 1984: Р. Иванов. Principales в канцелариите и щабовете на Горна и Долна Мизия (в дн. Северна България) през Принципата. - Археология, 1984, 2-3, 45-59.

Иванов 2004: Р. Иванов. Легиони, помощни части и флота. - В: Археология на българските земи, 1. София, 2004, 96-132.

Смышляев 1979: А. Л. Смышляев. Об эволюции канцелярского персонала римской империи в III в. н. э. - Вестник древней истории, 1979, 3, 60-81.

Alföldi 1959: A. Alföldi. Hasta - Summa Imperii. The Spear as Embodiment of Sovereignity in Rome. - American Journal of Archaeology, 63, 1959, 1-27.

Henkel 1913: F. Henkel. Die römischen Fingerringe der Rheinlande und der benachbarten Gebiete. Berlin, 1913.

Higgins 1961: R. A. Higgins. Greek and Roman Jewellery. London, 1961.

Mann 1988: J. Mann. The Organisation of Frumentarii. - Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, 74, 1988, 149-150.

Maxfield 1981: V. Maxfield. The Military Decorations of the Roman Army. London, 1981.

Oldenstein 1976: J. Oldenstein. Zur Ausrüstung römischer Auxiliareinheiten. Studien zu Beschlägen und Zierat an der Ausrüstung der römischen Auxiliareinheiten des obergermanisch-raetischen Limesgebietes aus dem zweiten und dritten Jahrhunderts n. Chr. - In: Bericht der römisch-germanischen Kommission, 57, 1976, 49-284.

Ritterling 1919: E. Ritterling. Ein Amtsabzeichen der beneficiarii consularis im Museum zu Wiesbaden. - Bonner Jahrbücher, 125, 1919, 9-37.

Ruseva-Slokoska 1991: L. Ruseva-Slokoska. Roman Jewelerry. A Collection of the National Archaeological Museum - Sofia. Sofia, 1991.

Sayar 1998: M. H. Sayar. Perinthos-Herakleia und Umgebung. Wien, 1998.

Schallmeyer, Eibl, Ott, Preuss, Wittkopf 1990: E. Schallmeyer, K. Eibl, J. Ott, G. Preuss, E. Wittkopf. Der römische Weihbezirk von Osterburken I: Corpus der griechischen und lateinischen Beneficiarier-Inschriften des Römischen Reiches. - Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg, 40. Stuttgart, 1990.

Webster 1998: G. Webster. The Roman Imperial Army of the first and second Centuries A. D. University of Oklahoma Press, 1998.

The ring of Amantus – *signum beneficiarii consularis*?
(Summary)

Mario Ivanov

The article discusses the image depicted on a golden ring-seal in the collection of the National Archaeological Museum in Sofia (fig.1). According to the existing typology, this artifact is type VII, variant II of the rings without stones, dated to the 3rd century AD. On the ring, there is a mirror inscription of the name Amanti (gen. sg. of Amantus) most probably pointing to a free-man.

The image is engraved on the shield of the ring and depicts a vertical line with a small spherical terminal in the upper end. The line is flanked by two circles and the link between the main vertical line and the circles is made via two horizontal lines situated respectively above and under the circles. The name 'Amanti' is inscribed mirror-like in three horizontal rows, each consisting of two letters, whereby the third and the fourth letter fall within the circles. The rest of the letters are above or under the circles but between the circles and the horizontal lines (fig.1). This image is identical to the so-called spear of the beneficiarius - an official rank sign of a beneficiarius consularis (also frumentarius and speculator) or a characteristic sign of a person serving similar duties for the benefit of the state. The symbol on the ring has its closest parallels in two bronze sings and a relief depiction on a gravestone (fig. 2-4).

The inscribed name - Amantus - that most probably belongs to a free-man, together with the published arguments against the military affiliation of some of the signs discussed here, provide grounds to assume that the image on the ring represents a sign of a religious group probably related to Dionysus..

The lack of archaeological context for the findspot of the ring prevents the use of arguments in favour of either of the two possible interpretations. However, bearing in mind the practice of administrative use of slaves and freemen for the purposes of the empire, together with the fact that the ring is a seal, the preferred interpretation here is as a legitimization sign for the performance of certain state services.

Моливдовулите на български престолонаследници от X век

Павел Георгиев

През 2007 г., тридесетина години след идентификацията на моливдовули на престолонаследниците на цар Симеон (897-927 г.) Михаил и Йоан (Йорданов1989, 390-399; Георгиев 1990, 103-107), тя беше оспорена (Попконстантинов 2008а, 75-87). През 2008 г. новата интерпретация беше защитена в изследвания, посветени на новооткрит печат на багатура Михаил (Попконстантинов 2008б, 68-79; Попконстантинов 2009, под печат). По същество, оформилите се две становища са продължение на столетна дискусия за принадлежността на печатите на Йоан багатур (Панченко 1905, 555-557, табл. LVIII, 12; за историята на въпроса вж. у: Йорданов 2001, 69 и сл.).

Дискутираните печати са автентичен домашен извор за историята на българската държава през IX-X в. (Георгиев 1992, 3-12; Георгиев 2008, 424-438 и цит. там лит.). Ето защо, новият им прочит и тълкуване заслужават особено внимание. За да не се допускат грешки и заблуждения, е необходимо новата теза да се постави на своевременна „пробация“. Още повече, че тя има сериозни аргументи.

Новата трактовка на „багатурските“ печати е формулирана в две насоки:

1. Отричане на досегашното схващане за печатите, като принадлежащи на наследниците на цар Симеон, познатите от изворите негови по-големи синове Михаил и Йоан.

2. Утвърждаване на лансираната от Б. Панченко и доразвита от други учени теза, че моливдовулите на Йоан са принадлежали на български багатур (Гюзелев 1969, 262, 319, 325, 381; В. Бешевлиев 1979, 233-234). В основата й е идеята на В. Гюзелев, че багатур Йоан е идентичен с познатия от изворите пратеник на княз Борис (852-889 г.) в Рим през 866 г., баща на друг дипломат - Сондоке, за когото се знае, че през 870 г. е носел званието „багатур“. К. Попконстантинов доразвива всичко това, като отъждествява багатур Михаил от печатите с едноименния син на багатура Сондоке и внук на Йоан. Така заключава, че дядо, баща и внук са от „багатурски род“. Освен това, добавя, че „дядото“ Йоан и „внукът“ Михаил са били „багатури“ на престолонаследниците: първият на Расате-Владимир, а вторият на цар Симеоновия първороден син и негов съименник - Михаил.

За целта, десетте известни досега (а не 9!) моливдовула (осем на Михаил и два на Йоан), са датирани от 70-те или 80-те години на IX към третото десетилетие на X в. - т. е. в рамките на повече от половин столетие. Печатите на Йоан са поставени преди 889, а на Михаил - през второто и трето десетилетие на X в. (ориентировъчно от 913 до към 922 г., или малко по-късно).

Първият въпрос, който повдигат тези реконструкции, е за:

Хронологията на печатите на багатурите Михаил и Йоан (обр. 1 и 2)

Посочената от Попконстантинов долна граница за печатите на Йоан се съгласува само с мнението на Т. Герасимов, който публикува намерения във Варна втори екземпляр от тях (Герасимов 1951, 73-75). В. Бешевлиев отхвърли неговата датировка след 865 г., привеждайки палеографски доводи в подкрепа на отнасянето на печатите на „Йоан багатур, кан Иртхитюенски“ „в X в.“ (Бешевлиев 1979, 233-234). Според него словоредът в текста „е характерен за оловните печати от X-XII в.“ Б. Панченко също смята, че печатите произхождат от X в. И. Йорданов предлага датирането им в началните десетилетия на X в. и дори непосредствено след 927 г. (Йорданов 1997, 354-362). Освен исторически съображения, той отчита, че на фона на византийските печати, Йоановият моливдовул „би следвало да се датира най-рано в края на IX в.“. На друго място пише, че същият може да се датира „най-късно в последните десетилетия на IX или първите на X в.“ (Йорданов 1989, 395).

Датировката на печатите на Михаил към началните десетилетия на X в. е безспорна и към аргументите за това трябва да се добави археологическата среда на намерените в манастира при Равна, Провадийско 5 екземпляра (а вероятно и още два) от познатите общо осем

екземпляра. Към това време се отнася и намереният при разкопките там печат на Симеон с титлата „архонт“, датиран обосновано до 913 г. (Георгиев 1990, 103 и сл.). За подобна, или малко по-ранна, датировка насочва и шестият печат на Михаил от църква при Смядово (Йорданов 1997, 357-358, срв. пак там, 364, бел. 1). Тя се отстоява от К. Попконстантинов и за новооткритите седми и осми екземпляр.

Усилията на К. Попконстантинов са насочени, по разбираеми причини, към „сваляне“ на датата за печатите на Йоан багатур.

„Патриаршеският“ кръст върху четиристъпален постамент и кръгова инвокация е познат във византийската сигилография основно в периода 850-1000 г. и е популярен предимно в светски среди (Caseau 2008, 226-228). Следователно, може да се приеме, че лицевата страна на печатите на Михаил и Йоан е оформена в духа на иконографски предпочитания от втората половина на IX и началните десетилетия на X в.

По-важна е еднообразната легенда върху обратната страна. Тя е в пет реда, като между печатите на Михаил и на Йоан са налице известни различия, но те не могат да повлияят върху преценката за идентичност в тяхното оформяне, а от там и за хронологическата им близост. К. Попконстантинов обръща внимание на принципиалната им отлика в сравнение с моливдовулите на Борис-Михаил, Симеон и Петър, но не бива да се забравя, че това са владетелски печати (Попконстантинов 2008б, 70, бел. 6 и 7). Изключението с печати на Борис-Михаил, чиято легенда е също в пет реда, е твърде показателно, тъй като там той е посочен едновременно като „родѐн владетел“ и „монах“. Този пример подсказва, че оформените също с петредов надпис, но с „патриаршески“ кръст, вместо с Богородица Оранта, „багатурски печати“ са на лица с владетелски произход.

Специално внимание заслужават палеографските наблюдения (Попконстантинов 2008б, 70). Най-важно е това, че „начертанието на В е с особености, специфични за надписите от IX в.“. Ако авторът има предвид подчертаване на нейната долна петлица, то това не е сигурен аргумент, тъй като сам е изтъквал неведнъж, че става въпрос за прийом, срещан и в паметници от X в. Всъщност подчертаване на В няма в разискваните печати, а начертанието на буквата не издава достатъчно тесни хронологически граници. Колкото до „точките“ (по-скоро - серифи-П. Г.), те са общи и за печатите на двамата багатури и също не могат да послужат за датиращ белег. При тези на Йоан буквите са с размазан контур и малките ъглести чертички в краищата на хастите изглеждат окръглени. Това потвърждава наблюдението за лош отпечатък от булотириона и за нехарактерно за византийската (а и за българската) сигилография подчертаване на редовете в надписа на този печат (Йорданов 1989, 392-393). Тези особености заслужават внимание, както и специфичното начертание на буквата „ро“.

По-важен е въпросът за хронологическото съотношение между печатите на двамата багатури. К. Попконстантинов счита, че тези на Йоан предшестват Михаиловите. Противоположно становище, освен мене, застъпва И. Йорданов. Очерталата се дилема изисква съпоставителен анализ, въпреки съмнителното ú разрешаване само със сигилографски, палеографски или археологически доводи. Те могат само да ни ориентират към крайно решение, основано предимно на общи исторически данни.

Продължавам да отстоявам хронологическия приоритет на печатите на Михаил не само от гледна точка на досегашната им идентификация с първородния син на цар Симеон. Техният брой е значително по-голям и сравнително динамично нарастващ през последните двадесетина години. Този факт свидетелства за продължителното им издаване, съпроводено с различия в големина на ядрата (3 групи), в детайли на лицевата страна и най-вече при изписване на титулатурата.

Според последното, печатите на Михаил съставят две или три групи. Различията са в броя и подреждането на буквите от четвъртия ред. В печатите от Равненския манастир (№ 1-5 и 8) е налице съчетанието НРТХΘН, докато при половинката (в колекция В. Панталеев, Варна) се чете: НРТ`Θ--. Най-накрая, съдейки от преписа на печата от Смядово (№ 6), съчетанието там е: НРТХ--. Всички те са получени чрез различни матрици, използвани вероятно по различно време. Това се съгласува с историческите данни за ролята на първородния син на Симеон като наследник на трона в продължение на не по-малко от десетина години. Фактът, че печатите на багатура Михаил се намират в манастир (Равна, заедно с княжески на Симеон) и край църква (в Смядово, заедно с печат на „епископ на България“) показва, че притежателят им е имал пълномощия в ръководството на религиозни учреждения. Този извод съвпада и с това, че през последните години от управлението си царят замонашва своя първороден син (насилствено или доброволно) (Георгиев 1992; Георгиев 2008).

Обр. 1. Моливдовул на Михаил багатур, опако с легендата (снимка К. Попконстантинов)
Fig. 1. Molybdobull of Michael bagatur, reverse with the key of the title (photo Kazimir Popkonstantinov)

Обр. 2. Моливдовул на Йоан багатур, лице и опако (снимка К. Попконстантинов)
Fig. 2. Molybdobull of Ioannes bagatur, obverse and reverse (photo Kazimir Popkonstantinov)

От печатите на Йоан до днес са известни само два екземпляра, открити съответно преди повече от 100 и преди около 60 години. Те са напълно идентични и са от една матрица. Първият е закупен в Цариград, а за втория се твърди, че е намерен на крайбрежната ивица в град Варна. Така че не произхождат от установени археологически комплекси, както печатите на Михаил. Това навежда на мисълта, че Йоановите печати са издадени в кратко време, вероятно само от няколко години, и при извънредни обстоятелства, встрани от български политически и културни центрове. В този смисъл наблюденията на В. Бешевлиев, че печатите на Йоан са изготвени извън България, заслужават внимание. Особено важна е неговата констатация за нехарактерната „употреба на изчезналия дателен падеж“ в тях (Бешевлиев 1979, 233 и 231-232). В исторически план очерталата се ситуация се съгласува с познатите от изворите моменти от биографията на Симеоновия син Йоан непосредствено преди и особено след 927 г. (Георгиев 2008, 436-437). Не бива да се забравя, че той, след като през 928 г. вдига метеж, оспорвайки властта на своя, според мен, по-малък, брат, новоизбраният цар Петър (927-969 г.), е изведен с подкрепата на византийски управляващи в имперската столица. Налице са исторически основания да се допусне, че моливдовулите на Йоан са от времето на неговата „емиграция“ там. Тогава, бидейки потенциално оръдие за намеса в българските работи, той вероятно е продължавал да носи титула си на наследник на престола и да поддържа връзки (включително и по море?) със свои съмишленици в България. Това подхожда за периода между 928 и 930 г., когато вторият от Симеоновите синове е носил самоволно титула на Симеонов престолонаследник (Георгиев 2008, 429 и сл.).

Ако печатите на Йоан принадлежат на едноименния баща на багатура Сондоке, те трябва да се датират преди 889 г., в рамките на близо 20 годишен период, когато Расате-Владимир е имал пълномощия на престолонаследник. Защо тогава липсват негови печати в комплекси от това време: в манастира при Голямата базилика (Георгиев, Витлянов 2001, 219 и сл.), в Плиска изобщо, или пък в Преслав? Единствените български моливдовули от втората половина на IX в. принадлежат на владетеля и на предстоятели на българската църква. Вероятността дипломатът Йоан, бащата на Сондоке, да е издавал моливдовули е нищожна.

Напротив, стилистичните особености на печатите на Йоан подсказват, че датират след тези на Михаил. Преди всичко, приликите в тяхното цялостно оформяне и особено идентичните им легенди издава, че са издадени в кратък период от време. При абстрахиране от имената на техните притежатели, те могат да бъдат приети за варианти на единна серия. Подобна серия е позната например при поредицата княжески печати на Борис-Михаил и на Симеон (Йорданов 2001, 31-34 и 40-43). Близки до тях в иконографско отношение са поставяните в края на IX в. анонимни владетелски печати (Йорданов 2001, 43). Оформлението на тези три групи показва малки отлики, съотносими с тези между печатите на багатурите Михаил и Йоан. Както при тях, долавя се тенденция на постепенно огрубяване в стила на надписите и образите (срв. Йорданов 2001, табло I, II и IV с табл. III). Изглежда, че огрубяването при матриците за български моливдовули е свързано с продължителността на използване на даден иконографски тип. Това ме

кара да смятам, че по-несъвършените като качество на изпълнение Йоанови печати са издадени след тези на Михаил.

Анализ на титулатурата в печатите на Михаил и Йоан

Титлата „багатур“ е добре позната от първобългарските надписи от първата половина на IX в. (Moravczik 1958, 83, 64, 205). Думата има доказан тюркоезичен произход и значение на „смелчага“, „герой“ или „храбрец“. Следователно, е по-скоро „почетно звание“ за проявилите се във военни действия или други държавни дела лица (Бешевлиев 1979, 180; Бешевлиев 1981, 42). С този смисъл тя е навлязла и в съвременните славянски и неславянски езици (Фасмер 1986, 183). Налице са известни основания да се мисли, че като звание е била присъждана преди всичко на млади воини (Венедиков 1979, 86 и сл.; Йорданов 1995, 217-218, вж. тук, по-долу). В първобългарския надпис № 48 тя е в съчетание със същинското рангово означение (титла) „багаин“ (βαγατοὺρ βαγαίνος) (Moravczik 1958, 83; Бешевлиев 1979, 180). Според В. Бешевлиев „багаин“ е означение за принадлежност към низшата „класа“ от българската аристокрация. В сложни съчетания като „багатур багаин“, „сетит багаин“, „юк багаин“ тя стои винаги на втора позиция. На първо място е посочен „ранга или вида на багаина“ (Бешевлиев 1979, 59-60; 1981а, 41). Следователно, званието „багатур“ е означение за част от багаините. Според тюрколозите титлата произлиза от иранското bαγa и е свидетелство за знатен произход. Вероятно поради схващането, че геройството е белег за знатност (Бешевлиев 1981а, 42), тя се съдържа и в основата на „почетното звание“ „багатур“.

От тази гледна точка, съчетанието *bagatour kana irtx(i) th(u)inos* може да бъде възприето като съставено от две части: от почетно звание bagatour и означение за наследник на престола (у К. Багренородни: kanarti keinos). Последното всъщност се явява на мястото на *bagainos* в съчетанията от (първо)българските надписи. Това е имал предвид още Б. Панченко, приемайки че неправилно разчетената дума bain е редукция на *bagain*. Престолонаследническият титул завършва със същия гръкоезичен суфикс -ηνος. В. Бешевлиев го прие за „образуван(о) навярно от местно или родово име“ (Бешевлиев 1979, 233)[1]. Днес е ясно, че така е завършвала сложносъставната титла на българския престолонаследник. Така че суфиксът изразява по-скоро принадлежността или произхода на собственика на печата от владетеля (респективно династията). С други думи, звучащото загадъчно ’Ηρτχιθυηνω може да се вземе за „прилагателно на -ηνος“, но произлязло от титла, в чието ядро стои владетелският домашен титул κανε (κανα).

Така че е неприемливо да оценяваме *bagatour* като „самостоятелна титла“ (Попконстантинов 2008б, 72). Тази преценка е мотивирана от желанието притежателите на печати Михаил и Йоан да се свържат само с нея, докато същинската титла kane(a) irtx(i) th(u)inos (=kanarti keinos) да се отнесе към техните сюзерени: наследниците на княз Борис и на цар Симеон.

Новото в прочита на легендите от печатите на Михаил и Йоан

Благодарение на цялостно запазения моливдовул от Равна (обр. 1), К. Попконстантинов уточнява редица неясни или спорни моменти в сложната титулатура на българските престолонаследници (Попконстантинов 2008б, 69, обр. 1). Новата находка потвърди четенето на думата KANA, като KANE, регистрирано най-напред върху печата на Михаил от Смядово (Йорданов 1997, 357, обр. 2). Тази форма е засвидетелствана във всички познати негови екземпляри (включително и върху тези с незапазена напълно легенда от Равна). Тя е производна на титлата *qan* и е засвидетелствана в два от каменните надписи (№ 54 и 69) (Бешевлиев 1979, 66, 190, 224). Единият е възпоменателен текст за *Tzepa bogotor boila kouloubros* на хан Маламир (831-836). Съвсем основателно титлата му се приема за най-близка по структура до титулатурата в разглежданите моливдовули (Попконстантинов 2008б, 73). Формата KANA виждаме само при печатите на Йоан багатур.

Новите находки подпомагат разчитането на четвъртия ред от легендата. Там, между моливдовулите на Михаил и Йоан, или само сред тези на първия, се наблюдават известни различия. При Йоановия печат от Варна К. Попконстантинов разпозна съчетанието: ΗΡΤΧΙΘΥ (Попконстантинов 2008а, 78, бел. 13, срв. Йорданов 2001, снимка на с. 67) (обр. 2). Във втората си работа, видимо под влияние на запазения напълно екземпляр от печата на Михаил, той е разколебан и отхвърля този прочит. Посоченото четене на печата на Йоан има обаче обективна поддръжка от страна на запазения наполовина

---

[1] *На тази основа гръцка изследователка прие, че печатите на Йоан са византийски и окончанието е характерно за фамилно име или топоним. Срв. M. Nystazopoulou-Pélékidou. Sceaux byzantins improprement appelés protobulgare. - Byzantiaka, 11, 1991, 15-22.*

печат на Михаил (№ 7). Обявен за притежание на В. Пантелеев от Варна, той се приема за намерен също в манастира при Равна (Йорданов 2003, 104-105, табл. XXXIII, 127a; Попконстантинов 2008б, 69, бел. 4 и 5, обр. 4). Печатът има важно значение за дешифриране на спорната част от титула. След НРТ там И. Йорданов забеляза знак за съкращение. Следователно, става въпрос за самостоятелна дума. Другите екземпляри от Равна (№№ 1-3 и 8), както и двата печата на Йоан багатур, позволяват да се твърди, че първата от съкратените букви е Χ. Смятам, че след нея има знак за съкращение, чието присъствие се доказва и от наличието на „зев“ преди следващата буква (Θ). Върху добре запазения екземпляр (№ 8) от печатите на Михаил липсва празнина, но към десния стълбец на „хи“ има „клюнче“, което би могло да е и от съкращение, тъй като липсва при същата буква на първия ред (обр. 1). Подобни особености се забелязват след „хи“ и върху печати № 1-3 от Равна. В такъв случай можем да очакваме поне още една буква към първата дума. В работата си от 1990 г. я реконструирах като ηρτχ(ι) и нямам причини да се отказвам от това. Все пак, съкращение само заради „йота“ е по-малко вероятно, отколкото заради „ета“.

Върху екземпляра от колекция Пантелеев, след четирите запазени букви на 4-ти ред: НРТ`Θ има място за още две букви и между тях не е познатата от другите екземпляри „хи“. Те са вече разчетени (Герасимов 1951, 74) и К. Попконстантинов потвърди прочита на Герасимов, като заявява: „При работата ми с печата (на Йоан от Варна - П. Г.) на място в НИМ установих, че ясно се виждат трите графеми след НРТΧ, а те са ΙΘΥ. Гравьорът е вместил Ι между Χ и Θ, а поради липса на достатъчно място е намалил височината на υ и го е вмъкнал между зрънчестия кръг и Θ. Затова е сигурно четенето - НРТΧΙΘΥΗΝΩ“ (обр. 2). Днес съм склонен да смятам, че вместо „йота“ (или „ета“?) има съкращение.

Втората дума върху запазения печат на Михаил е представена също с първите си четири букви, а хоризонталната хаста от следващата ги „тета“ е с подчертано голям сериф отляво. Това изглежда е наложило по-тесни очертания за „тета“, а „ипсилонът“ е пропуснат.

Така, първата част от титлата от печатите може да се реконструира като κανε(α) ἠρτχ(η).

Съчетанието κανε ηρτχ(η) или κανα ηρτχ(η) е аналогично на κανε συβυγη, cane subηγι, κανα συβιγι (Бешевлиев 1979, 65, 246, индекс). При това положение може да се разсъждава дали втората дума е наистина прилагателно, или пък изразът е двучленно съществително име, каквато изглежда е владетелската титла.

И последната дума от легендата е изписана различно. Върху печатите на Йоан, а може би и върху половината от печат на Михаил, тя се чете изцяло: θυηνω, докато при повечето от останалите екземпляри фигурира θηνος. Отпадането на звука υ се дължи на редуциране на един от съседните вокали, довело до изпускане на съответната графема[2]. Така или иначе, става въпрос за пълен (thuinos) и съкратен (thinos) запис на думата.

Печати на багатури или на самите наследници на престола?

Този въпрос сам по себе си звучи изненадващо, ако се вземе предвид, че всичките над двеста български печата от ранното средновековие са издадени само от владетели или от предстоятели на църквата. Изключение правят единствено четиринадесетте печата, в които фигурира званието „багатур“. Очевидно е, че то не може да е основание за въпросното изключение и тогава трябва да приемем, че причината е в престолонаследническия титул там. Издаването на документи, скрепени с моливдовули (рядко от друг метал) в България през цялото средновековие е със стойност на инсигния за реална власт (Йорданов 2001, passim). Притежанието на подобна привилегия (освен от главите на държавната и църковна власт!) само от наследници на престола прави отнасянето на групата от 14 моливдовула към тях именно напълно обосновано (Георгиев 1992, 7 и сл.). В същото време липсват кавито и да са основания да приемем, че служещи при престолонаследниците „багатури“ или други служители са разполагали с едно на практика владетелно право.

Тези съображения биха били все пак излишни, ако аргументите на К. Попконстантинов по синтаксиса на багатурските печати са непреодолими. Според него, титлата в печатите на Йоан е в *„dativus sg.* (съществ. II склонение, в което има имена, които се скланят по II скл., но дат. падеж е равен по форма на родителния, а във втората група (печатите на Михаил багатур - П. Г.) титлата е в *gen. Sg.* (съществ. III склонение), а не е в именителен падеж, както предла-

---

[2] *Интересен пример предлага произношението на титлата tigin за престолонаследника в китайски източник като „тиню“. Срв. Л. Л. Викторова. Монголы. Происхождени народа и истоки культуры. Москва, 1980, с. 148. В езика на киданите същата титла е записана като ti-yin. Вж. пак там, с. 152.*

га П. Георгиев...“ (Попконстантинов 2008б, 72). Разсъжденията на автора върху спецификата, а оттам за трудностите, свързани с разрешаване въпроси от езика на първобългарските надписи или на печати, са напълно справедливи.

Според компетентното мнение на В. Бешевлиев, комуто принадлежи първия разбор на текста от печатите на Йоан, употребата „на вече изчезналия дателен падеж“ е белег, издаващ изготвяне на матрицата в Константинопол (Бешевлиев 1979, 233, срв. 51). Следователно, става дума за изключение от общоприетите норми. Относно печатите на Михаил багатур съм длъжен да приема корекцията на Попконстантинов, че правилният падеж е родителният.

Означава ли тогава, че легендата: +Κύριε βοήθει τῶ σῶ δούλῶ Μηχαήλ βαγατούρ κανε ἠρτχ(η) θηνος, следва да се преведе в смисъл на „+Господи, помагай на твоя раб +Михаил, багатур на канартикина (кана иртхи т(ю)ина)“?

Въпреки явната генетивна форма в първата част от текста, това осмисляне е неприемливо. Първо, защото въвежда в конфликт с гореизложените, а и със следващите тук доводи за приоритета на Михаиловите моливдовули и характера им, заедно с тези на Йоан, на владетелска инсигния. Изложените от К. Попконстантинов граматически съображения щяха да са меродавни, ако не ставаше въпрос за гръцки език, използван в чужда езикова среда, прилаган така че да запази до голяма степен непроменени сложносъставни тюркоезични термини и титли. Още Т. Герасимов посочи, че титлите βαγατουρ и κανα в печатите на Йоан „не са склонени“ (Герасимов 1951, 74). Освен това, горепосочената успоредица на титулатурата от печатите със съчетанието bagatour bagainos или bagatour boila kouloubros от надписите показа, че първата съставка е свързана с личното име на „героя“, докато втората изразява неговото социално и служебно положение (Бешевлиев 1979, 59). Изглежда, в зависимост от възрастовото си и обществено положение и произход, даден „багатур“ може да е „багаин“, „боил“, или пък „bagatour kane(a)“ (срв. с анонимните багатурски печати по-долу).

В такъв случай трябва да ограничим действието на родителния падеж до придруженото с почетно звание лично име и да преведем първата част от легендата така: „+Господи, помагай на твоя раб + Михаил (Йоан) багатур, ...“. Пределът на това действие е означен с кръстния символ пред името, така че специално при печатите на Михаил цялото титулно съчетание е в номинатив. Втората част от него: *kana irtxi thuinos*, се явява *terminus technicus*. Склонена е само последната дума, докато съчетанието *kana irtxi* остава, както и bagatour, извън обсега на действието на родителния падеж. Такъв е случаят със сходната по структура владетелска титла *kana subigi*. Тя остава несклонена, за разлика от други (пра)български имена, титли и термини, към които са прикачени гръцки падежни окончания (Бешевлиев 1979, 58-59). Най-близък пример за това езиково явление е владетелската титла върху златните медальони на хан Омуртаг (814-830 г.). На тях тя е изписана чрез смесица от гръцки и латински букви: CANE SYBHГI (Бешевлиев 1979, 234). За CANE В. Бешевлиев изтъкна, че е „тюркска притежателна форма със суфикс -е вм. -i, както в № 53, 54, 69 (вж. за това там) по подражание на надписите с родителен падеж на византийските оловни печати...“. Краесловният „епсилон“ се оценява като „форма на постпозитивната частица -i“ (Бешевлиев 1979, 190)[3]. Тези си наблюдения авторът повтаря и в друга публикация, но добавя: „Тази употреба на притежателния суфикс, несвойствена на тюркския начин на изказване, е не само сляпо подражание на гръцките надписи по печатите, но е била улеснена от обстоятелството, че в надписа на медальона няма дума, която да изразява понятието медальон и при която всъщност трябваше да стои притежателният суфикс“ (Бешевлиев 1981б, 159).

В случая с разглежданите моливдовули тюркската притежателна форма на титлата *qan* налага Михаил багатур да се схваща наистина за „притежание“ на kana irtxi thuin`a (=kanartikin`a). Следователно, може да се очаква, че формулата KANE HPTXH ΘYHNOΣ скрива в себе си гръкоезичната генетивна форма. Във важния за правилното разбиране на текста от разглежданите печати надпис №69, съчетанието Κανε συβυγη Μαλαμηρ стои в началото на текста и В. Бешевлиев приема, че е изписано в номинатив, докато боила колобър, Чепа багатур, е посочен за „хранен човек“ на владетеля (τοῦ ἄρχοντος) (sic!-П. Г.) отделно. Подобно съотношение, макар и с обратен словоред, има и текстът на „багатурските“ печати. Така че тюркоезичната формула може да се разглежда като единно съчетание, предадено, както в редица случаи на използване на „чужди“ за

[3] Надпис с гръцки букви KANNE е документиран върху неизяснен паметник: медальон (огледало?), съхраняван във Византийския музей в Атина (инв. № 509). Срв. З. Ждраков. Неизвестен български медальон-амулет от IX век.- В: Медиевистични изследвания. В памет на Пею Димитров. Шумен, 1996, 315-322.

законите на гръцкия език, първобългарски имена, термини или думи (Бешевлиев 1979, 58-59). И така, смятам, че текстът може да бъде осмислен по следния начин: „+Господи, помагай на +Михаил багатур, кана иртхи тюин“.

Титлата на престолонаследника може да се разгледа и по друг начин. Съгласно тюркския, а и (пра)българския, словоред, съществителното е предшествано от прилагателно име (Бешевлиев, 1979, 65). Така могат да се открояят съчетанията: *bagatour kane(a)* и *irtxi thuinos (thinos)*. Първото се отнася директно за Михаил или Йоан и те наистина могат да се причислят към лицата, които включват в своята титла „простата титла кан“ (Бешевлиев 1981a, 43; 1979, 67). Смисълът на тази част от титлата на престолонаследника тогава може да е „храбрият (млад) кан“, както прие още В. Томашек. Пряко доказателство за подобно разбиране на съчетанието предлагат т. нар. анонимни печати на багатур (вж. за тях по-долу). Съчетанието: *kana irtxi th(u)inos*, според моето осмисляне (Георгиев 1990, 103 и сл.; 1992, 4-5) се превежда като „утрешен кан, първороден (син)“. Ако обаче приемем, че думата irtχi е прилагателно след двусъставно съществително: *bagatour kane(a)*, думата thuinos може да е прилагателно към неизписаното, но безспорно, съществително име „син“. Срещу това осмисляне обаче се явява синтактично обособения в легендата на печатите израз от три (пра)български думи с гръкоезично окончание само на последната: *kane(a) irthi thuinos (thinos)*.

Това показва, че през X в. титлата *kane irtxi thuinos*, въпреки сложния си състав, е носела вече единно значение „престолонаследник“ (Thronfolger), макар съставките ú да пазят своя смисъл. Това личи от записа на титлата в ръкописите на „За церемониите“ на Константин Багренородни. Там авторът пропуска званието *bagatour* (срв. с Попконстантинов 2008б, 77), както за наследника на българския престол, така и за неговия по-малък брат, представен също само с длъжността си на *boulias-tarkan*. Изобщо, самостоятелната употреба на „багатур“ в стигналите до днес текстове е засвидетелствана само в „Списъкът на българските представители на Събора от 869/870 г.“ (Moravczik 1958, 355). Там той придружава името (под формата: Nesundicus uaga(r)tur) на споменатия без звание в „Приписката към Чивидалското евангелие“ Сондоке (Moravczik 1933, 11, Abb. 2, 3). Останалите български представители, както и в „За церемониите“, са с име и длъжност, включително и „писарите“ на посолството.

Съдейки от повечето ръкописи на Константин Багренородни, за византийците съдържателната част от титула на българския престолонаследник е звучала като двучленно съчетание: κανάρτι κείνος, а в други като еднословното καναρτικεqνος (ГИБИ 1964, 222; Mango, Ševcenko 1960, 247-249). Първата ú съставка е отразявала думите kana irtxi. През 1990 и 1992 г. опитах да докажа „приблизителният смисъл на специфичния прабългарски титул“, като цялостното решение на въпроса оставих за специалисти (Георгиев 1992, 4-5). Тогава приех, че KANA HPTXI означава „утрешен хан“. Неясните около синтаксиса на (пра)българския език и неговото изразяване чрез запис на гръцки език обаче, поставят съществени въпроси. По тази причина се решавам да предложа алтернативни разсъждения.

Според видния тюрколог Й. Миккола *kanar* - произлиза от монголската дума *aqanar* със значение „по-старият брат, домакинът“ (Mikkola 1925, 131-133; Бешевлиев 1981, 45). В случай, че думата κανε (κανα) в титлата на престолонаследника е прилагателно, а не съществително име, би трябвало да бъде отнесена към „най-старшия по възраст от братята“ (Севортян 1974, 121-122). Думата ἠρτχη тогава може да бъде свързана не само с чувашкото ir „рано“ и *irxi* „утрешен“ (Севортян 1974, 370-371), но и с *irhi*, *êrhe* (и други подобни в североизточни тюрски диалекти), със значение „старият“ (Севортян 1974, 307). Отнесено към (a)qanar, то би могло да се схане като усилване на „старшинството“ на най-големия от братята, респективно синовете на владетеля. Освен това, тюркоезичната дума може да е звучала за гръцкоговорящите като производна на глагола αἴρω „издигам се, гордея се“ (например aor. pass. - ἤρθην), ἤρθη μέγας издигам се до голяма мощ“. Възможно е тогава съчетанието *καναηρτ(χ)η за Константин Багренородни да е изглеждало производно от титлата на владетеля и да е калкирано в смисъл на избрания за „съвладетел“ негов син[4].

У тюркските народи наследяването нерядко е следвало принципа ѥратъ въ ѥрата, както посочва Йоан Екзарх в превода си на „Шестоднев“ (Трифонов 1926, 13). В България тази стара система е била постепенно преодоляна и през втората половина на IX и X в. и наследници на престола са синове на владетеля, понякога и най-малкият (Gueorgiev 2002, 3 sqq.). Следователно, може да се очаква в титула му да

[4] *Записът у К. Багренородни е от средата на X в. Изразът kanarti keinos съдържа елементи от титлата върху печатите на Михаил, както и на Йоан.*

фигурира и думата *tikin - tigin* „принц“, както предложи Й. Миккола. Отнасянето на частицата -τι в ръкописите на К. Багренородни към първата част от словосъчетанието не представлява пречка за това, въпреки че тя е по-скоро „застъпник“ на думата irtxi. Думата tikin тогава трябва да търсим в крайното -κεῖνος.

Константин Багренородни вероятно е имал пред себе си оригинален писмен запис на българския престолонаследнически титул, а не само чуто негово произношение. Затова смятам, че в записа му вместо *thuinos* (или по-скоро thinos) се е появила формата keinos. Частицата κε там трябва да е от съюза καὶ, „призван“ да очертае връзката между двете части на титлата. Към това навежда и сигурното разчитане на -ηνος върху всички екземпляри на Михаиловите печати. Изпускането на звука -th- е изглежда резултат на хаплология (без това титлата би трябвало да е *kanarti thinos). Що се отнася до произношението на -inos вместо -uinos, то отразява редуцирането на едната от двете съседни гласни. Така че *kanarti ke inos е било осмислено от Константин Багренородни най-вероятно като „ханският“ (т.е. принадлежащият на българския владетел негов син-наследник, респективно най-големият от принцовете.

Вследствие на допълнителния анализ на семантиката на титлата може да се дадат два, надявам се, по-обосновани, превода на легендата на печатите: 1. „+Господи, помагай на твоя раб +Михаил (+Йоан) багатур, ханският най-старши (и) първороден (син)“ и 2. „+Господи, помагай на твоя раб +Михаил (+Йоан), багатур-хан, най-старши, първороден (син)“. И в двата случая легендата акцентира върху произхода на наследника на престола от владетеля, „посочен“ със своя домашен титул.

Свидетелствата на „безименните“ багатурски печати (обр. 3)

В първата, а и в следващите си работи, К. Попконстантинов утвърждава, че т. нар. багатурски печати не принадлежат на престолонаследници, а на техни служители, като се позовава на група от 4 моливдовула с легенда: κύριε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ βαγατουρ βασι(λέως τῶν) Βουλγάρων (Йорданов 2001, 74-75; Попконстантинов 2008а, 75 и сл.; 2008б, 70, 76-77). Те произхождат от Преслав и неговата околност и несъмнено са сфрагистична регалия от X век, аналог на печатите на Михаил и Йоан. Според И. Йорданов употребата на буквите ΒΑΣΙ със знак за съкращение показва, че става дума за печати на владетел, или на негов багатур, като

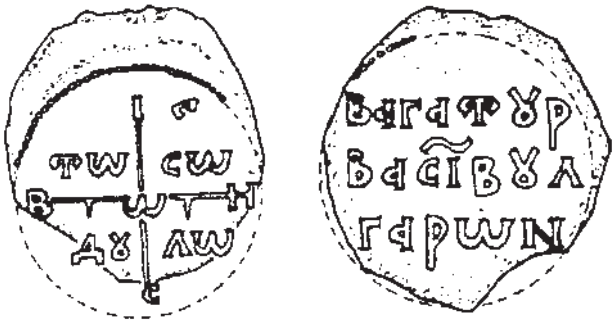

Обр. 3. Моливдовул на N багатур, василевс на българите (рисунка по И. Йорданов)
Fig. 3. Molybdobull of N bagatur, Basileus of the Bulgarians (drawing after Y. Yordanov)

е склонен да се довери повече на втората възможност (Йорданов 2007, 167-168). Последната приема и К. Попконстантинов, който дава следния превод: „+Господи (или Богородице), помагай на твоя раб багатур на царя на българите“. За да стигне до това той вмъква след βαγατούρ предлога τοῦ.

Името на притежателя на печата е вплетено, както допуска И. Йорданов, в кръстовидния монограм на лицевата страна. Оставям неговото разгадаване за друго изследване. Това, което е останало незабелязано от двамата учени е, че ΒΑΣΙ` се явява на мястото и фактически заменя образуваната от три думи титла на българския престолонаследник, или поне първата от тях KANE (KANA). Така тя се явява актуализирана и съобразена с промените във владетелската титулатура през X век форма. От старата домашна титла е запазено само багатурското звание на техния притежател. Това потвърждава, че то не е служебен ранг или титла със самостойно значение, поне в сигилографските и епиграфски паметници. Основавайки се на наблюдения за съответствие на багатурския чин с този на протоспатария във Византия (Венедиков 1979, 52), Попконстантинов поставя въпроса дали ΒΑΣΙ` не замества характерното за византийските печати на протоспатарии съкращение Β`прилагателно β(ασιλικῷ), сиреч „императорски“. Но това е само възможният модел при оформяне на легендата на анонимния багатур. При неговите печати, съкратената дума е изписана с 4 букви, а не с една, както при византийските печати. И, което е по-важно, знакът за съкращение е надредно съкращение-титла. А това само по себе си навежда на мисълта, че съкратената дума е титлата βασι(λεὺς), а не прилагателно име. В такъв случай, попълването на предлога τοῦ е излишно и можем да преведем легендата на четирите печата: „+Господи (Богородице), помагай на твоя раб ... багатур - цар на българите“.

При това положение съм съгласен с Йорданов, че би могло да става дума за царски титул. Но, за разлика от него и Попконстантинов, считам, че печатите, върху който тя фигурира не са на владетел. В нея виждаме нова, съобразена с реалностите на зрелия X век, редакция на престолонаследническия титул. Съчетанието ... βαγατουρ βασι`... съответства на ...βαγατουρ κανε(α)... от печатите на Михаил и Йоан. Най-лесно е да попълним съкращението като βασί(λειος) и тъй като зад него следва етнонима Βουλγάρων да преведем израза като „царски багатур (на) българите“. Другата възможност е по-адекватна на ситуацията с печатите с престолонаследнически титул. Подобно на печатите на Михаил и Йоан, които го предшестват, печатът на анонимния засега багатур е също на самия престолонаследник, но с прерогативи на владетел от типа на μικρός βασιλεὺς във Византия[5]. Там той играе ролята на „съвладетел“ (συμβασιλεύς) (Бакалов 1985, 40; Георгиев1992, 12, бел. 46). През IX-X в. в Константинопол за съвладетели са прогласявани, често и в младенческа възраст, синове или зетьове на автократора. Според мене тази е една от традициите, следвана при формулиране на титлата на въпросния „василевс на българите“. Запазването на неговото обичайно, още от предхристиянски времена, прозвище „багатур“ е резултат от домашната (пра)българска традиция. В нейно име наследникът е продължавал да се афишира като „младият юначен“ (=багатур) владетел.

Така, че „анонимните“ багатурски печати са по-скоро поредно доказателство за престолонаследническия характер и принадлежност на моливдовулите на Михаил и Йоан, отколкото аргумент за съществуването на „багатурска“ институция към „личните кабинети“ (?) на престолонаследниците (срв. Попконстантинов 2008а, 86).

Историческите аргументи

Съществуването на „багатурски род на Йоан, Сондоке и Михаил“ не среща подкрепата на нито един исторически източник. Приписването на „багатурство“ за бащата на Сондоке - Йоан е необосновано. Наистина, възможно е той (а не друг Йоан) да е бил сред водещите български пратеници в Рим през август 866 г. Дали обаче е имал звание багатур? По-вероятно е по това време, с оглед на неговата напреднала възраст, той да е имал друг, същински, ранг. За принадлежността му към горната „класа“ на българското общество свидетелства писмо на папа Йоан VIII от 879 г. (ЛИБИ 1960, 184). В приписка към Чивидалското евангелие от октомври 867 г. името на Йоан е записано, явно по поръчка на сина му Сондоке, който тогава, както и през 869/870 г. в Константинопол, е изпълнявал дипломатически задачи. В посочената приписка са изредени имената на цялата му фамилия: баща му Йоан, майка му Мария, неговите две съпруги: Анна и Собеслава, двамата им синове (от които големият е Михаил), както и пет дъщери. Те са били продиктувани от самия Сондоке (или от негов приближен) и са „семеен запис“, подобен на отделния списък с имената на семейството на княз Борис-Михаил (Гюзелев 1969, 231)[6].

Едва ли по това време бащата на Сондоке е бил сред членовете на второто римско пратеничество. Към 867 г. той ще да е бил на 50-60 годишна възраст, щом синът му Сондоке е имал вече два брака и седем деца. Следователно, вероятността възрастният още през 60-те години на IX в. Йоан да е бил „багатур“ на родения между 852 и 860 г. първороден син на княз Борис-Михаил - Расате-Владимир е твърде нищожна. В края на неговото „престолонаследничество“ (887-8 г.) Йоан ще да е бил на преклонна възраст, а не е изключено и да не е бил сред живите.

Към 867-870 г. Сондоке е бил около 40-годишен, а най-големият от синовете му - Михаил, ако приемем, че е първороден, трябва да е бил на 15-20 години. В този случай, поскоро той би могъл да е служител на престолонаследника Расате-Владимир, а не неговият дядо. Ако пък допуснем, че към 870 г. Михаил е бил около 10-годишен, излиза че е връстник на Расате-Владимир, или на родения към 864 г. Симеон. Следователно, той може да е служил при тях, но едва ли при родения след 893 г. първороден Симеонов син, както предлага К. Попконстантинов.

Става ясно, че между времето на активна дейност на трите поколения „Сондоки“ и издаването печатите на Михаил и Йоан има период от около половин век, което прави тезата на К. Попконстантинов хронологически несъстоятелна.

---

[5] Възможно е тюркоезичната, (пра)българска дума bagatour да заменя гръцкото μικρὸς, най-вероятно в значение „млад“, и това е още един довод за нейното смислово съдържание и неразривна връзка с титула на престолонаследника. Като съпътстваща на титлите qan и basileus тя е използвана, вероятно, за да определи съвладетелските пълномощия на „младия, юначен“ наследник на българския престол.

[6] Приписката с имената от фамилията на Сондоке е на друг лист. Имената на членове на делегацията там са нанесени в края и може би допълнително (срв. Гюзелев, 1969, 319-320).

Съществува и един друг детайл. Посредством анализ на имената от фамилията на Сондоке, още Й. Иванов направи извод, че той е имал славянски произход (Иванов 1933, 637-638; Malingoudis 1994, 39). На това се дължи може би факта, че през 867 г. Сондоке се записва без ранг, а през 870 г. носи само почетно звание „багатур“, без рангова длъжност, каквато носят останалите членове на посолството. Такава той изглежда е получил по-късно, тъй като в папското писмо от 879 г. е споменат вече като съветник на княза, непосредствено след ичиргу боила Петър. От името на последния, както впрочем и от името на безименния кавхан, не знаем да са издавани моливдовули и това прави съмнително твърдението, че „Сондоките“ са имали право да скрепят писма и документи с оловни печати от свое име, па макар и легитимиращи себе си като „багатури“ на престолонаследниците.

Цитирана литература:

Бакалов 1985: Г. Бакалов. Средновековният български владетел (Титулатура и инсигнии). София, 1985.

Бешевлиев 1979: В. Бешевлиев. Първобългарски надписи. София, 1979.

Бешевлиев 1981а: В. Бешевлиев. Първобългарите. Бит и култура. София, 1981.

Бешевлиев 1981б: В. Бешевлиев. Прабългарски епиграфски паметници. София, 1981.

Венедиков 1979: И. Венедиков. Военното и административно устройство на България през IX и X век. София, 1979.

Георгиев 1990: П. Георгиев. Оловни печати от манастира при Равна, Провадийско. - Известия на народния музей във Варна, 26 (41), 1990, 103-107.

Георгиев 1992: П. Георгиев. Титлата и функциите на българския престолонаследник и въпросът за престолонаследието при цар Симеон (893-927). - Исторически преглед, 1992, 8-9, 3-12.

Георгиев, Витлянов 2001: П. Георгиев, С. Витлянов. Архиепископията - манастир в Плиска. София, 2001 (с притурка на Ив. Йорданов).

Георгиев 2007: П. Георгиев. Криптограмата от Плиска и писмените практики в България през IX-X в. - Нумизматика, сфрагистика и епиграфика 3, 2007, 2, 125-140.

Георгиев 2008: П. Георгиев. Превратът през 927 година. - В: Преславска книжовна школа, 10, 2008, 424-438.

Герасимов 1951: Т. Герасимов. Български оловен печат от IX в. - Известия на Варненското археологическо дружество, 8, 1951, 73-75.

ГИБИ 1964: Гръцки извори за българската история, 5. София, 1964.

Гюзелев 1969: В. Гюзелев. Княз Борис Първи. България през втората половина на IX в. София, 1969.

Иванов 1933: Й. Иванов. Българските имена в Чивидалското евангелие. - В: Сборник в чест на проф. Любомир Милетич. София, 1933, 626-638.

Йорданов 1989: И. Йорданов. Още веднъж за моливдовулите на Йоан багатур. - В: Проблеми на прабългарската история и култура, 1, 1989, 390-399.

Йорданов 1997: И. Йорданов. Средновековни български печати с титлата багатур. - Проблеми на прабългарската история и култура, 1997, 3, 354-362.

Йорданов 2001: И. Йорданов. Корпус на печатите на средновековна България. София, 2001.

Йорданов 2003: И. Йорданов. Корпус на печатите на средновековна България. Addenda et corrigenda. - Нумизматика и сфрагистика 1, 2003, 95-113.

Йорданов 2007: И. Йорданов. Средновековни български и византийски печати (IX-X в.) с етнонима Βουλγάρων. - В: Изследвания по българска средновековна археология. - В: Сборник в чест на проф. Рашо Рашев. Велико Търново, 2007, 167-178.

Йорданов 1995: С. Йорданов. За организацията на граничната охрана в епохата на Първото българско царство. - В: 1100 години Велики Преслав. Шумен, 1995, 211-226.

ЛИБИ 1960: Латински извори за българската история, 2. София, 1960.

Панченко 1905: Б. А. Печать багатура и баина Іоана Хотина. - Известия Русского археологического института в Константинополе, 10, 1905, 555-557.

Попконстантинов 2008а: К. Попконстантинов. Печати на багатури или печати на престолонаследници? - В: Юбилеен сборник: Сто години от рождението на д-р Васил Хараланов. Шумен, 2008, 75-87.

Попконстантинов 2008б: К. Попконстантинов. Новооткрит печат на Михаил багатур и багатурският род на Йоан, Сондоке и Михаил. - Археология, 2008, 1-4, 68-79.

Попконстантинов 2009: К. Попконстантинов. Новооткритият оловен печат на багатур Михаил и багатурският род на Йоан, Сондоке и Михаил. - В: Конференция „ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“ и българската археология“, ноември 2008 г. Велико Търново, 2009, под печат.

Севортян 1974: Э. В. Севортян. Этимологический словарь тюркских языках. Москва, 1974.

Трифонов 1926: Ю. Трифонов. Сведения из старобългарския живот в Шестоднева на Йоана Екзарха. - СпБАН, 35, 1926, 1-26.

Фасмер 1986: М. Фасмер. Этимологический словарь русского языка, I. Москва, 1986.

Caseau 2008: B. Caseau. L`iconographie des sceaux après la fin de l`iconoclasme (IXe-XIe s.). - В: Юбилеен сборник: Сто години от рождението на д-р Васил Хараланов. Шумен, 2008, 225-232.

Gueorgiev 2002: P. Gueorgiev. Une contribution complémentaire à l`inscription-graffiti protobulgare de Pliska. - Bulgarian Historical Rewiew, 2002, 1-2, 3-12.

Malingoudis 1994: P. Malingoudis. Zu Einigen Slavisch-Bulgarischen Personennamen (7-9 Jh.). - В: Сборник в

чест на акад. Д. Ангелов. София, 1994, 37-41
Mango, Ševcenko 1960: C. Mango and I. Ševcenko. A New manuscript of the De Cerimoniis. - Dumbarton Oaks Papers, 14, 1960, 247-249.
Mikkola 1925: J. J. Mikkola. Was ist Kanartigin? - В: Сборник в чест на проф. Васил Златарски. София, 1925, 131-133.
Moravczik 1933: G. Moravczik. Dia Namenliste der bulgarischen Gesandten am Konzil vom J. 869/870. - Известия на Историческото дружество, 13, 1933, 8-23.
Moravczik 1958: G. Moravczik. Byzantinoturcica, 2. Budapest, 1958.

The tenth-century molybdobulls of the Bulgarian princes
(Summary)

Pavel Georgiev

This article discusses issues that consider the lead seals inscribed with the title bagatour kane(a) irtxi thuinos or 'bagatour basi` Boulgarôn. The former title is known from eight seals issued by the name of Michael and two seals issued by the name of Ioannes. The latter is known from four seals with a still undeciphered issuer.

In recent years, the 'bagatur' seals of Michael and Ioannes have been related to the sons of Tsar Simeon (AD 893-927), who share the same names and their title documented by Constantine VII Porphyrogenitus as kanarti keinos (И. Йорданов, П. Георгиев) was identified as the title of the Bulgarian heir to the throne.

Kazimir Popkonstantinov disputes this identification. According to him, the seals of Ioannes and Michael, as well as the "anonymous" ones belong to bagaturs that are on service at the heirs and are entitled to issue seals as Princes' servants. In addition, he relates Ioannes and Michael to what he calls the "bagatur kin" of Sondoke. The name of the latter is mentioned in a marginal note from AD 867 in the Cividale Gospel. Later, it appears among 'the list of the Bulgarian legates' of the Council of AD 869-870, where Sondoke is referred to by the title of uaga(r)tur. However, in a letter of Pope John VIII from AD 879, Sondoke is cited as one of the first councilors of Prince Boris-Michael (AD 852-889). In this letter and in the marginal note from AD 867, his father Ioannes was also mentioned. According to K. Popkonstantinov, the father was the bagatur of the heir of Prince Boris-Michael (kana irtxi thuinos`α), namely his first son Vladimir Rassate, while Michael – the grandson of Ioannes and son of Sondoke mentioned only in the marginal note of AD 867 – was the bagatur to his namesake the first son of Tsar Simeon.

In my opinion, the new interpretation and the association of molybdobulls with "the title of the heir to the throne" are artificial and cannot be sustained in terms of sigillography and historical facts. In the present article, I offer a hypothesis that corrects and develops some of my earlier views on the semantics and development of the title of the heir to the throne in the tenth century AD.

As far as the date of the seals is concerned, the chronological proximity of Michael's and Ioannes' seals is highlighted together with some stylistic, palaeographic and sigillographic considerations that demonstrate the priority of Michael's over Ioannes' seals. K. Popkonstantinov's hypothesis that the seals can be dated to the 70s or 80s of the ninth century AD is rejected. In parallel, it is put forward that the entire available information about the "bagatur seals" matches the time, duration and the particularities surrounding the succession to the throne of both sons of Tsar Simeon (between cca. AD 913 and 930).

The structural analysis of the titles on Michael's and Ioannes' molybdobulls makes me infer that bagatour is a Turkic honorary title meaning "young hero", while kana irtxi thuinos is the real title. Similar is the situation with bagainos or boila in the early Bulgarian inscriptions, treated as two different ranks among the Bulgarian aristocracy. Special attention was drawn to the "seniority" of the title of the heir of the throne and his descend from the ruler. As already pointed out by V. Beshevliev, the Greek ending –ηνος indeed indicates affiliation but to the word kane (kana) i.e. the domestic title of the (Proto)Bulgarian ruler that lies in the very heart of the title of the heir to the throne. In general, the latter replaces the kin (dynastic) name inscribed on the seals. Therefore, we are faced with the uniform Turkic title of the heir to the throne with a Greek suffix. The independence of the honorary title bagatur is unacceptable.

The juxtaposition of the data from the new, completely preserved molybdobull of Michael (published by K. Popkonstantinov) with the data from the other seals lead to the following five lines reconstruction of the inscription +ΜΗΧΑΗΛ ΒΑΓΑΤΟΥΡ ΚΑΝΕ ΗΡΤΧ(Η) ΘΗΝΟΣ и +ΙΩΑΝΝΗ ΒΑΓΑΤΟΥΡ ΚΑΝΑ ΗΡΤΧ(Η) ΘΥΗΝΩ. The title of each of the personal names can be divided into two. The first, κανε(κανα)

ὴρτχ(η), is the same as the ruler's title from the early tenth century AD inscriptions: κανε (κανα) συβιγη. According to the Turkic word order, it should represent a combination of adjective on the first place and noun in the second place. In the seals in question, however, the two words and the title of the ruler can be interpreted as a double noun. For the interpretation of the last word θηνος (θυηνος), I sustain my previous opinion for a noun meaning son. However, with due respect to J. Mikkola and considering certain examples of Turkic dialects, I am inclined to accept that the anterior word ὴρτχη means "the senior" (son) and not "the tomorrow's" (ruler). In such a case, there is a little chance that the word κανε (κανα) is an adjective meaning "khan's", as claimed in the early 1990s. A more convincing possibility is that the complex title should be disarticulated to two double phrases consisting of an adjective and a noun: bagatour kane(a) and irtxi th(u)inos.

One of most serious arguments against the hypothesis of Michael and Ioannes as referred to on the seals only as bagaturs and not as heirs to the throne is the fact that from a total number of over 200 molybdobulls from the early Bulgarian medieval period, all have been issued by the name of a ruler or a senior church figure. Only the real holders of state or church power had the right to issue molybdobulls by their name (sic!). An exception to that rule are the fourteen tenth-century "bagatur" seals, which suggests that they were issued by the name of Bulgarian heirs to the throne that were officially given power to participate in state affairs, rather than by the name of their representatives serving as "bagaturs of the heirs to the throne".

The most serious argument in support of K. Popkonstantinov's hypothesis is the fact that the names on the Ioannes' seals are in the Dative but with meaning of the Genetive, while the names on Michael's seals are straight in the Genetive. I would suggest that the Genetive form is in its usual meaning only for the first part of the legend, which sounds like: "+Oh Lord, help you slave + Michael... (+Ioannes...)". It is a well established fact that terms and phrases in the titles, such as bagatour, kane irtxi or kane subigi, remain un-declined in the early Bulgarian inscriptions from the tenth century AD. Only in some of the complicated expressions, the last component is declined. Such word in the currently discussed seals is thuinos (thinos). In this case, the translation of the legend on the seals is the following "Oh Lord, help your slave +Michael (+Ioannes) bagatur, the khan's senior, first-born (son)" or even more plausible: "Oh Lord, help your slave +Michael (+Ioannes) bagatur-khan, the senior, first-born (son)". In support of such a translation are the seals of the 'anonymous' bagatur.

I would argue that the seals of the latter are the adapted variant of the title of the heir to the throne, that correspond to the conditions of the late tenth century AD. In this sense, a special attention is paid to the abbreviation of the word ΒΑΣΙ` that is a title. This leads to the reading of the title βαγατουρ βασιλεὺς Βουλγάρων. Its first part consists of the traditional Turkic honorary title "young hero", while the second part reads Basileus of the Bulgarians. Both phrases are related to the heir of the throne – jointly co-ruler – who received the status of so called μικρός βασιλεὺς after AD 927 when the "royal" title of the Bulgarian ruler was recognized and the contemporary Byzantine practice of engaging the "Basileus'" sons as his "co-ruler(s)" was adopted. This evolution of the heir's title is a strong argument in support of the direct link between the "bagatur" title and the "khan" affiliation of the leading Bulgarian Prince in the late ninth and early tenth century AD and his role as "co-ruler".

Finally, the hypothesis for the "bagatur kin" of Sondoke is disproved on the basis of some chronological and other considerations that prevent the identification of the seals of the bagatur Ioannes with Sondoke's father. The latter must have been around 40-50 years old when Vladimir Rassate was born. It is also impossible that his grandson Michael, who was born before AD 867, could have been a "bagatur" of the first-born son of Tsar Simeon, born only after AD 893. As a result of this multifaceted analysis, it is concluded that the molybdobulls with the 'bagatur' title and the title of heir of the throne mentioned in the key, should be considered as securely associated with the heirs to the Bulgarian throne and co-rulers of the Prince (Tsar).

Л. Ф. Вагалински. Кръв и зрелища. Спортни и гладиаторски игри в елинистическа и римска Тракия. София, 2009

Людмил Вагалински е преодолял успешно трудностите по подготовката и издаването на своята докторска теза, защитена преди точно 20 г. Подобна задача не е лека, макар и да сме свидетели на публикувани текстове във вида на защитените преди десетилетия дисертации. Той е избрал трудния път, свързан основно с осъвременяване на изворовия материал и текста, но и със зрелия поглед към дискутираните проблеми в интерпретирането на културните взаимодействия, резултат и от разширения хронологически обхват на темата, с което в анализа са въведени артефакти и проблематиката на предримска Тракия. Започвам неслучайно с това, тъй като един от проблемите на днешното състояние в науката за древността е резултат от непубликуваните докторски тези, които макар и защитени, остават недостъпни в тяхната цялост с подредените и анализирани в каталози археологически извори. Което обрича всеки опит да се осмисля проблематиката на изначалното събиране на артефакти и свидетелства. Този упрек бих отправил и към себе си със съзнанието за трудността да се пренапише отново едно изследване, когато веднъж то вече е било „готово“.

Структурата на работата е ясна и изчистена - книгата представлява класически археологически прочит на избраната тема под формата на корпусно издание: първата глава е посветена на изворите за спорта, а втората - за гладиатурата. Подредбата и в двете глави е подчинена на единен подход - в началото са разгледани архитектурните паметници и конструкции, свързани с практикуването на тези дейности - стадиони и амфитеатри. На второ място са дискутирани епиграфските данни за спорт (ефеби, агонотети, атлети, гимназиарси) и гладиатура (гладиатори и организатори), последвани от преглед на нумизматичните свидетелства - изображенията върху сечените в тракийските провинции монетни емисии. Това изложение е последвано от задълбочен анализ на спортните принадлежности, най-вече стригили и стригилодържатели (но и тежести), а последни са анализирани скулптурните изображения на спортни и гладиаторски игри (каменни, метални и глинени). В края на монографията изводите са обобщени в заключението. Приложен е каталог на паметниците (159 на брой), библиография на използваната литература, речник на термините и илюстрации на дискутираните в текста паметници. В книгата е включено и подробно резюме на английски език, което е осъществено по частите от съдържанието.

Така структурирана книгата обхваща максимално оскъдните свидетелства за този вид зрелища, които са достигнали от древността до наши дни. Задълбоченият анализ, с използването на комплексен подход при „прочита“ на образи и сцени, архитектурни съоръжения, надписи и артефакти, е осъществен на фона на обширното пространство на тракийските провинции с привлечени данни от цялата империя, отнасящи се до траки или Тракия. Затова и основателно бих отбелязал, че книгата разширява представите за древността, приносна е не само за българската наука, но и в един по-широк контекст на древния свят, от който, във времето на Римската империя, нашите земи са неделима административна част. За приноса на книгата можем да съдим и по анализа на архитектурните паметници и съоръжения, които са дискусионни в историографията за тях (стадионът във Филипопол) или пък са оскъдно публикувани (амфитеатрите в Марцианопол и Диоклецианопол, Сердика), а дори и без публикация на археологическото им проучване (театърът във Филипопол), затова и написаното тук е от съществен принос за тяхното модерно интерпретиране.

Тук, разбира се, бих споделил и усещането си, че структурата е леко несъразмерна - така например, подробният и прецизен анализ на всеки от паметниците и свидетелствата от древността, би трябвало да бъде последван и от обобщителна част, отделно за спортните игри и за гладиатурата. Тази задача е оставена за заключението, но то е несиметрично малко в сравнение с набелязаните проблеми и постигнатите изводи в хода на изложението. Защото липсва подредената картина за тракийските провинции - ситуирането на паметниците във вътрешното пространство на Тракия е направено, но по-убедително това би било постигнато в една отделна част с дискусия за градската култура и средата на паметниците в нея. Защото това някак си омаловажава достигнатите изводи, а те звучат интересно и внушават идеи за по-нататъшното дефиниране на градската култура от една страна, но и влиянието й върху тракийската среда от друга. Защото в книгата е очертана ясно границата между импортните артефакти, идеи и чужденците като техни носители, и културата на местните траки. А това именно е дало възможност и основание да се дефинират ясно предполагаемите измерения на влиянието - наблюдението за траките, които остават чужди на гръко-римската атлетика. И докато стригилите, откривани във вътрешността на Тракия, са от гробове на елита - знак за социален престиж (и диференциация), но и свидетелство за неговото адаптиране към римската култура (и власт!), то в старите елински колонии по западния бряг на Понта инцидентното споменаваните траки в ефебските декрети е тълкувано дали като липса на афинитет, нисък социален статус или елинизация/ романизация. Последните два варианта логично са изведени като определящи за поведението на местните траки, което е подсказано и със ситуацията във вътрешността. И ако в предримската епоха това е резултат от изтъкнатата липса на градски центрове от полисен тип (по-скоро тяхното ограничено присъствие - поне за Кабиле има сигурност за полисния му характер след 275 г.), то урбанизираните провинции във времето на II в. с градски центрове и сведения за организираните в тях празници и игри, поставят интересни въпроси пред изследователя във връзка с твърде ограниченото тракийско присъствие сред ефеби, атлети или организатори. Тази теза е подкрепена и с наблюдаваното по отношение на

гладиатурата, където сведенията за гладиатори-траки по арените на римския свят са ограничени предимно във времето последвало Митридатовите войни, когато значителен брой траки са попаднали в плен и използвани като гладиатори (сред тях вероятно и Спартак). И въпреки популярността на кървавите зрелища, видими в сведенията за тяхното организиране в тракийските провинции, траките не се срещат сред участниците в тях. Което иде да подскаже, че освен социалните измерения и обяснения на този феномен, в бъдещите дискусии би трябвало да се подходи в по-мащабен културно исторически прочит, който би включил и други елементи на културното въздействие (напр. театърът).

Адресатът на книгата е една по-широка аудитория, за което спомага достъпният стил на разказа, дори и в сложните форми на професионалния анализ, също и преведените епиграфски текстове в каталога, и приложеният в края речник на термините, а това е подсказано и с атрактивното заглавие на самата книга: „Кръв и зрелища“. Това, разбира се, има смисъл, тъй като изследването е принос към историята на спорта и в това отношение то излиза извън кръга на чисто археологическата литература, което е едно от достойнствата му, като имам предвид оскъдната „научно-популярна“ книжнина в книжарниците, често творби на неподготвени, дори необразовани „ентусиасти“. Единствен недостатък е пожертваната информативност на част от илюстрациите, най-вече по отношение на размерите на образите, за по-атрактивното оформление на тази част, което не бих посочил като плюс. Затова и заключението ми е, че книгата представлява чудесен принос към темата за културните влияния и взаимодействия в пространството на Империята и нашите земи.

Костадин Рабаджиев

Рашо Рашев, Българската езическа култура VII-IX век. София, 2008, 598 с.

В края на февруари 2008 г., след нелеп железопътен инцидент, почина видният български археолог и изследовател на (пра)българите - проф. д.и.н. Рашо Рашев. Има известна символика във факта, че неговият *opus magnum*, обект на настоящата рецензия, се появи през януари същата година и така той успя да види завършен и публикуван в книга своя над 35-годишен труд. Несъмнено и през следващите години, проучването му ще привлича вниманието на всеки учен, заел се с изследване на щекотливата тема, предполагаща богата ерудиция, а не просто преразказване на данните от писмените извори. За Рашо Рашев (пра)българистичните изследвания бяха делото на живота му, макар той да се интересуваше и от други аспекти на ранносредновековната българска история и култура и от въпроси, свързани с проблеми от западния дял на степна Евразия през късната античност и ранното средновековие.

Всъщност, „Българската езическа култура VII-IX век“ се оказа „лебедовата песен“ на именития български учен. Нейният „скелет“ може да се види още в докторската му теза, защитена в началото на това хилядолетие; впоследствие, с оглед издаването на труда във формат на книга, тя бе допълнена с най-новите археологически находки. За първи път учен от България се опитва да обобщи и представи в обширна монография всичко известно до момента за (пра)българите,[1] на базата на енциклопедично разнообразие от източници: археологически; писмени; фолклор, дори лингвистичните данни и интерпретации. Книгата е многоаспектна и отваря доста посоки за размисъл и за по-нататъшни проучвания. Тя показва динамизма в процесите на изграждане на българската държава, както и тези в сферата на културата. Според мен сред най-силните й страни е търсенето на различни паралели и аналогии, за да се обяснят едно или друго явление или факт. При това нерядко се отива отвъд алтайския (тюркския) свят, за да се предложат артефакти или сходства на най-ранната българска култура с характерната за степните ирански етноси, живели на север от великите уседнали цивилизации на Стария свят (Рим/Византия, Иран и по-рядко - Китай).

Без да робува на клишетата и вместо да повтаря отдавна наложени схеми, често Р. Рашев поставя важни въпроси, които обаче, видени от друг ракурс или изследвани иначе, могат да предложат интерпретации, отиващи отвъд „прокрустовото ложе“ на алтайските паралели.

Съвсем разбираемо е, че той се чувства в свои води най-вече при интерпретирането на разнообразните археологически свидетелства и предлагания от тях доказателствен материал, особено този от земите на днешна България, но също така и от Унгария, Румъния, Молдова, Украйна, Русия и Кавказкия регион, без да се пропуска факта, че авторът познава великолепно и т. нар. вторична литература (т.е. историографията).

Книгата на Р. Рашев се състои от въведение, осем глави, заключение, библиография и табла (общо 145), като съдържанието, заключението и таблата имат и английски превод.

В първа глава, „Територия“, Р. Рашев очертава равнинните части от двете страни на Дунав през VII в., акцентирайки на границите и физико-географските особености на района, както и на комуникациите, физическото пространство и топографското именуване. Особено внимание авторът обръща на т. нар. Онгъл, до делтата на Дунав, назован от него „първичната територия на Дунавска България, ок. 665-680“.

Втора глава разглежда т. нар. аули (Плиска, Преслав, Хан Крум и др.) с главните им характеристики (с. 121-132); местата на култа (Мадара и подобните нему ритуални места); военните укрепени лагери; различни неукрепени поселения (лагери, села, военни опорни точки) и византийските градове, разположени южно от Стара планина - Месемврия, Анхиало, Девелт, Берое/Верея и др. Според автора, (пра)българите изоставят типичната за ромеите система от укрепени селища, за да създадат

---

[1] Познанието в тази сфера до края на 1989 г. може най-добре да се проследи, със съответните детайли, в изследванията на Веселин Бешевлиев (Вж. Бешевлиев, 1981; Бешевлиев, 1992; Besevliev 1981). След 1990 г. се появиха няколко нови изследвания на български учени, сред които - без претенции за изчерпателност - ще отбележа следните: Minaev, 1996; Овчаров 1997; Овчаров 2002; Стоянов 1997; Stanilov 2006; Калоянов 2003; Степанов 1999; Степанов, 2003, 12-94; Степанов 2005. Вж. също и по-ранните монографии на Р. Рашев в същата област: Рашев 1982; Рашев 2001, Рашев 2007.

и наложат нова, състояща се от неукрепени села, която щяла да остане преобладаваща характеристика на българската култура до началото на XI в. (с. 153). Нещо повече, Рашев твърди, че през този период в Дунавска България не юртата, а полуземлянката с пещ давала облика на типичната българска „къща". Твърде важен е и стремежът на автора почти навсякъде в изследването си да дава и историографския аспект на един или друг проблем/процес/ (даже и) артефакт, твърде важно за всички бъдещи изследователи, понеже подобен преглед им предоставя в концентриран вид повечето натрупали се през последните няколко века хипотези в тази област.

Трета глава е посветена на занаятчийската продукция. Специално внимание е отделено на различните материали (метали, дърво, кост, стъкло, керамика и т.н.) и технологии, известни на ранните българи или пък на канени да работят в българските средища чужди майстори. Р. Рашев класифицира използваната във всекидневието керамика в пет групи (съдове от песъчлива глина, съдове от пречистена сива глина, такива от пречистена жълта и червена глина, съдове от чиста бяла глина и вносна керамика). В производството на керамични изделия той е склонен да види различни традиции, като приема, че корените им произлизат от широк ареал - от Средния Дунав до Северен Кавказ, но за част от гореспоменатите групи авторът не открива основание да се търсят влияния от славянската керамика или от тази, типична за ранна Византия. Единствените съдове с очевиден византийски произход са изработените от пречистена жълта и червена глина (с. 185-187). Съдовете от чиста бяла глина са известни единствено от Плиска и тъй като са открити около 50 такива, навярно от голям „сервиз", Р. Рашев предполага, че са вносни, а самите съдове са изработени в специализиран ергастерий във Византия (с. 187).

Четвърта глава, **„**Погребални обреди и поменални съоръжения", представя различни аспекти от културата, свързани с отвъдното и паметта. Привлечен е многоброен и разнообразен материал за некрополите (с кремация, биритуални, масови гробове, „особените" некрополи и т.н.) и за могилите, както и за т. нар. девташлари (побити в земята камъни), за шахтовите поменални съоръжения и за култовия мемориален комплекс при Златна нива. Традиционно, повечето гробове с трупоизгаряне се свързват със славянския компонент на ранна Дунавска България. Според Рашев, такива некрополи не са намерени южно от Стара планина (с. 194). Що се отнася до биритуалните погребения (откривани най-вече в днешните територии на България и Румъния), онези с инхумация са ориентирани изток-запад или север-юг, като и двата вида са практикувани едновременно (с. 195). В тях има множество примери за post mortem-нарушаване на костите (с примери от Топола, Бдинци, Ножарево, Върбяне, Кюлевча, Девня 1 и 3 и др.) и според автора е най-логично, че това е установена традиция сред (пра)българските племена; ето защо тя трябва да се сравнява с подобни практики в погребалния обичай на българското население в Хазарския каганат, сочи Рашев (с. 196). Основната група предмети в гробовете е тази на керамичните съдове, поради което авторът е склонен да заключи, че средният коефициент на погребенията с инхумация, в които присъства глинен съд, е 21,6 %, факт доказващ устойчивостта на обичая (с. 197-198).

По принцип некрополите с инхумация от днешна Румъния, не се различават по основните си характеристики от българските, а имат само „някои регионални особености" (с. 199). Според автора, вероятно българските езически владетели са погребвани на разстояние от столицата Плиска - на специални места и поотделно, така че гробовете им не оформят некропол. Като се основава на наскорошните си (от 2005 г.) разкопки при Кабиюк, разположен на 15 км от Плиска, Р. Рашев допуска, че подобни места трябва да се търсят край земленото укрепление край Кабиюк (с. 202). Тази хипотеза заслужава особено внимание, тъй като до момента не е открит нито един гроб (могила) на български владетел от езическия период. Авторът обръща внимание и на един твърде нестандартен гроб - шахтово погребение в могила XXII, разположено на 250 м до земленото укрепление на Плиска и датиращо от бронзовата епоха. В тази могила, в по-късна епоха и най-вероятно през ранното средновековие, е изкопана шахта, която завършва с малък гроб кенотаф, съдържащ, на различни нива, кости от кучета, коне, котка и даже цял кон. Чрез примери от Кримския полуостров и Дагестан, авторът представя някои паралели на тази практика, като обръща внимание, че те се отнасят към епохата на скито-сарматската доминация в причерноморския регион. Той изтъква, че посочените паралели „отново припомнят ролята на степното скито-сарматско население в етногенеза на прабългарите" (с. 207-208).

Пета глава е посветена на изкуството и се подразделя на четири части: „представително изкуство" (скулптура и дърворезба), „приложно изкуство" (металопластика, кост и керамика), „народно изкуство", т.е. т.нар. графити, както и „изображения на българи във византийски миниатюри" (една сцена от „Менология" на византийския василевс Василий II и още две миниатюри от Хрониката на Константин Манасий). Важно място е отделено на прочутия Мадарски скален релеф, единственият от подобно естество в Европа (с. 212-218), като са представени основните хипотези, свързани с неговата същност, разчитането на надписите и др. Р. Рашев е склонен да подкрепи авторите, виждащи известни сходства между българския паметник и сасанидските скални монументи, но в същото време подчертава, че идеята и стилът на българския паметник не следват известните от Иран скални мотиви, а идеи, почерпени от сасанидски сребърни съдове и от византийски копринени изделия от VI-VII в., самите те повлияни от различни източни сцени от добре известния мотив на „царския лов" (с. 216-217). Той свързва образа на мадарския конник с византийското влияние върху българското изкуство по време на иконоборството и така подкрепя старата идея за Византия като ретранслатор на различни източни (предимно ирански и средноазиатски) представи, мотиви, орнаментика и символика, привлекателни за българските езически канове. Авторът не се съгласява с автори като Г. Китов, Н. Неделчев и С. Михайлов, които търсят тракийски произход или влияния върху композицията на Мадарския конник.

В същата глава Р. Рашев представя и добре известната сребърна чаша на жупана Сивин, която е склонен да датира към средата на IX в. (с. 221), двата златни медальона с името и оригиналната титла на владетеля Омуртаг, представен като византийски василевс, както

и печати на български аристократи или владетели на византийска служба (Мавър, Баян, Телериг и др.). Относно съкровището от Надь сент Миклош (днес във Виена), станало отдавна обект на многобройни, дори причудливи, интерпретации в България, Унгария, Австрия, Русия и др. Р. Рашев не приема изцяло нито българската, нито унгарската интерпретация, т.е. по схемата „българско" срещу „аварско" или „маджарско" (с. 224), а смята, че определяща е не социалната среда, „която го е потребявала, а средата, която го е произвела" и трябва да се акцентира на нея. Ето защо той не приема безрезервно идеите на унгарския археолог Чанад Балинт, представени в книгата му от 2004 г. и заявява, че дискусията относно съкровището от Надь сент Миклош „не може да се смята за приключена" (с. 224). Авторът изследва графитите като феномен и ги определя за „народно изкуство" (с. 226-229). Подразделя ги на три групи, като посочва, че само една може със сигурност да се датира от времето на предхристиянска България. Склонен е да приеме, че най-старото изкуство на българите се отличава твърде много от съвременното му византийско и от това на аварите и хазарите, тъй като няма свой постоянен репертоар от сюжети, образи и орнаментиа а паметниците му се характеризират с различен стил и не разкриват единство от системно естество (с. 230).

Шеста глава е посветена на писмеността и езика и анализира надписите, знаците и езиците на славяните и на (пра)българите, както и техния фолклор. Относно надписите върху камък, Р. Рашев се базира на изследванията и на класификацията на големия български учен Веселин Бешевлиев. Същевременно, той налага представата, че по време на Омуртаговото управление владетелската канцелария развива и налага унифицирана система, адаптирана към трите основни групи надписи, типични за времето на Омуртаг; впоследствие тази практика обаче била изоставена. Следователно, Р. Рашев допуска, че скоро след смъртта на Омуртаг практиката на каменната летопис най-вероятно е била занемарена и по-късно заместена от характерната за ромеите практика на писане върху папирус (с. 233). Освен ако не е грешка при набора на текста и „папирус" да се е оказало на мястото на оригиналното „пергамент" (?), остава неизвестно откъде авторът черпи тази информация. Като оставим настрана надписите от типа Res Gestae, всички останали (мемориални, триумфални, съдържащи въоръжение и т.н.), стриктно следват един добре видим модел. Според автора поставянето на подобни надписи на различни места в България би трябвало да се свърже с времето на Крум, т.е. той вижда появата на практиката в самото начало на IX в. Тя представяла добре ситуацията на контакт–конфликт с Византия през тези първи десетилетия на IX в. Р. Рашев я обвързва и с множеството византийски бегълци в двора на българския владетел (с. 235). В тази хипотеза има логика, макар и да не може доказана категорично. Според Р. Рашев, т.нар. (пра)български надписи с гръцки букви, „руническите" надписи и т. нар. славянско пред-кирилско писмо все още не са разрешен проблем. Най-вероятно те са плод на византийско влияние, особено в центъра на страната и по нейните граници, но част от тях може би са свързани с по-късните ромейски монашески практики и не могат да се смятат за оригинално (пра)български (с. 236-239).

По въпроса за (пра)българския език, авторът обръща сериозно внимание на вече изтъкнатият факт, че липсва достатъчно дълъг надпис, написан на (пра)български, който да представя граматиката на този език; а граматичният строеж на един език е най-важното нещо с оглед неговата атрибуция. Р. Рашев посочва и добре известните от различни изследвания данни относно имената на родове или собствени имена на (пра)български владетели, титли, топоними, професии и др., свидетелстващи, че в (пра)българската етногенеза се забелязват две отчетливи групи население: първата е с индоевропейски, а втората - с алтайски (основно тюркски) произход. Като цяло, за него проблемът за езика на (пра)българите е все още обект на спорове и на бъдещи анализи (с. 249-250). Смята, че по-голямата част от обикновеното (пра) българско население е от ирански произход, макар още преди покръстването славянският език да си е спечелил статута на *lingua franca* и сред (пра)българите, докато гръцкият е използван само във владетелския двор, превръщайки се в белег на престиж, но не е реално използван във всекидневната комуникация език (с. 248-250).

„Население, общество, стопанство" е озаглавена следващата част от книгата (глава 7). В нея са разгледани различни проблеми, например за етническия състав и демографията, за социалната организация и институциите, за политическата идеология и администрацията, за стопанството и пр. Старото, пост-римско население, заварено от славяните и (пра)българите в Югоизточна Европа след VI в., е било смесица от различни народи. Освен това, по думите на Р. Рашев (с. 254), към населението на предхристиянска България принадлежат и имигрантите (предимно арменци, авари и вероятно, макар за това да липсват безспорни данни и българи от Хазария). Следователно, очертава се многоцветна мозайка от етноси, с несъмнено преобладаване на славяните и (пра)българите, особено в земите от двете страни по течението на Дунав. Последните, макар и да притежават различни погребални практики (70 % - ритуал с кремация, 30 % - с инхумация), са маркирани от една и съща - в термините на археологията - материална култура и са живеели в едни и същи поселения, ползвайки едни и същи некрополи. Така че процесът по утвърждаването на единната българска народност, според автора, начева доста по-рано от официалното християнизиране на Дунавска България през 865 г. (с. 255).

И сред (пра)българите Р. Рашев откроява смес от различни родове и племена, повечето от тях - с ирански произход, от степното пространство северно от Черно и Азовско море, които са се смесили с наследниците на хуните, а по-сетне - и с тюркски и угорски елементи, както и с част от населението на т. нар. пенковска археологическа култура (с. 257). Самият аз споделям това становище, което е в пълен синхрон с известните досега данни[2]. Не е лишено от логика и твърдението, че по всяка вероятност управляващите родове и (пра)българската аристокрация са били привърженици на идеята да се следва тюркската политико-административна практика, наследена от Първия (Западен) Тюркски каганат след 630-те г. (с. 257), макар че в това отношение има все още някои неясноти на фона на склонността на тюрките да

[2] *Вж. изследванията на Ц. Степанов, посочени в бел. 1, както и Степанов 2008.*

заимстват твърде много черти и елементи от северноиранските (основно согдийски) управленски практики. Същевременно, трябва да се посочи отдавна известният факт, че имената на значителна част от (пра)българските владетели и на някои аристократи, са от несъмнен ирански произход (Аспарух, Тервел, Кардам, Крум, Маламир, Персиан, Расате, Мостич, Негавон и др.). Р. Рашев е склонен да приеме и идеята, представена дори и в заглавие на книга - тази на Й. Вернер от 1984 г., че Кубрат е носел титлата „каган", макар за това да липсват данни[3]. Развитието на политическата идеология на държавата, от времето на Кубрат до християнизацията, той вижда в четири главни етапа (с. 276-277). Според мен, най-приемливо е етапите да се сведат до три: 1) от 630-те г. до края на VII в.; 2) от началото на VIII в. до края на същото столетие и, 3) 803-864 г. Що се отнася до администрирането на държавата, авторът застъпва тезата, че между „Стара Велика/Голяма България" на Кубрат и Дунавска България се наблюдават множество различия, като при втората има много по-голяма централизация и, следователно, намаляване на ролята на синовете на върховния владетел в управлението на страната (с. 279). Смята още, че процесът на административно уреждане на България преминава през два етапа: 1) от централен регион, населен предимно с (пра)българи, заобиколен от няколко гранични зони (с преобладаващо славянско население), се преминава към 2) една по-централизирана ранна държава (от началото на IX в. насетне, включително и при управлението на кан Персиан) с 10 комитата, където освен (пра)българи и славяни, живеело и друго население (предимно гръкоезични и арменоезични ромеи, както и навярно авари – след 805 г.). Тази ситуация, като цяло, просъществувала до падането на Първото Българско царство през 1018 г., макар че някои територии от т. нар. Отвъддунавска България били загубени след края на IX в. заради набезите на маджарите и на печенегите (с. 280-281).

Относно стопанския аспект на културата, авторът следва старата теза за липсата на паричен обмен и отношения в България, което той подкрепя и с конкретни данни - от наличните към момента монети, открити на българска територия, за периода от 698 до 867 г. са намерени едва 40 бр. византийски монети и само една - с арабски произход (от времето на халифа Ал-Махди, VIII в.); за липсата на българско монетосечене не е необходимо да се търсят доказателства (с. 285). Същевременно, Р. Рашев смята, че българският елит е познавал добре парите, особено след сключените договори с ромеите, най-известните от които са тези от 716 и 815 г. Вследствие на договореностите в столицата са пристигали скъпоценните червени платове от Византия, златни монети и скъпоценни изделия на бижутерията, както и други стоки на лукса, практика, добре позната на всички „нови" държави в Европа и Евразия, през ранното средновековие. До каква степен обаче, подобни практики са оказвали реален ефект върху българската икономика, засега е твърде трудно да се каже.

Осма глава изследва проблемите на религията, митовете и магическите практики. В първия параграф авторът представя небесните (sic) божества на славяни и (пра)българи (с. 289-302), хтоничните богове и обожествените природни обекти (с. 302-303), култа към владетеля (с. 303-304), култа към мъртвите (с. 304-305), култа към животни (с. 305-307), идолите и пространствата на ритуалите (капищата) (с. 307-308), а също така и култове и божества, които са „несигурни и невъзможни" (с. 308-311). Базирайки се на схемата на тюркската религия, разработена още преди повече от половин век от известния учен Жан Пол-Ру, Р. Рашев твърди, че съществуването на култ към Тенгри в Дунавска България все още подлежи на доказване. Известно е, че с изключение на един силно повреден и фрагментиран надпис върху камък, открит в Мадара, в който В. Бешевлиев разчете ТАГГРА, липсват каквито и да е други неопровержими доказателства - в писмените извори, както и в българския фолклор, които да потвърждават такава хипотеза. Няма доказателства и за съществуването на тюркската богиня Умай (с. 299-300). Коректният изследовател не може да не се съгласи с тези заключения на Р. Рашев. По въпроса за (пра)българската религиозна система пък, авторът подкрепя тезата на Анани Стойнев (от 1985 г.), че религията им не е (някакъв вид) монотеизъм, а следвайки световните научни критерии и класификации може да се дефинира като „супремотеизъм" (с. 297).

Относно славянската религия той следва добре известната схема за наличието на Перун, Сварог и т.н., както и на някои низши божества, макар че би могъл да използва в по-голяма степен достиженията на сравнителното религиознание и тези на школата на Ж. Дюмезил и на М. Елиаде. Според Р. Рашев няма данни за обожествяване на езическите български владетели post mortem (с. 304). От животните, и това не е никаква изненада на фона на степна Евразия, (пра)българите почитали и сакрализирали най-вече коня, кучето и елена. За друг важен аспект на религията - храмовете, досега са известни шест (по два - в Плиска и в Преслав; по един - в Мадара и в Силистра, т.е. все в централния регион на България, като по този начин явно потвърждават обвързаността на владетеля с върховния жречески институт), авторът изтъква, че те следват добре известната схема на иранските храмове на огъня, без да може да се обясни точно какви ритуали са се изпълнявали в тях. Специално внимание е отделено и на свещените предмети и числа, на свещените знаци и свещените (световни) посоки, както и на някои магически практики, известни на българите (с. 311-325).

Разглеждайки митовете, авторът е склонен да се съгласи с онези изследователи, които виждат в Авитохол, първият легендарен (пра)български владетел, познат от „Именника" на българските канове, хунския вожд Атила (с. 326-327). Макар тази представа да е утвърдена в досегашната историография, все още остават няколко спорни аспекта: 1) формата на името, „Авитохол", повече прилича например на „Авимелех" от Библията, отколкото на „Атила"; 2) т. нар. Именник е включен в късни руски преписи и то точно след IV книга Царства от Стария завет; 3) периодът на властване на Авитохол стартира със средата на II в. сл. Хр. и продължава цели 300 години, т.е. 10 поколения (по 30 години всяко) - очевиден знак за легендарност, докато хунският вожд е реален владетел и умира в средата на V в.; 4) в подобен род паметници е съвсем нормално да се види като начало на даден народ (или династия) фигура с митичен, т.е. с

[3] *Срещу подобна теза: Stepanov 2001, Stepanov 2005, 263-279; Stepanov 2008, 363-377.*

божествен или полубожествен произход и е логично да се очаква, че и в „Авитохол" ще имаме закодиране на подобен концепт. Естествено, проблемът чака все още своето дефинитивно разрешение.

В този параграф авторът обръща внимание и на интересни легенди, свързани с най-ранната българска история, например тази за културния герой-конник, за Булгар, за кошутата (тук е логично да се постави въпросът дали това не е инкарнация на Великата Богиня-майка, или пък - под формата на елен, - на нейния съпруг Небето, а в по-късна епоха - на сина й, т.е. слънцето?) и др. Накрая Р. Рашев се спира и на въпроса за отношението на българския елит към християнството (с. 330-331). При това коректно отбелязва факта, че липсват данни за наличие на религиозно напрежение между славяни и (пра)българи; а що се отнася до включените в българската държава (след успешните кампании след 809 г.) поданици на Византия, изтъква толерантността и най-вече - индиферентността (неговият израз е „религиозно равнодушие"), - на българската аристокрация към християнската проповед, така че антихристиянските гонения след 813 г. и до времето на Персиан той приема за произтичащи по-скоро от политическото противопоставяне на ромеите, вместо от причини от религиозно естество.

В Заключението авторът опитва да обобщи факторите, произтичащи от двете основни наследства в Дунавска България - тези на славяните и на (пра)българите, поставени редом до това на завареното население. Същевременно, засяга някои важни въпроси като влиянието на т.нар. Салтово-Маяцка култура и това - доколкото може изобщо да се предполага, - на аварите и на ранната арабска култура. Според Р. Рашев културата на предхристиянска България е единна и в трите главни региона на държавата, т.е. между Дунав и Стара планина, северно от Дунав и южно от Стара планина. Нещо повече, той смята, че не съществуват достатъчно отчетливи характеристики и признаци, за да се говори за „регионални варианти" на тази култура. В територииите „между Карпатите, Родопите, Черно море и по линията Морава - Шар планина", твърди Рашев, „около средата на IX в." се оформя единна материална култура и „това става възможно поради налагането в тези граници на централизирана политическа власт", тази на българите, допринесла за „материален просперитет" на тамошното население (с. 341), един извод, с който не може да не се съгласим.

Обобщавайки впечатленията си от монографията, ще отбележа, че и в нея Рашо Рашев е демонстрирал характерния си стил на писане и на изследване, а именно - да съчетае анализа на артефактите с различни теоретични концептуализации и с полевата работа. Нещо повече, той е успял да избегне капаните на онези напрежения, които са толкова често срещани между горните три аспекта при проучванията, балансирайки умело между археологическия анализ и теорията на археологията. Книгата е написана в най-добрите традиции на германо-унгарско-руската историко-археологическа „школа", известна със сериозните си достижения в областта на историята и археологията на ранносредновековните номадски и полуномадски формации в Източна Европа. Разбира се, тя е обобщение и на всичко онова, което е достигнато днес и на базата на българските проучвания през последния век. Трябва да се подчертае и значителната стойност на многобройните Табла в края на книгата, представящи графични реконструкции на колани, оръжие, храмове, землени валове, постройки и дворци, амулети, сечива, надписи върху камък и т.н. Със сигурност читателят ще оцени като полезни и онези страници, в които авторът се занимава обстойно с някои от фалшивите или неточно датирани паметници, изработени от кост, метал, някои от графитите и пр., които са били свързвани до този момент с езическото минало на България.

Като всяко човешко дело, и в тази книга се забелязват някои недоглеждания, и неточности, които бих откроил в няколко главни насоки. На първо място, ако не е налице бягство на автора от историческата антропология, то поне е видно минималното й използване, а тя - с оглед темата „култура", - е подходяща методология. Разбира се, по-добре е да оценим текста като цяло, а не онова (факти, подходи, дати и пр.), което Р. Рашев е пропуснал да отбележи, или пък не е използвал. Друга слабост е, че на места в книгата описателността натежава за сметка на анализа и опитът за поставяне на проблема в теоретични рамки. Освен това, в Библиографията има известни неточности в заглавията на книги и списания, или в имената на авторите (Pritzak вместо Pritsak, за да спомена само един пример); някои важни изследователи в областта са пропуснати (Peter Golden отсъства изобщо), а други са цитирани само с по една книга на фона на многобройните им проучвания по същата тема (например вече споменатия Om. Pritsak).

Цитирана литература:

Бешевлиев 1981: В. Бешевлиев. Първобългарите. Бит и култура. София, 1981.

Бешевлиев 1992: В. Бешевлиев. Първобългарски надписи". Второ преработено и допълнено издание. София, 1992.

Калоянов 2006: А. Калоянов. Старобългарските шамани. Религиозен опит и социални функции (VIII-XII в.).

Овчаров 1997: Д. Овчаров. Прабългарската религия. Произход и същност. София, 1997.

Овчаров 2002: Д. Овчаров. Въведение в прабългарската култура. София, 2002.

Рашев 1982: Р. Рашев. Старобългарски укрепления на Долния Дунав (VII-XI в.). Варна, 1982;

Рашев 2001: Р. Рашев. Прабългарите и българското ханство на Дунав. София, 2001.

Рашев 2007: Р. Рашев. „Прабългарите през V-VII век". Четвърто изд., с добавки. Велико Търново, 2007 (1-во изд., 2000).

Степанов 1999: Ц. Степанов. Власт и авторитет в ранносредновековна България. София, 1999.

Степанов 2003: Ц. Степанов. Българите от най-древни времена до втората половина на VII век. - В: История на българите. От най-древни времена до края на XVI век. София, 2003, 12-9.

Степанов 2005: Ц. Степанов. Българите и степната империя през Ранното средновековие. Проблемът за Другите. София, 2005.

Степанов 2008: Ц. Степанов. История или псевдонаука.

Древнобългарски етюди. София, 2008.
Стоянов 1997: В. Стоянов. Етнонимът „българи" в светлината на една еволюционна теория. За българо-тюркските смешения и произхода на турското малцинство. София, 1997, Bulgaro-Turcica 1.
Besevliev 1981: V. Besevliev. Die protobulgarische Periode der bulgarischen Geschichte. Amsterdam, 1981.
Minaeva 1996: O. Minaeva. From Paganism to Christianity: Formation of Medieval Bulgarian Art (681-972). Frankfurt am Main et al., 1996.
Stanilov 2006: S. Stanilov. Die Mettalkunst des Bulgarenkhanats an der Donau (7.–9. Jh.). Sofia, 2006.
Stepanov 2001: T. Stepanov: The Bulgar title ΚΑΝΑΣΥΒΙΓΙ: Reconstructing the Notions of Divine Kingship in Bulgaria, AD 822-836. - Early Medieval Europe, 10/1 (2001), 1-19.
Stepanov 2005: T. Stepanov. Rulers, Doctrines, and Title Practices in Eastern Europe, 6th–9th Centuries. - Archivum Eurasiae Medii Aevi, 14 (2005), 263-279.
Stepanov 2008: T. Stepanov. From Steppe to Christian Empire and Back: Bulgaria between 800 and 1100. - In: The Other Europe in the Middle Ages: Avars, Bulgars, Khazars, and Cumans. Ed. F. Curta, with the assistance of R.K. Kovalev. Leiden/Boston, 2008, 363-377.

Цветелин Степанов

М. Долмова-Лукановска. Трапезица в светлината на археологическите разкопки. В. Търново, 2008, 190 с., 79 обр. , IX табл.

Основната цел на разглежданата книга, посветена на крепостта Трапезица във Велико Търново, е свързана единствено с опита да се „...публикуват резултатите от археологическите разкопки през XIX и XX в." на тази известна и от изворите цитадела на столичния Търнов. Авторката, М. Долмова приема, че нова и значителна част от тях са и нейните проучвания, проведени в периода 1992-1997 г., свързани с крепостни стени, порти и кули и разположените край тях жилищни квартали и комуникации. Уверена е, че резултатите от тях предоставят „...ценна информация за тази столична крепост, за нейната стратиграфия, укрепителна система и особено за жилищната и църковна архитектура". (с. 5). Коректно е да уточня още в началото, че разкопките на М. Долмова продължиха само три сезона, според издадената документация на НАИМ при БАН и едва ли са достатъчни за изпълнение на горепосочените претенциозни задачи (Долмова 1994, 107-108; Долмова 1995, 144-145)[1]. Желанието ми да направя тук анализ на отпечатания труд е свързано преди всичко с последните разкопки на Трапезица през 2007-2009 г. и постигнатите нови, изключително важни, резултати за тази втора по значение крепост на столично Търново, които превръщат разглеждания труд на М. Долмова в исторически или краеведчески очерк, който може да се използва с много резерви от специализирана и по-широка аудитория.

В тази връзка се налага да припомня, че през 1992 г. стартира програмата за опазване и проучване на хълма Трапезица, ръководена от филиала на Археологическия институт във Велико Търново. Извършиха се разкопки на църкви №№ 5 и 8 и в участъците при югоизточната порта, южната и западната крепостни стени, като сред основните цели беше изясняването на стратиграфията на обекта. Работата се насочи в две главни посоки: фортификацията на крепостта и църковните ансамбли. Разкопките се ръководеха от Й. Алексиев, З. Генова, М. Долмова и К. Тотев. Липсата на финансова обезпеченост и синхрон при възстановителните действия, координирани от НИПК, и проучванията на Археологическия институт, доведе до прекъсване на разкопките през 1995 г. и последвали сериозни поражения на някои от защитните покрития на църквите. Именно резултатите от археологическите проучвания по това време М. Долмова включва в разглеждания труд, ръкописът на който през 2006-2007 г. е отчетен като планова задача на НАИМ[2].

Нова дългосрочна програма за археологическо проучване на Трапезица, насочена към цялостното изясняване на градоустройството на средновековния град, бе приета в края на 2006 г. от НАИМ при БАН. В нея се предвижда проучване на връзките между крепостната система, жилищното застрояване, комуникационната мрежа и църковното строителство, като за целта площта на хълма се раздели на големи сектори. По тази програма със средства на Министерство на културата, през 2007 г. започнаха работа четири археологически екипа в следните сектори: Югозападен, Източен, Югоизточен и Северен, ръководени съответно от археолозите Й. Алексиев, М. Робов, М. Долмова и К. Тотев. Мащабните разкопки продължиха през 2008 и 2009 г. с разкриване и на още два обекта на Южната крепостна стена, ръководени от Д. Рабовянов и К. Дочев (Алексиев 2008, 675-681; 2009, 603-607; Тотев, Дерменджиев, Караилиев 2008, 682-685; 2009, 610-614; Робов, Дочев 2008, 685-689; Робов 2009, 607-610; Рабовянов, Гюлева, Дойчев 2009, 616-620; Долмова-Лукановска 2008, 689-691; 2009, 614-616).

Спирам се по-подробно на тези проучвания, тъй като началните им резултати бяха известни на М. Долмова още през 2007 г. и тя имаше възможност да внесе корекции в някои от заключенията си. Ако това не е направено по отношение на другите обекти, за да не се засегнат авторските права на колегите археолози, необяснимо е защо не включва новия материал от собствения си сектор и не опитва да внесе нужните добавки, за да постигне по-убедителна аргументация на наблюденията и изводите си.

Книгата е структурирана в десет дяла, с увод и заключение: 1. Извори, изследвания, разкопки. 2. Предстоличен период. Ранни културни пластове. 3. Столичен период (1185-1393 г.). Укрепителна система. 4. Жилищна архитектура. Основни характеристики. 5. Предмети на бита. Въоръжение. 6. Църковна архитектура. Особености. Строителна техника. 7. Църковна живопис. Мозайки. 8. Предмети на църковния култ от Трапезица. 9. Накити, украси, принадлежности. 10. Монетни находки от Трапезица. Прави впечатление, че повечето илюстрации не са от Трапезица, а показват различни обекти в старата столица (крепостта Царевец, Великата лавра

[1] *Въз основа на горепосочените проучвания са следните статии: Долмова, 1995, 36-42.; Долмова, 2002, 121-124.; Харитонов, Долмова, 2003, 257-261.*

[2] *Текстът не е обсъждан във филиала на НАИМ-БАН, Велико Търново.*

„Св. 40 мъченици“, църквата „Св. ап. Петър и Павел“, църквата „Св. Димитър“), или от други центрове от Второто българско царство (Асеновград, Бачково, Земен, Бояна и др.). Представени са дори някои по-късни паметници на християнския култ, като например посочените кръстове от Враца в табл. VII. Всъщност, с Трапезица са свързани само илюстрациите от таблици I-III, VIII, таблица IX (монети) и около 50 отделни образци (основно фотографии на архитектурни обекти и стенописи). Липсва списък на илюстрациите, който може да онагледи най-точно безсистемния и еклектичен подбор на материала. Друг е случаят с използваните некоректно планове на църкви с №№ 8, 5 и 2 от архива на филиала на НАИМ, без съгласието на проучвателите.

В първа част на изследването „Извори, изследвания, разкопки“ (с. 7-26) са представени почти всички материали, свързани с археологическите проучвания на Трапезица. Особено важни са някои публикации в Общински ветник на града от първата половина на XX в. По необясними причини обаче, не са включени статиите на Л. Квинто и Н. Еленски, отразяващи състоянието на църквите в края на XX в. и проучвания за енеолитната керамика от разкопките на крепостта през 1992-1995 г., както и информационният албум за Трапезица, с автор Й. Алексиев (Квинто 1992, 138-145; Еленски 2000-2001, 89-99; Алексиев 2003).

Отделен дял е посветен на предстоличното минало на града и на по-ранните напластявания (с. 27-30, табл. I). Според М. Долмова най-ранните материали, открити на Трапезица са къснобронзови, следвани от ранножелезни и късножелезни, след които идват тези от XIII-XIV в., времето на Второто българско царство. Пропуснат е обаче енеолитният материал (110 фрагмента керамика, каменна брадва, 2 каменни теслички, костено шило, костена гладилка, костено длето), публикувани от Н. Еленски в Известията на РИМ - В. Търново през 2000 г. Правилно е допускането на авторката, че в някои други части на хълма могат да се открият следи от живот, свързани с друго време, които да обогатят настоящата стратиграфска характеристика на обекта. Тя добросъвестно отбелязва, че в проучения от нея сектор на хълма не са регистрирани останки от жилища, ями и пещи, каквито се намират в тракийското селище на хълма Царевец (с. 27). Животът на Трапезица от този период се разкрива най-ясно основно чрез фрагментиран керамичен материал от ранножелязната и късножелязната епоха. В пласта се намират цели и фрагментирани прешлени за вретено, стъргалки и кремъчни ножове, особено в долните слоеве, непосредствено върху скалата. Някои от тях се отнасят в VII-VI в. пр.н.е.

В частта „Столичен период (1185-1393 г.). Укрепителна система.“ (с. 31-46) са включени резултатите от разкопките на М. Долмова на Югоизточната порта, сектор от южната крепостна стена и малка част от западната крепостна стена. Крепостните съоръжения и стени са добре представени с подробни описания, като са направени съпоставки и паралели с укрепителната система на съседния хълм Царевец. Приложените 12 фотоснимки и само 1 графичен план обаче, са недостатъчни, за да ги илюстрират достатъчно ясно. Липсват графични разрези и изгледи, стратиграфски профили, а единственият приложен тук план е без мащаб, с нечетливи размери и коти. Няма никакви илюстрации за участъка от западната крепостна стена.

Прави впечатление тълкуването на данните отпреди 100 години за крепостните съоръжения при северния край на крепостта и опитите за текстова реконструкция на Северната кула, Северната порта и сградите край тях (с. 32-33). Тук трябва да изтъкна, че новите разкопки на Северния сектор на Трапезица, започнали през 2007 г., още по времето когато М. Долмова пишеше тази книга, показаха, че направените от нея разсъждения и изводи, както и предложената реконструкция, са изцяло погрешни и не съответстват изобщо на действително разкритите крепостни съоръжения.

Изцяло нови са данните в четвъртата част „Жилищна архитектура. Основни характеристики“ (с. 47-68), получени при разкопките на двадесетина сгради, разположени край южната и западна крепостна стена. Може да се каже, че това е съществен принос към изучаването на градоустройството на столицата. За първи път в крепостта Трапезица се разкрива жилищен квартал с част от уличната мрежа край него. Установени са връзките и зависимостите между планировката и развитието на квартала и фортификационната система на хълма. Все пак смятам, че би било добре да се направи отделен каталог с точно описание на всички сгради и откритите в тях находки. Относно представения снимков и графичен материал от жилищата важат всички бележки, които направих по отношение на илюстрирането на укрепителната система.

Особен интерес предизвиква голямата сграда, открита според М. Долмова на платото на хълма, която е определена като първоначалната резиденция на Асен и Петър, от времето преди въстанието (с. 49-51). За жалост, тази изключително интересна постройка не е изобщо илюстрирана от авторката, а липсата на данни за откритите материали не позволява да се прецени достоверността на информацията за нея, както и предложената датировка и идентификация.

Във връзка с представените данни за водоснабдяването на Трапезица ще посоча само, че двете съоръжения, определени от М. Долмова като водохранилища, не биха могли да се използват като такива (с. 57). Каловата спойка и липсата на хоросанова мазилка показват, че става въпрос за вкопани в пода на жилищата складове за храна или скривалище (Дерменджиев 2007, 22.) Абсолютно същото съоръжение за съхранение на военновременни запаси откри М. Робов в сграда до югоизточната крепостна стена на Трапезица през 2008 г.

Петият раздел от книгата, озаглавен „Предмети на бита. Въоръжение.“ (с. 69-89), е обособен в три части: Битова керамика; Предмети на домашния бит; Въоръжение. Керамиката е разделена на кухненска и трапезна, без да е придружена от каквато и да е статистика. Всъщност, целият коментиран тук материал, е изцяло фрагментиран и представен в таблица II1-27. Представени са части от пет кухненски съда (ил. 1-5), както и сграфито фрагменти (ил. 6-27), основно дъна, част от които са дублирани в самостоятелни илюстрации на с. 80, обр. 41 а,б и 42. Останалият керамичен материал, илюстриран на стр. 75, обр. 38 и стр. 83, обр. 44-47, произхожда от крепостта Царевец.

По аналогичен начин са представени и различни предмети на домашния бит (с. 85-88), илюстрирани в

табл. III1-26. При това в текста не е обърнато никакво внимание на една рядка находка - желязна ключалка, открита в прохода на Югоизточната порта, която само е илюстрирана на с. 40, обр. 10. Въоръжението е разгледано на стр. 89. Откритият материал е много оскъден, а илюстрираните четири стрелички са включени в таблица VIII9-12 на стр. 161.

Глава „Църковна архитектура. Особености. Строителна техника." (с. 90-126) съдържа съвсем кратки сведения за проучените общо 16 църкви на хълма. Всъщност, това са вече известни от последните 100 години данни за плановете, конструкциите, украсата и архитектурните особености на трапезишките храмове. М. Долмова не добавя нищо ново, защото нови археологически разкопки на тези църкви не са правени, а резултатите от последните проучвания на църкви №№ 5 и 8 все още не са публикувани. Направените разсъждения и бележки за манастира при църква № 8 са напълно ненужни, (с. 116-118), тъй като още през 2007 г. Й Алексиев откри и проучи голяма част от него. За църква № 3, която също се разкопа от М. Робов отново през 2007 г. и се получиха нови и неизвестни данни, пък не е написан нито ред в книгата.

Текстът на главата за църковната архитектура изобилства с повторения на изрази, разсъждения и изводи, излишни коментари и обяснения. Почти на всяка страница има изречения и дори цели абзаци, които са неверни и неточни, а част от тях са съвсем нелепи и недопустими за научно издание. Изпадането в подробни описания на добре известни неща в богослужението, култовите практики и храмовото строителство силно утежняват текста, а на моменти придобиват дори комично звучене. Като цяло представянето на църквите на Трапезица с тяхната архитектура, строителна техника и външна украса носи белезите на популярно (вестникарско) четиво, което се доближава до научно-популярно издание и няма нищо общо с публикация, писана от археолог с дълъг стаж и богат практически опит.

Седми дял на книгата (с.127-144) е посветен на църковната живопис и мозайки. И тук изложението е накъсано, като изборно и хаотично са цитирани отделни автори. Привлечената литература е твърде стара и ограничена като спектър на изследване. Не е използвана обобщителната част за живописта на Трапезишките църкви, включена в корпуса на Л. Мавродинова за стенната живопис в България от XII-XIV в., издаден през 1995 г. Липсват изводите на изследователите, направени въз основа на стилово-иконографския анализ, което води М. Долмова до неточни разсъждения по отношение на тематичната програма и противоречиви заключения относно стила на живописта (с.139-140). Например на с. 139 авторката изтъква като характерна отлика за трапезишките стенописи присъствието на образи на царе и боляри. На стенописните фрагменти, обаче са запазени само долните части на фигурите, които не дават категорични основания за разграничаване на владетелски изображения (царе и боляри) от традиционното представяне на някои светци, които също се изобразяват във владетелски костюми (св. Ирина, св. Неделя, св. Константин, св. Яков Персиец, редица светци-мъченици, както и архангели, облечени в патрициански одежди) (обр. 73, 74). Тези разсъждения Долмова включва в заключението на книгата с абсурдния извод, че: „... изписването на владетелски портрети е византийски обичай, който е преминал у нас към края на XII в. и станал неизменна част от иконографията." (с.175). Като аналог за всички запазени стенописи в текста е привлечена основно Боянската църква (1259 г.), без да се спомене, че останките от фресковата украса на Трапезишките църкви се датират в XIII и XIV в. Освен това не се коментират хронологически съпоставимите паметници от Велико Търново (църква „Св. ап. Петър и Павел", първи живописен слой, църква „Св. 40 мъченици", църква № 9 и № 12 на хълма Царевец, Старият Преображенски манастир и др.), от останалите български центрове и Балканите. Липсата на елементарна подготовка в областта на изкуствознанието и богословието правят заключенията на М. Долмова твърде погрешни, а използваната терминология звучи неадекватно и наивно. От цялостното изложение не стават ясни основните изводи за живописта на Трапезица, нито за характера ú като иконография, стил и датировка. Текстът стои аморфно, без ясна линия на представяне на запазените паметници.

В осма част от книгата са разгледани паметниците на църковния култ от Трапезица (с. 145-153). Тук отново проличава липсата на достатъчна подготовка при работа с паметници на приложното изкуство и непознаване на съвременните изследвания. Вследствие на това авторката прави някоио погрешни заключения, основаващи се на оскъдни стари съчинения, относно отдавна открити и публикувани кръстове, икони, обкови, медальони и др. В хода на изложението не се използват сходни знакови паметници, нито фундаментални изследвания за развитието на византийското приложно изкуство (предмети, изработени от слонова кост, метал, емайл и др.). По този начин се стига до неправилни твърдения, като например следното, че „...Литийните кръстове влизат в обръщение в църковния живот на Цариград през X в., след което са въведени във всички източно-православни страни" (с.148). Странно е и тълкуването по повод използването на процесийните, хоругвените и др. кръстове и въпросът как и кога за пръв път те са се появили в Търново (с.151). По този въпрос М. Долмова издига предположението, че това е станало след превземането на Цариград от латинците, а може би „...е в сила още от годините на византийското владичество." Налице е и нова авторска терминология във връзка с видовото разнообразие на кръстовете „...задпрестолните кръстове, надпрестолните, надкуполните и ..." (с. 151), което можеше да се избегне, ако Долмова беше извършила необходимите консултации. И тук, подобно на предходната част на монографията липсват изводи за коментираните предмети на култа, по отношение на изработка, предназначение и разпространение, без дори да се помисли, че става въпрос за творби на византийския художествен импорт, които дълго са използвани, а изпълнението им във византийска среда (X-XII в.) дори предшества изграждането на крепостта Трапезица. Най-накрая искам да отбележа, че извън вниманието на авторката остават елитни паметници на приложното изкуство, открити при разкопките на Трапезица и вече публикувани от М. Ваклинова и К. Тотев (Ваклинова 1994, 201-209; Тотев 1994, 133-140; 1998, 68-72). Вместо да ги коментира или включи като илюстративен материал, М. Долмова прилага в таблица VII различни кръстове от Враца с късна

датировка (XVII-XVIII в.) и невярна анотация.

Девети дял на изследването „Накити, украси, принадлежности.“ (с.154-165) е трудно да бъде коментиран, тъй като са проследени само няколко от старите находки от Трапезица и материалите от разкопките на Долмова, илюстирани към текста в табл. VIII1-23, които са съвсем малобройни. Става въпрос за 5 бр. токи (ил.1-5), 5 копчета (ил. 13-15), две мъниста (ил. 17, 18), 5 фрагмента от стъклени гривни (ил.19-23), едно звънче (ил.16), като в таблицата погрешка са включени две шпори и пет стрели (ил.6-12), т.е. материалът е крайно недостатъчен за каквито и да е изводи. Самата авторка на с.160 признава този факт и нарича малкото накитни предмети от тази група „народен тип“, считайки, че повечето са били изгубени или излезли от употреба. От старите разкопки на Трапезица са споменати чифт златни обеци (обр. 77), два пръстена и бронзов медальон с орел, всички от фонда на НАИМ при БАН, към които неуместно са привлечени и коментирани множество други накити, обеци, пръстени, колани апликации, копчета и дори археологически текстил от различни обекти в Търново, Червен, Шумен, Никопол и др. центрове на Второто българско царство. Този еклектичен стил за анализиране и размесване на материала, познат и от другите части на книгата, в случая обезличава представата, както за старите, така и за новооткритите накити от Трапезица. Този извод може да бъде подкрепен и от хаотичните бележки на Долмова (с. 158-160) за една от най-ефектните творби от Трапезица - позлатеният бронзов медальон с двойка лъвове, украсен с емайлова паста, изработен в Лиможките ателиета, които тук няма защо да се обсъждат, тъй като специализираната аудитория добре познава първичната публикация на М. Ваклинова.

В последната част на изследването си М. Долмова включва монетните находки от Трапезица, общо 260, открити при разкопките на южната и западната крепостна стена и в жилищния квартал, до Югоизточната порта (с. 166-170). Те са определени от К. Дочев и поместени в таблица IX. Статистическият и хронологическият анализ показват, че нумизматичният материал не се различава от този в останалите обекти във Велико Търново. Налице са единични монети от IV-VI в., малко повече са екземплярите от XI-XII в., а всички останали попадат в столичния период на града (1185-1393 г.). Изхождайки от наличния материал М. Долмова има основание да счита, че в проучените от нея сектори строителството на крепостните стени на Трапезица може да се търси в началото на XIII в., докато жилищното застрояване на крепостта „...продължава през целия XIII в. и началото на XIV в.“ (с. 168). Не трябва обаче да се забравя, че по време на последните разкопки на хълма, непосредствено до обекта на М. Долмова, само за две години Д. Рабовянов е открил над 1000 монети, т.е. възможностите за прецизиране датировките на разкритите архитектурни структури на хълма, въз основа на монетния материал, напоследък се разширяват значително. Ето защо желанието на авторката да публикува на всяка цена в книжно тяло своите проучвания за Трапезица, точно когато започна дългосрочна археологическа кампания за изследване на крепостта, от няколко археологически екипа, е трудно да бъде обяснено.

От направения кратък обзор на отделните глави на книгата става ясно, че материалът, с който разполага М. Долмова, е крайно недостатъчен за поставената в изследването цел. Нещо повече - той не е и обработен, осмислен и илюстриран по подходящият начин, за да бъде поднесен дори под формата на статия или студия в специализираната периодика. Представеният по този начин археологически материал в книгата може да се използва с много уговорки от читателите, независимо от техните специализирани или по-широки интереси.

Цитирана литература:

Алексиев 2008: Й. Алексиев. Разкопки на манастира „Св. Иван Рилски“ на Трапезица. (сектор Югозападен). - В: Археологически открития и разкопки през 2007 г., София, 2008, 675-681.

Алексиев 2009: Й. Алексиев. Велико Търново. Крепостта Трапезица - манастир „Св. Йоан Рилски“. - В: Археологически открития и разкопки през 2008, София, 2009, 603-607.

Алексиев 2003: Й. Алексиев. Търновград. Славният град Трапезица. София, 2003.

Ваклинова 1994: М. Ваклинова. По повод на части от икона от Велико Търново. - В: Сб. В чест на акад. Димитър Ангелов. София, 1994, 201-209.

Дерменджиев 2007: Е. Дерменджиев. Водоснабдяване и отводняване на столичния Търновград (края на 12 в. - края на 14 в.). Велико Търново, 2007, 1-44. Автореферат на докторска дисертация, 22.

Долмова 1994: М. Долмова. Проучвания на Трапезица - сектор южна и западна крепостна стена. - Археологически открития и разкопки през 1992-1993 г., Велико Търново, 1994, 107-108.

Долмова 1995: М. Долмова. Разкопки на Трапезица - Южна крепостна стена и квартал при Югоизточната порта. - В: Археологически открития и разкопки през 1994 г., Смолян, 1995, 144-145.

Долмова 1995: М. Долмова. За укрепителната система на крепостта Трапезица (предварително съобщение). - В: Археология, 1995, 3, 36-42.

Долмова 2002: М. Долмова. Жилищно строителство в крепостта Трапезица. - Юбилеен сборник в чест на проф. Д. Овчаров. Велико Търново, 2002, 121-124.

Долмова-Лукановска 2008: М. Долмова-Лукановска. Археологически разкопки в средновековна крепост „Трапезица“. Сектор Югоизток. - В: Археологически открития и разкопки през 2007 г., София, 2008, 689-691.

Долмова-Лукановска 2009: М. Долмова-Лукановска. Крепостта Трапезица. Археологически разкопки в сектор „Югоизток“ - В: Археологически открития и разкопки през 2008, София, 2009, 614-616.

Еленски 2000-2001: Н. Еленски. Свидетелствата на „Царавец“ и „Трапезица“ за енеолитната епоха. - Известия на регионален исторически музей - Велико Търново, 15-16, 2000-2001, 89-99.

Квинто 1992: Л. Квинто. Църквите на Трапезица в 1981 г. - състояние и наблюдения. - В: Приноси към българската археология. София, 1992, 138-145.

Рабовянов, Гюлева, Дойчев 2009: Д. Рабовянов, Ж. Гюле-

ва, Пл. Дойчев. В. Търново, крепостта Трапозица. Археологически разкопки на обект в сектор „Южен“. - Археологически открития и разкопки през 2008. София, 2009, 616-620.
Робов 2009: М. Робов. В.Търново, крепостта Трапезица. Проучвания на обект „Източен“. - Археологически открития и разкопки през 2008. София, 2009, 607-610.
Робов, Дочев 2008: М. Робов, К. Дочев. Археологически разкопки на Трапезица, сектор Източен. (църква № 3). - В: Археологически открития и разкопки през 2007 г. София, 2008, 685-689.
Харитонов, Долмова 2003: Х. Харитонов, М. Долмова. Стратиграфия на крепостта Трапезица. (По нумизматични данни). - В: Традиции и приемственост в България и на Балканите през средните векове. Велико Търново, 2003, 257-261.
Тотев 1994: К. Тотев. Сребърен обков от старите разкопки на Трапезица. - Известия на исторически музей Велико Търново, 9, 1994, 133-140.
Тотев 1998: К. Тотев. Процесиен кръст от Трапезица. - Археология, 1998, 1-2, 68-72.
Тотев, Дерменджиев, Караилиев 2008: К. Тотев, Е. Дерменджиев, П. Караилиев. Разкопки на „Средновековен град Трапезица - Север“. - В: Археологически открития и разкопки през 2007 г. София, 2008, 682-685.
Тотев, Дерменджиев, Караилиев 2009: К. Тотев, Е.Дерменджиев, П. Караилиев. Велико Търново. Крепостта Трапезица. Археологически разкопки в сектор „Север“. - В: Археологически открития и разкопки през 2008, София, 2009, 610-614.

Константин Тотев

Хумболтова конференция „Черноморският регион от халколита до ранната желязна епоха (5000-500 г. пр. Хр.)“, 4-8 октомври 2009 г., Кишинев, Република Молдова

Конференцията е втора поред след проведения през 2007 г. научен форум със същото заглавие в Тбилиси, Грузия. В него участваха археолози от страните около Черно море - стипендианти на фондация „Александър фон Хумболт“, както и водещи праисторици от Германия. Докато първата среща беше посветена на междурегионалните връзки, подтемата на втората гласеше: „Глобално развитие и локални явления“. Приятна изненада за всички участници беше представянето на току-що отпечатания том с докладите от симпозиума в Грузия, публикуван под редакцията на Бернхард Хензел, Благое Говедарица и Джони Апакидзе в поредицата „Prähistorische Archäologie in Südosteuropa“, издавана от берлинския Свободен университет.

Провеждането на научния форум беше организирано от трима стипендианти на фондацията, в момента заемащи ръководни постове в различни институции в Молдова, свързани с археологията: Еужен Сава (директор на Националния археологически и исторически музей), Игор Манзура (заместник-ректор на Висшата антропологическа школа) и Мая Кашуба (ръководител на секцията за праисторическа археология и тракология на Института за културно наследство към Молдовската академия на науките). Веднага следва да се отбележи, че въпреки големите икономически и политически трудности, които изпитва Молдова, организацията беше на изключително високо ниво, което остави приятни впечатления у всички участници.

Заседанията протичаха в новата сграда на Централната библиотека на Молдовската академия на науките, разполагаща с всички удобства за подобен форум. След официалното откриване и приветствията, през първия ден се проведоха две заседания. Първото въвеждаше в проблематиката и включваше два пленарни доклада. Свенд Хансен (Берлин) говори за новите проучвания на каменно-медната епоха в западночерноморския регион по различни проекти на ръководения от него Евроазиатски отдел на Германския археологически институт. Централно място сред тях заемат разкопките на селищната могила Магура Горгана край Пиетреле, Румъния. Сериозно внимание беше отделено и на проучванията на комплексния обект край Орловка, Украйна. След него Карола Мецнер-Небелзик (Мюнхен) направи нов комплексен анализ на златното съкровище от Михалков, датировката и културната принадлежност на което остава все още спорна над сто години след неговото откриване. Многобройните и разнопосочни паралели, приведени от изследователката, свидетелстват за дългото му натрупване във времето, при което са събирани вещи, произвеждани от Северен Кавказ и Крим до Средна Европа.

Следобедното заседание беше посветено на неолита и халколита в черноморския регион. В неговите рамки бяха изнесени докладите и на трите български участници във форума. Васил Николов представи резултатите от проучванията на солодобивния център Провадия-Солницата и неговата роля за циркумпонтийските контакти. Докладът на Крум Бъчваров беше посветен на биоархеологическите изследвания на бебешки скелети от гробове в съдове и тяхното значение за реконструкцията на погребалния ритуал. Владимир Славчев (съвместно с Явор Бояджиев) подложи на критика мнението за наличие на четири групи символични гробове във Варненския некропол, като сведе общия им брой само до две. Освен тях, особено оживено бяха дискутирани идеите на Благое Говедарица (Берлин) за връзките между степите и култура Варна и представените от Юрий Расамакин (Киев) нови радиовъглеродни дати, получени в Киевската лаборатория от скелети от халколитни гробове, проучени в степите. Интерес представляваше и съобщението на Маржена Шмит (Познан) за контактите между неолитното население в периферията на Понтийската и Балтийската зона - по горното течение на Днепър и Висла. Антъни Хардинг (Ексетър) и Валериу Каврук (Сфънту-Георге) говориха за новите изследвания на добива на сол в Трансилвания, VI-I хил. пр. Хр.

Сутрешното заседание на втория ден включваше докладите, отнасящи се за бронзовата епоха на Черноморието и Карпатския басейн. Особено се откроi новият преглед на съкровището от Бородино, направен от Елке Кайзер (Берлин). Разглеждайки паралелите на полираните каменни брадви и сребърните върхове за копия от него, тя предполага, че натрупването му става по-рано от досега приетата датировка, а именно между 2000 и 1600 г. пр. Хр.

На бронзовата металургия беше отделено особено внимание. Николаус Борофка (Берлин, в съавторство с Корнелия-Магда Манту-Лазарович, Букурещ) докладва нови находки на бронзови сърпове, а Еужен Сава (Кишинев) - на леярски форми. От теоретичните проучвания заслужават да се отбележат два доклада. Бернхард Хензел (Берлин) разгледа възможността за интерпретация на депонирането на леярски форми като жертвоприношение или сакрален дар от страна на металурзите. Тудор Сорочану (Берлин) напомни по примера на бронзовите мечове за възможността да се използват по-късни писмени извори за обяснение на редица особености, които се установяват от археолозите на терена, но остават без интерпретация. Антъни Хардинг (Ексетър) набеляза основните насоки в изследването на контактите между Черноморския и Егейския район, а Джони Апакидзе (Тбилиси) предложи нова хронологическа схема за прехода от бронзовата към желязната епоха в Колхида.

Следобедното заседание беше посветено на желязната епоха. Сергей Полин и Марина Дараган (Киев) представиха резултатите от разкопките на една от скитските могили от царския некропол край Александропол, по време на които е проучена каменна гробница

и голям брой гробни дарове. Това беше единственият доклад, посветен на новооткрити материали. Сабине Райнхолд (Берлин) представи изследванията си на каменната архитектура през ранножелязната епоха в Северен Кавказ и връзките ú със северночерноморския район. Мая Кашуба (Кишинев) и Марина Дараган (Киев) направиха опит за обобщение на наблюденията си върху промяната в топографията и планировката на укрепените селища в горско-степната зона на Северното Черноморие през ранножелязната епоха, а Биба Тержан (Любляна) потърси археологически свидетелства в потвърждение на мита за амазонките в скитските гробни комплекси.

За съжаление, не всички поканени и заявили участие колеги успяха да пристигнат и да вземат участие в симпозиума. Това обаче позволи обсъжданията на докладите да продължат по-дълго. Дискусиите бяха изключително полезни и в хода им се родиха нови идеи. Повечето от възпрепятстваните колеги бяха изпратили постери с основните тези на своите доклади. Плакати бяха разгледани и обсъдени през третия ден след обширен доклад, представен от Сергиу Мущяца (Кишинев) и Александру Попа (Франкфурт на Майн), в който бяха представени проблемите на Молдова с нелегалния трафик на археологически ценности. С това научната работа на симпозиума завърши. Обобщаващо слово произнесе Бернхард Хензел, който отбеляза общото задоволство от високото ниво на прочетените доклади и поставените въпроси, както и от ползотворните обсъждания на засегнатите проблеми.

След закриването на симпозиума участниците присъстваха на откриването на изложбата „От Черно море до Средиземноморието“ в Националния археологически и исторически музей на Молдова. Част от заключителните мероприятия беше и организираната следобед екскурзия до археологическия резерват Стария Орхей.

Без съмнение, с провеждането на този втори по рода си симпозиум вече е налице една изключително полезна традиция. Следващата среща ще бъде през 2011 г. в София, докогато Бернхард Хензел, Благое Говедарица и Еужен Сава обещаха представените доклади да бъдат отпечатани.

Владимир Славчев

Международен хумболтов симпозиум „Интердисциплинни изследвания на културното наследство на Балканите“ 19-22.11.2009 г., София

От 19-22 ноември 2009 г. в София се проведе международен симпозиум, организиран от Хумболтовия съюз в България под председателството на проф. д.и.н. Васил Николов. В него взеха участие 114 представители от България, Германия, Румъния, Македония, Сърбия, Хърватска, Турция и Гърция, а докладите бяха представени на немски и английски език. Тематичният им обхват се простираше от изучаването на археологическите паметници чрез дистанционни методи и в тяхната географска среда с помощта на съвременни ГИС технологии, сателитни снимки от космоса и геоморфоложки изследвания до представяне постиженията на Загребската лаборатория по радиометрично датиране чрез конвенционална 14-С технология. Бяха разгледани и някои съвременни методи за изучаване на древните стенописи от тракийски гробници и средновековни църкви чрез раманова спектроскопия и лазерен анализ на използваните пигменти.

Симпозиумът беше открит с приветствени слова, два встъпителни доклада, представяне на програмите за стипендии на фондация „Александър фон Хумболт“ - Бон, Германия и концерт с музика на немските композитори Г. Ф. Телеман, Й. С. Бах и Г. Ф. Хендел. Тържественото откриване се състоя в Аулата на Софийския университет и продължи тематично в атмосферата на античния театър, експониран в приземния етаж на хотел „Arena di Serdica“. Научните заседания през следващите дни се провеждаха в уютната заседателна зала на хотел „Св. София“.

Първият встъпителен доклад беше изнесен от проф. д-р Е. Перницка, председател на Центъра по археометрия „Курт Енгелхорн“ в Манхайм и професор в Тюбинген. В него бяха представени крайъгълните камъни в историята на археометричните изследвания на медни артефакти чрез химически и изотопен анализ и бяха очертани новите тенденции в археометалургичните изследвания за изотопен анализ на златото. В този доклад многократно беше подчертано значението на праисторическите находища и находки на мед и злато от България, сред които без съмнение изпъкват, както златото от Варненския халколитен некропол и рудниците край Айбунар до Стара Загора, така и най-новите открития на П. Лещаков при Аклади чеири край Черноморец.

Вторият встъпителен доклад беше изнесен от проф. д.и.н. Васил Николов (НАИМ-БАН). В него бяха представени многобройните аспекти, чрез които интердисциплинните изследвания допълват картината на късната праистория на българските земи, разкривана чрез археологическите проучвания. Представени бяха и големите международни проекти, допринесли за развитието на тези изследвания в областта на късната праистория в България, както и перспективите за бъдещото развитие в тази област.

Всяко от научните заседания през следващите дни също започваше с по два пленарни доклада, представящи знакови проекти за тематиката на съответните сесии. Заседанията през втория ден започнаха с доклад на проф. д-р Рудолф Ехт (Университет на Саарланд, Саарбрюкен), в който бяха представени постиженията от трите десетилетия регионални проучвания в района на с. Драма, Ямболско. Вторият пленарен доклад беше изнесен от проф. д-р Ненад Тасич (Университет Белград), който представи мащабния си проект, включващ както създаване на електронен архив на стогодишните проучвания на епонимния обект за култура Винча, така и нови теренни проучвания, които биват документирани по изключително модерен начин с компютърна програма за бази данни, интегрираща едновременно текстови записи, фото- и видеодокументация и триизмерно моделиране на пространствените данни за местоположението на структурите и находките.

В последвалото заседание бяха представени най-новите резултати от интердисциплинни изследвания върху находки от България в областта на палеоботаниката (д-р Е. Маринова, Университет Льовен), биоантропология (д-р К. Бъчваров, НАИМ-БАН), палеоклиматологията (П. Лещаков, НАИМ-БАН), археометалургията (М. Христов, НИМ), историческата география и ГИС технологиите (М.-М. Стефан, Университет Букурещ), както и съвременни тенденции при анализа на археологически находки, сред които т. нар. неолитни олтари и модели на пещи и сгради (Г. Наумов, Университет Скопие), животинските кости и артефактите изработвани от тях (П. Зидаров, НБУ) и керамиката от ранножелязната епоха (д-р К. Ников, НАИМ-БАН)

Следобедното заседание започна с пленарна лекция, представяща регионалния проект за изследване на древния златодобив в Източните Родопи и особено проучванията на златното находище Ада тепе край Крумовград от екипа, ръководен от проф. д-р Албрехт Йокенхьофел (Университет Мюнстер) и д-р Христо Попов (НАИМ-БАН). Актуалните проучвания на този обект показват, че там е осъществяван систематичен златодобив поне от късната бронзова епоха, което го прави най-стария известен рудник за добив на злато в Европа. В следващите презентации бяха представени новите постижения в изследванията на късната бронзова и ранната желязна епоха по Долния Дунав (проф. д-р Кристиян Шустер, Университет Букурещ), новите абсолютни датировки на ключови неолитни обекти от Република Хърватска в Загребската радиометрична лаборатория (д-р И. Бронич, Инст. Р. Бошкович, Загреб) и археосеизмичните изследвания на археологически обекти край Старосел, Балчик и Провадия-Солницата (д-р Б. Рангелов, Геофизичен институт-БАН). Представени бяха и авторски наблюдения върху палеоастрономическите характеристики на редица археологически обекти в България (А. Ковачева-Вотей и д-р Б. Ковачев), живописните технологии, използвани в тракийската гробница край Александрово (проф. д-р Валентин Тодоров, НХА) и семиотичните аспекти на изображенията върху тракийските оброчни паметници (д.и.н. Д. Ботева, Софийски университет).

Заседанията през третия ден бяха открити с пленарните лекции на проф. Мустафа Саяр (Университет Истанбул), който изнесе данни за историческата география на Източна Тракия и проф. д.х.н. Ивелин Кулев (Софийски университет), в чиито доклад в исторически план бяха представени постиженията на интердисциплинните изследвания в България в областта на дистанционните методи (геоелектрика и геомагнетика), абсолютното датиране на находки и структури чрез археомагнитния метод, изследването на произхода на някои материали и технологии като керамични глазури и метални изделия, както и установяването на хранителните навици в древните общества чрез анализ на химическите елементи, отлагани в човешките кости.

Заседанието продължи с представяне на метрологично изследване на антични тегловни еталони, чрез девалвацията на които могат да се регистрират исторически значими процеси (д-р Д. Аладжова, НАИМ-БАН). Разгледани бяха и значението на арката и купола в гробничната архитектура на Древна Тракия (д-р Д. Стоянова, Софийски университет), както и постиженията в изследването на историческата география чрез теренна регистрация на паметници и суровинни източници в района на Истрия (д-р О. Бунегру, Университет Яш), Долния Дунав (Д. Стефан, Университет Букурещ) и по долината на Средна Струма (Б. Атанасов, НБУ). Д-р П. Пенкова (НАИМ-БАН) представи авторски проект в областта на античната торевтика за реконструиране на технологията на изработване на сребърни фиали, включително чрез експериментална дейност. А. Тенчова (НАИМ-БАН) постави данните за монетната циркулация в района на Месамбрия през ранновизантийската епоха в палеоикономическа перспектива, а екип изследователи от Софийския университет (д-р Е. Черкезова, д-р Р. Кендерова и А. Балтакова) представиха оригинален опит за интегриране на геоморфоложки данни за палеорелефа и археологическата карта в района на Свиленград и Източните Родопи в дигитален теренен модел, базиран върху безплатни ГИС приложения с отворен код.

В следобедното заседание на третия ден бяха представени палеосоциални и палеоикономически аспекти в проучването на римската епиграфика (Л. Бърлиба и В. Пифтор, Университет Яш), данни за медицинските и фармацевтичните познания на древните обитатели на българските земи (д-р Л. Петкова и проф. д-р С. Богданова, Медицински университет) и опит за комплексен подход при изучаването на средновековните манастирски центрове чрез интегриране на данните получени от археологическите разкопки, епиграфските паметници, сфрагистиката, физическата и културната антропология и поставянето им в перспективата на съответния културно-исторически ландшафт (д-р Р. Костова, ВТУ). Възможностите за интегрално представяне на екологичните и културно-исторически ландшафти като туристически продукти бяха представени като част от проекта HERITAGE-ESPRIT (чл.-кор. проф. Е. Бакалова, проф. д-р Т. Кръстев и Д. Георгиева, Институт за фолклор-БАН и УАСГ).

Последната сесия на конференцията беше посветена на постиженията в изследванията на смоли (д-р Б. Колева, С. Зарева и проф. д.х.н. И. Кулев, Софийски университет), керамични глазури и пигменти, използвани в средновековни църковни стенописи и ориентални миниатюри (В. Таневска, А. Рашковска, проф. О. Групче, проф. Б. Минчева-Шукарова, Л. Джидрова, Ж. Поповска-Коробар, М. Кавчич, З. Яковлевска-Спировска - Университет Скопие), посредством инфрачервена и микрораманова спектроскопия. Д-р Д. Англос и К. Фотакис (Университет Крит) представиха възможностите за приложение на лазерните технологии в археологията, част от които бяха илюстрирани чрез лазерно емисионна спектроскопия (LIBS) на находките от некропола край Требенище, съхранявани в София (Г. Малчева и д-р П. Пенкова, НАИМ-БАН).

С многообразието на представените интердисциплинни изследвания, Хумболтовият симпозиум в София се превърна в научен форум по археометрия, фокусиран върху културното наследство на Балканите и естествена прелюдия към голямата международна конференция на същата тема, която ще се проведе през следващата година в Истанбул. Неформалната обстановка позволи да бъдат осъществени полезни контакти между ръководители на изследователски институции

и младото поколение учени с интереси в приложението на най-новите интердисциплинни технологии, а предстоящата публикация на сборник с представените доклади несъмнено ще популяризира съвременните постижения в областта на археометричните изследвания на археологически паметници на Балканите. В заключителните слова на кръглата маса, с която беше закрит симпозиума, прозвучаха редица призиви в духа на принципите на германската фондация „Александър фон Хумболт“ за индивидуална подкрепа на изявени изследователи, а участниците се обединиха в своята загриженост за съдбата и професионалните възможности за развитие на младите учени в България и необходимостта от системна политика в това отношение.

Петър Зидаров

15-та годишна конференция на Европейската асоциация на археолозите, 15-20 септември 2009 г., Рива дел Гарда, Италия

Както всяка година и този септември събра предимно европейски археолози на годишната среща на Европейската асоциация на археолозите. Скътано в полите на Алпите, живописното градче Рива приюти над 600 делегати край брега на езерото Гарда в Северна Италия. Изкушението човек да се отдаде на насладите на зашеметяващата природа беше правилно разгадано и съответно елегантно решено от организаторите. От една страна беше интересната и богата конферентна програма, тушираща макар и оправданите туристически желания. От друга - свободното време преди, след и по време на конференцията, което в съчетание с добрата местна инфраструктура или с предлаганите от организаторите екскурзии и социални събития, осигури достатъчно възможности за всеки джоб и вкус, и най-вече допринесе за неформалното общуване между делегатите. Неслучайно по общо мнение това е една от най-добре организираните конференции в петнайсетгодишната история на Асоциацията.

Подобно и на предходните 14 срещи, годишната конференция е предимно форум, на който професионалисти от различни страни и научни области - културно наследство, теренна археология, музеология и др. - могат да споделят и почерпят опит от разнообразни теоретични и методологични приложения и интерпретации. Тазгодишната програма беше организирана в 7 тематични блока: (1) Подходи в археологическата интерпретация; (2) Археологията днес; (3) Културно наследство; (4) Идентичност, взаимодействие и културна промяна; (5) Материална култура; (6) Ритуал и символика; (7) Природни науки и археология.

Първият тематичен блок включваше 11 сесии, които покриваха широк кръг от подходи в археологическата интерпретация: от по-абстрактни като значението на звуците и музиката в древността до традиционни приложения в областта на скалното изкуство или неолитните мегалитни паметници и сравнително нови хоризонти в археологическите търсения като археология на войните от XIX и XX век. Особен интерес в този блок заслужава сесията „Нови проучвания на планинския ландскейп“, изцяло организирана и проведена от студенти - магистранти и докторанти. Тази първа по рода си сесия отразява желанието на Асоциацията да разшири и разнообрази членската си маса, и най-вече да поощри изявите на млади изследователи и студенти в авторитетни международни форуми. Тя се явява логично допълнение на ежегодната награда на Асоциацията, присъждана за най-добра студентска статия, която тази година беше разделена на две - до бакалавърска и след бакалавърска степен.

Шестте сесии от втория тематичен блок са ярка демонстрация за динамичното развитие на археологията като дисциплина с пряко отношение както към злободневните проблеми на деня като световната финансова криза, така и към по-тесни, но също наболели проблеми на професионална етика и формулирането на принципи на професионална практика. Теренният аспект на археологията я прави различна от всяка друга академична дисциплина и налага дебата за нейната съдба в условията на финансова стагнация. Естеството на работа в инфраструктурни и спасителни проекти поставя редица въпроси - от чисто практически до изцяло интерпретационни, а именно за интеграцията на този тип проучвания в единна културно-историческа и научноизследователска национална рамка. Големият процент инфраструктурни и спасителни проекти във всички европейски държави обуславя нуждата от широка професионална дискусия на форуми от ранга на мултинационалната среща на EAA, успешно осъществена на тазгодишната конференция в Рива. Всички сесии дискутираха сродни проблеми и постижения на проучвания от различни страни, с изключение на сесията, посветена на археологията на половете, където стана очевидна огромната разлика в разбирането и прилагането на *gender archaeology* в Западна Европа от една страна, и Източна Европа - от друга.

Много близки до предходните бяха седемте сесии от тематичен блок 3, но акцентът тук падна повече върху опазване, презентация, популяризиране и управление на продукта на археологическите проучвания, който общоприето наричаме културно наследство. Тези теми са традиционно дискутирани на срещите на EAA и тук заслужава да се отбележи един от редките приноси на българската археология, в този случай относно бъдещето и характера на виртуалните музеи. Положителни отзиви получи една малко необичайна за този тематичен кръг сесия, озаглавена „Подводната археология и бъдещето на потъналата европейска праистория“. Наред с феноменалния напредък в методологията и технологията на подводните проучвания, докладите демонстрираха удивителен териториален обхват - от Балтийско и Каспийското море до брегове на Израел и Кипър, и най-вече огромния, но все още на места недооценен потенциал на този тип интердисциплинарни изследвания.

Четвъртият тематичен кръг беше най-еклектичен и включваше 10 сесии, семантичната връзка между някои от които трудно можеше да се установи, например „Взаимодействие между етруски, венети и ранни келти - състояние на проучванията“ от една страна, и „Северният елен и хората“ от друга. Въпреки че качеството на отделните сесии или доклади не би следвало

да се омаловажава, липсата на ясен общ фокус води до разделяне на групи по интереси (интересуващите се от бронзова епоха участват в сесията за укрепените селища от бронзовата епоха, а интересуващите се от палеолит - в тази за биологичната и културна промяна от средния към късния палеолит и т.н.) и по този начин може би лишава някои сесии от по-широка публика. Отзивите от съответните тесни специалисти за отделните сесии в тази група, представящи главно резултати от нови проучвания, варират в обичайните рамки от висока професионална оценка до добре аргументиран скептицизъм.

Тазгодишните фаворити на автора бяха сесиите от петия тематичен блок и може само да се съжалява, че повечето от тях се провеждаха по едно и също време. Осемте сесии бяха посветени както на широк кръг от артефакти (накити, сечива, оръжия и др.) и суровини (кремък, метал, керамика и др.), така и на някои иновативни методи на изследване (напр. *châine opératoire* на керамичното производство) или пък на малко изследвани аспекти на материалната култура (напр. ролята на забавните игри в древността). Тук трябва да се подчертае наличието на сесии и доклади, дискутиращи късножелязната и римската епоха, както и класическото и късното Средновековие, които неоправдано липсват или са съвсем слабо застъпени на форумите на ЕАА. Водена от тесен професионален интерес, а не от криворазбран патриотизъм, авторът намира за изключително полезна сесията „Балканският кремък“ в праисторията на Югоизточна Европа: Хронологически, културни и социални перспективи“, организирана от Мария Гюрова, Клайв Бонсал, Барбара Войтек и Душан Борич. Проблемът за така наречения балкански кремък беше поставен на научна основа, включваща сериозни интердисциплинарни изследвания - геологически, геохимически, статистически и т.н., резултатите от които са повече от провокиращи и поставят под сериозно съмнение някои недоказани, но масово повтаряни постулати. Приносът на тази сесия в дебата за „балканския кремък“ ще се окаже съществен предвид решението на организаторите да публикуват докладите.

По традиция най-голям интерес предизвикват сесиите, занимаващи се с възстановка на ритуални практики и интерпретация на тяхната символика, какъвто беше случаят и тази година с шестте сесии от тематичен блок 6. Освен „обичайните“ погребални практики и антропоморфни изображения, обект на несекващ интерес към култа в древността тази година бяха още ритуалното погребване на животни; значението на танца и визуалната репрезентация. Докато последните 3 сесии определено запълват една празнина в нашето познание, малко разочароваща се оказа дискусията за хибридността при зооморфните и антропоморфни изображения, чието достойнство се състоеше в представянето на нов материал в духа на повече или по-малко възприети интерпретационни рамки. Отново специално внимание трябва да се обърне на сесията „Погребението в праисторията - стари проблеми и нови технологии“, организирана от Крум Бъчваров и Гасия Артин. Тази целодневна и на пръв поглед малко еклектична сесия е пълнокръвно отражение на удивителния напредък в проучванията на погребалните практики през последните няколко години - от приложенията на ГИС и изотопен анализ до реинтерпретацията на поостарели вече концепции. Широкият хронологичен и териториален обхват на докладите, техният фактологически, методологически и интерпретационен потенциал биха направили една тяхна бъдеща публикация изключително полезно четиво не само за българската, но и изобщо за европейската публика.

Последният тематичен кръг включваше само 4 сесии, тъй като голяма част от потенциалните доклади, които биха могли да се представят тук, бяха част от други тематични кръгове (напр. изотопни и ДНК анализи като част от гореспоменатата сесия за погребални практики или пък сесиите за *châine opératoire* в керамичното производство и подводна археология и др.). Заглавието и съдържанието на този тематичен кръг отразява възприетото в англоезичната археология условно разделение на „чиста“ археология (обхващаща хуманитарните и социалните аспекти на нашата дисциплина) и „археологически“ природни науки (обхващащи естественонаучните методи). Еквивалент на последните в България са т.нар. интердисциплинарни изследвания. Последните 10 години се характеризират със своеобразен бум на приложенията на различни интердисциплинарни изследвания, които все повече се налагат като неотменима част от всяко археологическо проучване. Сесиите в Рива дел Гарда са ярко доказателство за тенденциите в тази насока, като най-висока оценка получи сесията „Седиментите като археологически извор“.

В заключение бих искала да подчертая, че двете сесии, организирани от Мария Гюрова и Крум Бъчваров, пожънаха напълно заслужен успех, предизвиквайки оправдан интерес и оживена дискусия. Техните усилия следва да бъдат признати по достойнство, тъй като издигат България до стандартите на нейното европейско семейство, към което принадлежим географски, но не винаги научно. Ако към техните постижения се добавят и участията на възпитаници на българската школа, в момента работещи в чуждестранни организации, например в института „Макс Планк“ и Дърамския университет, мястото на българската археология в нейния европейски контекст добива други измерения. Можем само да се надяваме, че пионерските усилия на шепата български членове на ЕАА скоро ще намерят повече последователи.

Бисерка Гайдарска

Аполония Понтийска. Столетие археологически проучвания

Изложбата „Аполония Понтийска. Столетие археологически проучвания”, организирана от Националния археологически институт с музей при Българската академия на науките и Археологически музей - Созопол, се представя от 03.11.2009 г. до 25.01.2010 г. в залата за временни експозиции на Националния археологически музей. Тя е посветена на дългогодишните изследвания на града и некропола на първата гръцка колония на територията на България.

Седем табла със снимки и текстове илюстрират историята на археологическите проучвания на Аполония

Понтийска, въвеждат в проблематиката и акцентират върху изследването на града и некропола.

С първите сведения за града, произхождащи от XIX - началото на XX в., са свързани имената на руския военен кореспондент (археолог, етнограф и поет) В. Тепляков, К. Иречек и братя Шкорпил, гръцкия консул М. Гомфас, френския консул М. Дегран и руския консул княз Шаховский.

От 1912 г. йонийската апойкия е предмет на археологически проучвания, извършени под ръководството на учени от Националния Археологически Институт с Музей, Института по Тракология при БАН, музеите в Созопол и Бургас.

Екип, ръководен от И. Венедиков извършва мащабни археологически разкопки на Харманския плаж и в Морската градина на Созопол през 1946-1949 г. Откритите 890 гроба, както и многобройните находки, датирани от втората половина на V до II в. пр. Хр., се съхраняват във фондовете на НАМ и РБМ.

През 60-те - 80-те г. на XX в. М. Лазаров, Г. Бояджиев и М. Цанева извършват спасителни разкопки на територията на кв. Харманите. Проучените гробове се отнасят към времето от средата на VI до началото на III в. пр. Хр. С откритите археологически материали се поставя началото на Археологическия музей в Созопол.

Под ръководството на К. Панайотова се възобновяват проучванията на аполонийския некропол през 1992 г. и продължават до 2009 г. Разкрити са над 1300 гробни съоръжения, стотици останки от пост-погребални ритуали и хиляди артефакти. През периода 2002-2004 г. част от тези проучвания се извършват в сътрудничество със специалисти от Екс-ан-Прованс (Франция), ръководени от проф. д-р А. Ермари. Голяма част от откритите движими археологически паметници могат да се видят в залите на Археологически музей - Созопол и НИМ.

Спасителни разкопки на надгробни могли на нос Колокита провеждат през 2006 - 2007 г. А. Божкова, С. Алесандров, В. Кацарова и Р. Миков.

Мащабни археологически проучвания на античната Аполония и средновековния град Созопол се провеждат от Ц. Дражева (БРМ), Д. Недев (АМ - Созопол) и М. Гюзелев (БРМ). Открити са средновековните крепостни стени от V-XIV в., църкви, светилища на Афродита и Хеката, както и жилищни и обществени сгради, останки от уличната система и водоснабдяването на града през V-II в.пр. Хр.

По- голямата част от безспорно ценните и с висока експозиционна стойност експонати са открити през последните години. Включени са и находки, придобити по време на първите мащабни археологически проучвания на некропола на Аполония, осъществени под ръководството на И. Венедиков през периода 1946 -1949 г.

Аполония Понтийска е не само най-старият, но и най-добре проученият град-държава по българското Черноморие, разположен върху живописен полуостров в южната част на Бургаския залив. Според Херодот през ранножелязната епоха районът е населен от тракийското племе скирмиани. По-късно в този район се налага името на астите.

Срещата и съжителството на траки и елини по тези земи, е тема на първата витрина, централно място в която заема прочутата каничка с изображение на тракийски войни (Атическо червенофигурно ойнохое. Художникът на Еретрия. Около 425 г.пр.Хр.).

През последната четвърт на VII в. пр. Хр. преселници от Милет и други центрове на южна Йония основават елинска апойкия на сегашния Созополски полуостров. В чест на бог Аполон жителите на града, наречен Аполония Понтийска, издигат храм на високата част на дн. о-в Св. Кирик. През първата четвърт на V в. пр. Хр. там е поставена колосална бронзова статуя, дело на известния скулптор Каламис. Постепенно Аполония придобива облика на класически, добре благоустроен градски център с монументални обществени сгради, защитен от здрави крепостни стени.

Вероятно още около средата на VI в.пр.Хр. Аполония успява да извоюва пълна автономия, превръща в самостоятелна полития с демократично устройство и преживява забележителен подем. Придобива обширна територия по крайбрежието от Анхиало на север до нос Тиниада на юг. Благодарение на стратегическото си местоположение и богатата на полиметални руди околност, градът се утвърждава като първостепенен посредник в търговията между Елада и Тракия.

В две витрини са показани едни от най-ранните и характерни представители на елинската керамика, открити в българските земи. Основен търговски партньор на Аполония през най-ранния период от нейното съществуване са източно-гръцките центрове Милет, Родос, Хиос, последвани от Коринт и Атика.

В края на VI в.пр.Хр. йонийската апойкия започва да сече собствени монети с емблема двурога котва. Тогава тук процъфтяват търговията и занаятите, а броят на населението нараства. Градът преживява период на икономически разцвет през V-IV в. пр. Хр.

Представената изложба е организирана на базата на отделни теми, с които се илюстрират различни страни от ежедневието на жителите на Аполония Понтийска. Музика, танци, театрални пиеси, като част от духовния живот на древните елини са представени чрез едни от най-забележителните паметници, открити в Аполония. Сред най-представителните съдове е атическо червенофигурно ойнохое от художника на Еретрия (425 г. пр. Хр.). В центъра на изобразената от него сцена е представена музата Полимния, която свири на двоен авлос. Също такъв костен музикален инструмент, открит в гроб на млада аполонийка от третата четвърт на V в. пр. Хр., се показва за първи път на тази изложба. Изображенията върху атически червенофигурни ойнохое и каликсовиден кратер от втората половина на V в. пр. Хр. разкриват музикалните занимания на елински жени и мъже. Теракоти и маски, както и сатирите, изобразени върху атически червенофигурен кратер, използван като погребална урна в края на V в. пр. Хр., въвеждат в света на комедията и сатирическата драма - представления по време на празниците в чест на Дионис.

Темата за ежедневието на мъжете на бойното поле, в палестрата и андрона е развита в три витрини. Заминаването на млад войн, изобразено върху нолански тип атическа червенофигурна амфора от средата на V в. пр. Хр. се допълва от представения към меч ксифос, принадлежащ към инвентара от гроб на дете от края на V в. пр. Хр.

Заедно с гъбата и арибала, стригилата - бронзова или желязна, задължително съпътства винаги спортните занимания на атлета в палестрата. Изложените бронзови стригили от последната четвърт на V в.пр. Хр. имат печати с изображение на атлет или Ерос върху дръжката.

Един от най-важните моменти в обществения живот на елините е симпозионът, както го е показал Художникът на Черния тирс върху атически червенофигурен кратер (360-340 г.пр.Хр.).

Духът на пиршеството се допълва от изложените редом амфора стил „Фикелура", чернофирнисови ойнохое, киликс, кантарос, скифос, чаша „мегарски" тип и фигурално атическо ойнохое с форма на женска глава.

Друга тема засяга ролята на жената в гръцкото общество. Царството на жената е гинекейонът, където минава нейното делнично и празнично ежедневие. Част от покъщнината може да се види върху червенофигурен капак на леканида, изработен от кръга на Художника на Фиалата в третата четвърт на V в. пр. Хр. Изображенията върху червенофигурни лекити с полихромия и позлата, както и една хидрия от втората четвърт на IV в. пр. Хр. представят различни моменти от приготовленията на жената за изпълнение на светски и сакрални задължения: например приготовленията и накичването на булката и поднасяне на обредните даровете.

Централно място в изложбата е отредено на един прекрасен атически червенофигурен лекит с позлата, върху който е представена Афродита на колесница, теглена от Химерос и Потос. Уникално фигурално ойнохое от втората четвърт на IV в. пр. Хр. представлява седнал Ерос, който държи петел, символ, смятан от елините за един от любовните дарове. Картината на женското ежедневие се допълва от изложените принадлежности, предназначени за грижи за красотата: бронзово огледало, алабастрони и пиксиди от стъкло, алабастър и глина, златни накити.

Към края на експозиционната ходова линия посетителите могат да се запознаят с безгрижния свят на децата - свят на игри и забавления. Върху атически червенофигурни лекит и ойнохое от втората четвърт на IV в. пр. Хр. са изобразени една от най-разпространените детски играчки - количка, както и игра на момичета с обръч или с топка. Астрагалоси, използвани за игра от хора на различна възраст, са част от богатия инвентар на детски гроб, съдържащ теракоти - актьори от атическата комедия, акробатки и храмови момчета.

С изложбата „Аполония Понтийска. Столетие археологически проучвания" се предоставя възможност на специалистите, както и на широката публика да се запознаят с малка част от съхранените паметници на гръцката цивилизация в българските земи. Приятното впечатление от тази камерна, но богатоинформативна и стилна изложба, се допълва от публикуваната и цветно илюстрирана брошура (съставители К. Панайотова, М. Рехо , Д. Недев).

Кръстина Панайотова

Научни публикации на специалистите от Националния археологически институт и музей - БАН през 2008 г.

A. Bozkova. Un groupe de vases à vernis noir d'Odessos. - Bulgaria Pontica Medii Aevi, 6-7, 2008, 77-86.

A. Jockenhövel, H. Popov. Archaeometallurgical Surveys in the Eastern Rhodopes 2004-2006: Results and Perspectives for Development. - In: Ancient Mining in Turkey and Eastern Mediterranean. Ankara, 2008, 251-269.

B. Rousseva. Not Chalcedon, but Callatis struck the gold and silver Alexanders of the issues Price 890-946 in the Third Century BC. - In: Miscellanea Numismatica Antiquitatis. In honorem septagenarii magistri Virgilii Mihailescu-Birliba oblata. Bucuresti, 2008, 197-204.

Chr. Preshlenov. Morphodynamics of the coastal zone of the Nessebar peninsula (Bulgaria): archaeological and geological benchmarks. - In: R. Kostov, B. Gaydarska, M. Gurova (ed.). Geoarchaeology and archaeomineralogy. Proceedings of the international conference. Sofia, 2008, 305-307.

D. Agre. Tsarevo (Carevo) Bulgaristan. - In: Engin Beksac, Firat Arapoglu, Sule Bersac, Daniela Agre. Pinarhisar-Tsarevo Kulturel Agi, 2008, 51-63.

D. Gergova, Il. Katevski. Archaeology and geophysics in the Sboryanovo National Reserve). - In: R. Kostov, **B. Gaydarska, M. Gurova (ed.).** Geoarchaeology and archaeomineralogy. Proceedings of the international conference. Sofia, 2008, 374-379.

D. Gergova. Geoarchaeological studies in the Sboryanovo National Reserve (North-East Bulgaria). - In: R. Kostov, B. Gaydarska, M. Gurova (ed.). Geoarchaeology and archaeomineralogy. Proceedings of the international conference. Sofia, 2008, 367-373.

D. Vladimirova-Aladzhova. About the Early Byzantine Glass Exagia from Bulgaria. - In: Miscellanea Numismatica Antiquitatis. In Honorem septagenarii magistri Virgilii Mihailescu-Birliba oblata. Bucuresti, 2008, 239-250.

D. Vladimirova-Aladzhova. Radic Vesna, Ivanisevic: The Byzantine coins from the national Museum in Belgrade. Belgrade, 2006. - Archaeologia Bulgarica, 2008, 1, 201-203 (рецензия)

E. Anastassova. Stone tools from the Early Neolithic site Dobroslavtsi, Sofia Region. - In: R. Kostov, B. Gaydarska, M. Gurova (ed.). Geoarchaeology and archaeomineralogy. Proceedings of the international conference. Sofia, 2008, 49-52.

E. Gencheva. A.G. Poulter. Nicopolis ad Istrum. A Late Roman and Early Byzantine city. The fnds and biological remains. Oxford, 2007. - Archaeologia Bulgarica, 2008, 1, 97-100 (рецензия).

E. Marinova, Tz. Popova. Cicer arietinum (chick pea) in the Neolithic and Chalcolithic of Bulgaria: implications for cultural contacts with the neighboring regions. - Vegetation history and Archaebotany, 17, suplem. 1, 73-801, 80, 2008.

G. Ajdanlijsky, B. Valchev, G. Nehrizov, D. Zlatanov. The foraminiferal analysis as a method for determination of source material for the pottery fragments from the „Ada Tepe" archaeological site, Krumovgrad District (Eastern Rhodopes). - In: R. Kostov, B. Gaydarska, M. Gurova (ed.). Geoarchaeology and archaeomineralogy. Proceedings of the international conference. Sofia, 2008, 282-287.

G. Ajdanlijsky, G. Nehrizov, E. Ilieva, D. Zlatanov. Mineralogical peculiarities of the heavy mineral fraction from pottery fragments and the sediments from the archaeological site „Ada Tepe“, Krumovgrad District. - In: R. Kostov, B. Gaydarska, M. Gurova (ed.). Geoarchaeology and archaeomineralogy. Proceedings of the international conference. Sofia, 2008, 83-92.

G. Kabakchieva. „The Big mound and ancient villa Armira-archaeological data on the earthquakes in the East Rhodope Mountains“. - In: R. Kostov, B. Gaydarska, M. Gurova (ed.). Geoarchaeology and Archaeminerology. Proceedings of the International conference. Sofia, 2008, 380-384.

G. Kabakchieva. Bulgarische Kulturerbe-Problemen und Perspektive. - In: Stadtarchaeologie und Kulturerbe Europas. Wien, 2008 (публикация на електронен носител).

H. Popov. Archäometallurgische Prospektionen im Bereich de Dörfer Valče Pole und Kamilski Dol, Südbulgarien. - In: Durch die Zeiten… Festschrift für Albrecht Jockenhövel zum 65. Geburtstag. Internationale Archäologie, Studia Honoria, Bd. 28, 2008, 383-394.

Hr. Preshlenov. The Bulgarian Black Sea Region in the Economy of the Roman Empire. - В: Е. Генчева (ред.). Югоизточна Европа през античността (VI в. пр. н. е.-началото на VII в. на н. е.). Studia in honorem Aleksandrae Dimitrova-Milcheva. Велико Търново, 2008, 300-323.

Hr. Preshlenov. Withdrawing Coasts. Geomorphology, Bathymetry and Archeological Cartography in Nessebar. - In: Iv. Karayotov (ed.). Bulgaria Pontica Medii Aevi VI-VII. Mesambria Pontica. International seminar Nessebar, May 28-31, 2006. Studia in honorem Professoris Vasil Guzelev. Бургас, 2008, 51-67.

I. D. Cholakov, K. Chukalev. Archaeology in Bulgaria, 2006 Season. - American Journal of Archaeology, 112, 2008, 143-170.

I. D. Cholakov, K. Chukalev. Statistical data on the archaeological field activities in Bulgaria, season 2007. - Archaeologia Bulgarica, 2008, 3, 89-100.

I. D. Cholakov. A Roman Production Centre for Terracottas in Heraclea Sintica (Southwest Bulgaria). - Archaeologia Bulgarica, 2008, 1, 55-76.

I. Gatsov, P. Nedelcheva. Some observations about the chipped stone artifacts from Early Bronze Age II settlement at Küllüoba, Eskişehir Region, Northwestern Anatolia. - Acta Musei Varnaensis, 6, 2008, 207-212.

I. Gatsov. Chipped stone assemblages from Ilipinar. Part I. - In: The Ilipinar excavations, III (Eds. J. Roodenberg and S. Roodenberg), 2008, 227-268.

I. Jordanov. Byzantine Seals containing Place Names from Dr. Vasil Haralanov Collection. - Cercetari numismatice, XII-XIII, 2006-2007, 519-525.

I. Jordanov. Byzantine Seals from the Kale fortress near present-day Dimitrovgrad. - Hypermachos. Festschrift fur Werner Seibt zum 65.Geburstag, Wien, 2008, 89-105.

K. Bacvarov. A Long Way to the West: Earliest jar burials in southeast Europe and the Near East. - In: K. Bacvarov (ed.) Babies Reborn: infant/child burials in pre- and protohistory. Proceedings of the XV UISPP World Congress (Lisbon, 4-9 September 2006) / Actes du XV Congrès Mondial (Lisbonne, 4-9 Septembre 2006) Vol. 24, Session WS26. Oxford: Archaeopress, BAR S1832, 2008, 61-70.

K. Boyadzhiev. Real arrows or „darts from the heaven“? Some ideas on the interpretation of belemnites from Neolithic and Chalcolithic sites in Bulgaria. - In: R. Kostov, B. Gaydarska, M. Gurova (ed.). Geoarchaeology and archaeomineralogy. Proceedings of the international conference. Sofia, 2008, 288-290.

K. Melamed. The reliquary cross from Pliska. - In: Byzantium 330-1453. Exhibition Catalogue. London, Cat. N 53, 391.

K. Melamed. Variations on Afanasiev, A.N. - In: Phosphorion. Studia in honorem Mariae Cičikova. Sofia, 2008, 546-555.

L. Donceva. Zur ethnischen Zugehörigkeit einiger Nekropolen des 11. Jahrhunderts in Bulgarien. - Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium, Vol. 2. Bizantium, Pliska, and the Balkans. Berlin-New York, 2007, 643-664.

L. Vagalinski, I. D. Cholakov, K. Chukalev. Archaeological Field Activities in Bulgaria: Seasons 2006-2007. - Journal of the Serbian Archaeological Society 24, 2008, 109-122.

M. Gurova. Les assemblages en silex d'Ilipinar. II e partie: Aspects fonctionnels. - In: J. Roodenberg, S. A Roodenberg (ed.), Life and Death in a Prehistoric Settlement in Northwest Anatolia. The Ilipinar Excavations, III. Leiden, 2008, 269-314.

M. Gurova, Ch. Nachev. Formal Early Neolithic Flint Toolkits: Archaeological and Sedimentological Aspects. - In: R. I. Kostov, B. Gaydarska, M. Gurova (eds.). Geoarchaeology and Archaeomineralogy. Proceedings of the International Conference, 29-30 October 2008. Sofia. Sofia, 2008, 29-35.

M. Gurova, J. Chabot. Typologie, fonction, traces d'usure et contexte: où est le juste milieu? Exemples de Bulgarie, de Troie et de Mésopotamie septentrionale. - BAR International Series 1700, 2007, 75-87.

M. Gurova, S. Ivanova. The rock shelter of Arkata, Eastern Rhodopes: Preliminary archaeological report. - In: R. I. Kostov, B. Gaydarska, M. Gurova (eds.). Geoarchaeology and Archaeomineralogy. Proceedings of the International Conference, 29-30 October 2008 Sofia. Sofia, 2008, 22-28.

M. Gurova. Connotation fonctionnelle du mobilier funéraire en silex: exemple de la Bulgarie. - In : Bailly M. & Plisson H. (eds.). La valeur fonctionnelle des objets sépulcraux: actes de la table ronde d'Aix-en-Provence 25-27 octobre 2006, Préhistoire Anthropologie Méditerranéennes, 14, 2008, 121-134.

M. Gurova. J. Chapman, B. Gaydarska. Parts and Wholes. Fragmentation in prehistoric context. Oxford: Oxbow Books, 2007. - Archaeologia Bulgarica, 2008, 2, 85-87 (рецензия).

M. Gurova. Towards an understanding of Early Neolithic populations: a flint perspective from Bulgaria. - Documenta Praehistoricap 35, 2008, 111-129.

M. Gurova. Typology, function, use-wear and context: where is the common vision? - BAR International Series 1783. Prehistoric Technology 40 years later: Functional Studies and the Russian Legacy, Proceedings of the International Congress Verona (Italy), 20-23 April 2005. Oxford, 2008, 539-543.

M. Manov. Der frühhellenistische Bronzekopf und der goldene Kranz aus dem Hügel Goljama Kosmatka bei Schipka, Bez. Kazanlak, Südbulgarien. - Archaeologia Bulgarica, 2008, 2, 33-45.

M. Manov. Relationships between Two Scythian Kings in Dobroudja and Some Macedonian Hellenistic Kings

(evidenced by epigraphical and numismatic data). - In: Volume of Essays in honour of Ioannis Touratsoglou (Νομισματικη). Athens, 2008, 1-7.
M. Manov. The Scythian Kingdom in Dobroudga - Problems of Its Chronology. - In: Jubilaeus VI: Сборник в памет на Карел и Херменегилд Шкорпил. София, 2007, 154-157.
M. Tonkova. Archaeological evidence for the exploitation of gold ore deposits at the villages of Kolio Marinovo (Sarnena gora mountain) and Babyak (West Rhodopes) in antiquity. - In: R. Kostov, B. Gaydarska, M. Gurova (ed.). Geoarchaeology and archaeomineralogy. Proceedings of the international conference. Sofia, 2008, 266-270.
М. Гюрова. Н. Н. Скакун. Орудия труда и хозяйство древнеземледельческих племен Юго-восточной Европы в эпоху энеолита. 2006, Санкт-Петербург: „Нестор-История“. - Археология, 2007, 1-4, 207-209 (рецензия).
М. Гюрова. Руслан Костов. Археоминералогия на неолитни и халколитни артефакти от България и тяхното значение в гемологията. 2007, София: Издателска къща „Св. Иван Рилски“. - Археология, 2007, 1-4, 206-207 (рецензия).
N. Tonkov. Geophysical Survey of the Thracian site at Halka bunar locality in the area of the Chirpan Heights. - In: R. Kostov, B. Gaydarska, M. Gurova (ed.). Geoarchaeology and archaeomineralogy. Proceedings of the international conference. Sofia, 2008, 331-334.
N. Tonkov. Resistivity survey of Thracian burial mounds. - In: R. Kostov, B. Gaydarska, M. Gurova (ed.). Geoarchaeology and archaeomineralogy. Proceedings of the international conference. Sofia, 2008, 327-330.
R. I. Kostov, B. Gaydarska, M. Gurova (eds.). Geoarchaeology and Archaeomineralogy. Proceedings of the International Conference, 29-30 October 2008 Sofia“. Sofia: Publishing House „St. Ivan Rilski“, 2008, 390 pp.
R. Ivanov, G. V. Büllow. Thracia. Eine römische Provinz auf der Balkanhalbinsel. Verlag Philip von Zabern, Mainz, 2008, 118 стр., 83 обр.
R. Milcheva. Roman portrait in the Roman provinces Thrace and Moesia. - In: Gods, Humans, Masks. Catalogue of exibition.Varna 2008, 30-34.
S. Ivanova. Early human presence and rock-cut structures in the Eastern Rhodopes: Preliminary archaeological report. - In: R. Kostov, B. Gaydarska, M. Gurova (ed.). Geoarchaeology and archaeomineralogy. Proceedings of the international conference. Sofia, 2008, 22-28.
S. Petrova, P. Petrov. Architectural-decorative details in the Basilica N4 at the town of Sandanski (ancient Parthicopolis). - In: R. Kostov, B. Gaydarska, M. Gurova (ed.). Geoarchaeology and archaeomineralogy. Proceedings of the international conference. Sofia, 2008, 120-122.
T. Hristova, G. Nekhrizov. Ein Bronzeschwert aus der zeit um 1000 v. Chr. aus Nordwestbulgarien. - Archaeologia Bulgarica, 2008, 2, 13-24.
T. Tsonev. Shifted Authenticity and ‘Liminality’ of the Balkan Prehistoric Landscapes. - In: I. Holm and K. Stene (eds). Liminal Landscapes. Beyond the concepts of „marginality“ and „periphery“. Oslo Archeologiske Serie 11, 2008, 139-149.
T. Tsonev. The social dimension of distance in prehistory: a jadeite axe case from Bulgaria. - In: R. Kostov, B. Gaydarska, M. Gurova (ed.). Geoarchaeology and archaeomineralogy. Proceedings of the international conference. Sofia, 2008.
V. Dinchev. The Fortresses of Thrace and Dacia in the Early Byzantine Period. - In: A. Poulter (ed.), The Transition to Late Antiquity On the Danube and Beyond (Proceedings of the British Academy, 141), Oxford, 2007, 479-546.
V. Dintchev. Habitations représentatives de l’antiquité tardive, découvertes dans la région du Bas Danube-In: P. Scherrer (ed.). Domus-Das Haus in den Städten der römischen Donauprovinzen. Akten des 3. Internationalen Symposium über römische Städte in Noricum und Panonien. Wien, 2008, 405-416.
V. Dintchev. Romuliana et les résidences de basse antiquité de Dacia et de Thracia. - In: M. Vasic (ed.). Felix Romuliana, 50 Years of Archaeological Excavations. Belgrad, 2006, 9-27.
V. Nikolov. Bulgarien, Karten 9-14 (Neolithikum, Äneolithikum). - In: M. Buchvaldek, A. Lippert, L. Košnar (Hrsg.). Atlas zur Prähistorischen Archäologie Europas. Praha, 2007, 60-64.
V. Nikolov. Herausforderungen für die Forschung in Bulgarien: Notwendigkeit von Reformen der Organisation und der Finanzierung. - In: Forschung in Bulgarien und Rumänien: Probleme und Perspektiven nach dem EU-Beitritt. Sofia, 2008, 73-80.
V. Nikolov. Problems of the early stages of the Neolithization in the southeast Balkans. - In: M. Spataro, P. Biagi (Eds.). A Short Walk through the Balkans: the First Farmers of the Carpathian Basin and Adjacent Regions. Trieste, 2007, 183-188.
Y. Boyadžiev, M. Gurova. Mobilier funéraire de nouveaunés et d’enfants: cas d’étude de la Bulgarie. - In: BAR International Series 1832, Oxford, 2008, 87-94.
Y. Boyadziev. Changes in burial rite during the transition from Hamangia to Varna culture. - Acta Musei Varnaensis, 6, 2008, 85-94.
А. Аладжов. Византийският град и българите на Кримския полуостров. - В: Проблеми на прабългарската история и култура, 4. Варна, 2008.
А. Аладжов. Християнски влияния в градоустройството на първата българска столица. - В: Сборник в памет на 1100 години от смъртта на княз Борис I. Шумен, 2008.
А. Божкова, В. Хаджиангелов, А. Тенчова. Проучване на надгробна могила в с. Продановци, община Самоков. - В: АОР през 2007 г., София, 2008, 274-276.
А. Божкова, П. Делев, И. Вълчев. Археологическо проучване на антична сграда при с. Копривлен, община Хаджидимово. - В: АОР през 2007 г., София, 2008, 188-191.
А. Божкова, П. Кияшкина, М. Даскалов, Т. Марваков, К. Трендафилова. Спасително археологическо проучване на ул. „Крайбрежна“ в ААР „Старинен Несебър“. - В: АОР през 2007 г. София, 2008, 304-307.
А. Божкова, П. Кияшкина, М. Даскалов, Т. Марваков, К. Трендафилова. Спасително археологическо проучване на ул. „Крайбрежна“ в ААР „Старинен Несебър“. - В: АОР през 2007 г. София, 304-307.
А. Божкова. Атическите модели в монохромната керамика в Тракия. - In: Phosphorion. Studia in honorem Mariae Čičikova. София, 2008, 206-213.
А. Божкова. Надгробни могили при Симеоновград. Характеристика на обекта, устройство на могилите,

инвентар на находките, обред. - В: Спасителни археологически разкопки по трасето на железопътната линия Пловдив-Свиленград през 2005 г. Велико Търново, 2008, 137-160.
А. Божкова. Чернофирнисови чаши с висок крак от класическата епоха от България. - В: Югоизточна Европа през античността, VI в. пр. Хр.-началото на VII в. сл. Хр. Studia in honorem Aleksandrae Dimitrova-Milcheva. София, 2008, 114-123.
А. Гоцев, Е. Божинова. Керамика от ранножелязната епоха от светилището при Бабяк. - В: М. Тонкова, А. Гоцев (ред.). Тракийското светилище при Бабяк и неговата археологическа среда. София, 2008, 73-94.
А. Гоцев, М. Тонкова. Археологически проучвания на територията на община Белица. - В: М. Тонкова, А. Гоцев (ред). Тракийското светилище при Бабяк и неговата археологическа среда. София, 2008, 5-9.
А. Гоцев. Проблеми на прехода между бронзовата и желязната епоха в Югоизточна България. - В: Доклади от конференция на тема „Културата в Югоизточна България през II-I хил. пр. н. е.“ Карнобат 2008.
А. Гоцев. Проучвания на ранножелязната епоха в Югоизточна България - няколко десетилетия по-късно. - In: D. Gergova (ed.). Phosphorion. Studia in Honorem Mariae Čičikova. Sofia, 2008, 109-113.
А. Гоцев. Проучвания на тракийските светилища в Западни Родопи. - В: М. Тонкова, А. Гоцев (ред.). Тракийското светилище при Бабяк и неговата археологическа среда. София, 2008, 194-235.
А. Гоцев. Светилището при Бабяк: проучвания в сектор „Западно подножие на ТОП“. - В: М. Тонкова, А. Гоцев (ред.). Тракийското светилище при Бабяк и неговата археологическа среда. София, 2008, 45-65.
А. Гуадели, Н. Сираков, Ж. Л. Гуадели, Ф. Фернандез, И. Крумов. Палеолита в пещерите на Северозападна България. Сондажни разкопки в пещера Редака II при с. Салаш. - В: Българска археология 2008 - Каталог. София, 2008, 6-7.
А. Радунчева, С. Иванова, М. Златкова. Фотоизложба „Послания от камък“ Каталог към фотоизложбата. София 2008, 13 с.
А. Чолакова. Идентификация на следи от металопроизводство в археологическия контекст. - Археология, 2008, 1-4.
А. Чолакова. Производството на стъкло и стъклени съдове през късната античност в българските земи. - В: Е. Генчева (ред.). Югоизточна Европа през античността (VI в. пр. Хр.-VII в. сл. Хр.). Studia in honorem Alexandrae Dimitrova-Milcheva. Велико Търново, 2008, 471-479.
А. Чолакова. Теренни наблюдения на античен рудодобивен комплекс в Руй планина. - В: Археологически открития и разкопки през 2007 г. София, 2008, 766-768.
Б. Божкова. Археологически паметници изобразени върху монетите на Пауталия. - Известия на исторически музей Кюстендил, 14, 2007, 187-194.
Б. Божкова. Б. Петрунова. Ранновизантийско златно монетно съкровище от крепостта „Св. Петка“ при гр. Пещера. - Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 4, 2008, 57-64.
Б. Божкова. Монети от археологическото проучване на Хемските порти (в м. Гермето при с. Голица, Варненска област). - В: Археологическото проучване на Хемските порти (в м. Гермето при с. Голица, Варненска област) през 2005 г. София (Разкопки и проучвания, 37), 2007.
Б. Божкова. Римски златни монети (I-IV в.) от фонда на Националния археологически институт с музей-БАН. - В: Югоизточна Европа през античността VI в. пр. Хр. - началото на VII в. сл. Хр. Studia in honorem Alexandrae Dimitrova-Milcheva. Велико Търново, 2008, 361-371.
Б. Петрунова, Е. Василева, Ф. Петрунов. Център за разработване и развитие на ефективни модели за културен туризъм в районите на Каварна и Констанция, Добрич 2008 (на български и английски), 32 стр.
Б. Петрунова. Археологически разкопки в НАР Калиакра. - Археологически открития и разкопки през 2007 г. София 2008, 571-574.
Б. Петрунова. Крепостта Св. Петка в гр. Пещера. - Археологически открития и разкопки през 2007, София 2008, 550-552.
Б. Петрунова. Нови археологически данни за крепостта Калиакра. - В: Каварна - средище на българския североизток. София, 2008, 126-139.
Б. Петрунова. Селище и некропол при кв. Злати дол на Симеоновград. - В: Спасителни археологически разкопки по трасето на железопътната линия Пловдив-Свиленград през 2005 година. Велико Търново 2008, 233-266.
Б. Петрунова. Сондажни археологически проучвания на обект №12, с. Брегово, Община Кирково. - В: Археологически открития и разкопки през 2007 г. София 2008, 741-743.
Б. Русева. Александровото сребро на Калатис Понтийски (от Price 931-933, 935, 942, 944, 946) и неговата стилова идентичност със среброто на Понтийска Месамбрия от варианта Price 985 (= Price 987). - В: По пътя на миналото. Сборник научни статии по повод 65-годишнината на д-р Георги Китов. София, 2008, 172-176.
Б. Русева. За сребърните александровки на Калатис Понтийски. - Нумизматика, сфрагистика и епиграфика 4, 2008, 1-25.
Б. Русева. Осем сребърни александровки от фондовете на АИМ - част от елинистическо съкровище с неизвестен (балкански) произход. - В: Югоизточна Европа през античността VI в. пр. Хр. - началото на VII в. сл. Хр. Studia in honorem Alexandrae Dimitrova-Milcheva. В. Търново, 2008, 154-160.
Б. Русева. Петнадесет златни статера от колекцията на НИМ-фрагмент от съкровище. - В: Юбилеен сборник „Сто години от рождението на д-р Васил Хараланов (1907-2007). Шумен, 2008, 277-283.
Б. Томова. Из кореспонденцията на проф. Тодор Герасимов с д-р В. Хараланов. - В: Юбилеен сборник-Сто години от рождението на д-р Васил Хараланов (1907-2007). Шумен, 2008, 19-23.
Б. Томова. Облеклото в турските закони XV-XVI в. - В: Phosphorion. Studia in honorem Mariae Čičikova. София, 2008, 631-643.
Б. Томова. Римски оловни тесери от България. - Нумизматика сфрагистика и епиграфика, 4, 2008, 157-164.
В. Григоров, Г. Абдулов. Археологическо проучване на крепостта Красен при Панагюрище. - В: Архео-

логически открития и разкопки през 2007 г. София, 2008, 666-670.

В. Динчев, Б. Божкова, В. Кацарова, А. Чолакова, М. Христов. Археологическото проучване на Хемските порти (в м. Гермето при с. Голица, Варненска област) през 2005 г. София (Разкопки и проучвания, 37), 2007.

В. Динчев. Археологическо проучване в района на с. Виница, Първомайско. - В: В. Николов и др. (ред.), Спасителни археологически разкопки по трасето на железопътната линия Пловдив-Свиленград през 2005 г. Велико Търново, 2008, 5-16.

В. Динчев. Желязната епоха в западната част на Софийска област. - В: Д. Гергова (ред.). Phosphorion, Studia in honorem Mariae Čičikova, София, 2008, 319-339.

В. Динчев. Разкопки в комплекса на Хемските порти при с. Голица, община Долни Чифлик. - В: Археологически открития и разкопки през 2007 г. София, 2008, 440-443.

В. Динчев. Спасителни археологически разкопки при римската пътна станция Scretisca край гр. Костинброд. - В: Археологически открития и разкопки през 2007 г. София, 2008, 478-480.

В. Динчев. Спасителни разкопки на късноримски обект в м. Гарагашкин чаир (м. Могилите) при с. Помощник, община Гълъбово, през 2007 г. - В: Археологически открития и разкопки през 2007 г. София, 2008, 467-471.

В. Динчев. Теренни обхождания в община Костинброд през 2008 г. - Археология, 2008, 1-4.

В. Динчев. Теренни обхождания на територията на община Костинброд през 2008 г. - В: Българска археология 2008. Каталог към изложба (ред. З. Димитров). София, 2008, 62-64.

В. Динчев. Теренни обхождания по трасето на ж.п. линия гр. Пловдив (гара Крумово) - гр. Първомай. - В: Археологически открития и разкопки през 2007 г. София, 2008, 776.

В. Динчев. Фортификацията на ранновизантийското селище Градището край с. Дичин, област Велико Търново. - В: Е. Генчева (ред.). Югоизточна Европа през античността, VI в. пр. Хр. - началото на VII в. сл. Хр. Studia in honorem Aleksandrae Dimitrova-Milcheva. Велико Търново, 2008, 392-414.

В. Кацарова, К. Петкова. Спасителни археологически проучвания на надгробна могила №10 на нос Колокита, гр. Созопол. - В: Археологически открития и разкопки през 2007 г. София, 2008, 324-327.

В. Кацарова. Археологически проучвания на „Извора на нимфите и Афродита“ при с. Каснаково, община Димитровград. - В: Археологически открития и разкопки през 2007 г. София, 2008, 488-492.

В. Кацарова. Пространствен анализ на селищната мрежа в района на Трънско и Знеполе през римската и късноантичната епоха. - Известия на Регионален исторически музей Перник, 1, 2008, 113-124.

В. Кацарова. Римските вили от градската територия на Пауталия. - В: Е. Генчева (ред.). Югоизточна Европа през античността (VI в. пр. Хр.-VII в. сл. Хр.). Studia in honorem Alexandrae Dimitrova-Milcheva. Велико Търново, 2008, 200-208.

В. Нешева, Ц. Комитова. Терен за ново строителство в Мелник. - В: АОР за 2007 г. София 2008, 721-725.

В. Нешева. Мелник. Богозиданият град. София, 2008, 450 стр., 365 ил.

В. Нешева, Ц. Комитова, О. Миланова. Разкопки на манастира „Св. Богородица Пантанаса“ през 2007 г. - В: АОР за 2007. София, 2008, 718-721.

В. Николов (ред.). Праисторически солодобивен център Провадия-Солницата. Разкопки 2005-2007 г. София, 2008, 352 стр., вкл. 148 образа.

В. Николов. Най-ранният солодобивен център в Европа. - В: Новости 2007. София, 2008, 80-83.

В. Николов. „Стратиграфска последователност“ или „стратиграфска непрекъснатост“. - В: М. Гюрова (ред.). Праисторически проучвания в България: новите предизвикателства. София, 2008, 258-260.

В. Николов. Обредни структури през неолита в българските земи. - In: Phosphorion. Studia in honorem Mariae Cicikova. София, 2008, 28-34.

В. Николов. Светилище от ранната бронзова епоха на тел Казанлък. - Археология, 2008, 1-4.

В. Николов. Рец. за С. Чохаджиев. Неолитни и халколитни култури в басейна на река Струма. В. Търново, 2007. - Археология, 2008, 1-4.

В. Николов, В. Петрова, Н. Христов, П. Лещаков, Е. Атанасова, П. Стоянова, М. Люнчева. Археологически проучвания на праисторическия солодобивен център „Провадия-Солницата“ при гр. Провадия. - В: Археологически открития и разкопки през 2007 г. София, 2008, 63-65.

В. Николов, В. Петрова, П. Лещаков, Е. Атанасова, Н. Еленски, С. Игнатова, К. Бояджиев, Д. Такорова, М. Люнчева, М. Доткова. Археологическо проучване на късноенеолитно ямно светилище Любимец-Дана бунар 2. - В: Археологически открития и разкопки през 2007 г. София, 2008, 57-60.

В. Николов, М. Класнаков. Сондажни археологически проучвания на неолитна селищна могила Борунката до Желязово, Бургаска област. - В: Археологически открития и разкопки през 2007 г. София, 2008, 60-62.

В. Петков, С. Петрова. Археологическо проучване на обект „Гоце Делчев“ 37, в гр. Сандански. - АОР за 2007. София, 2008, 379-381.

В. Петрова. Разпространение на купите с две вертикални дръжки през късния халколит в Горнотракийската низина. - В: М. Гюрова (ред.). Праисторически проучвания в България: новите предизвикателства. София, 2008, 168-177.

В. Хаджиангелов, А. Чолакова. Археологически обект „Шишманово кале“ край гр. Самоков. - В: Българска археология 2008. Каталог към изложба (ред. З. Димитров). София, 2008, 60-61.

В. Хаджиангелов, А. Чолакова. Археологически проучвания на обект „Шишманово кале“ при гр. Самоков. - В: Археологически открития и разкопки през 2007 г. София, 2008, 443-446.

В. Хаджиангелов, А. Чолакова. Обработка на желязо през ранновизантийската епоха - обект „Шишманово кале“ при Самоков. - В: Етнология на пространството, част 1 (= Годишник на Асоциация „Онгъл“, 5, 2007). София, 2008, 70-83.

В. Петков, С. Петрова. Археологическо проучване на обект Епископска базилика в гр. Сандански. - АОР за 2007. София, 2008, 377-378.

Г. Атанасов, С. Александров, С. Стойчев. Златни украшения от бронзовата епоха във фонда на РИМ-Шумен. - В: Тракия и околния свят. МИФ, 14. София,

2008, 56-63.
Г. Нехризов, А. Тодорова. Засводена гробница от късноантичната епоха в с. Старо село, Пернишка област. - В: Известия на регионален исторически музей Перник, 1, 2008, 87-112.
Г. Нехризов, Н. Иванова. Издирване на археологически паметници на територията на община Джебел. - Археологически открития и разкопки през 2007 г. София, 2008, 779-781.
Г. Нехризов, С. Илиев. Издирване на археологически паметници на територията на община Любимец. - Археологически открития и разкопки през 2007 г. София, 2008, 781-783.
Г. Нехризов, С. Илиев. Проучване на некропол от долмени в землището на с. Васково, община Любимец. - Археологически открития и разкопки през 2007 г. София, 2008, 130-134.
Г. Нехризов, Ю. Цветкова. Ритуални ями от желязната епоха при Свиленград. - В: В. Николов, Г. Нехризов, Ю. Цветкова (ред.). Спасителни археологически разкопки по трасето на железопътната линия Пловдив - Свиленград през 2005 г. Велико Търново, 2008, 331-493.
Г. Нехризов, Ю. Цветкова. Спасителни разкопки на зидана гробница при с. Черничино, Ивайловградско. - Археологически открития и разкопки през 2007 г. София, 2008, 260-264.
Г. Нехризов. Класификационна схема на трапезната керамика от ранната желязна епоха от Източните Родопи. - В: Д. Гергова (ред.). Phosphorion. Studia in honorem Mariae Čičikova. София, 2008, 114-132.
Г. Нехризов. Спасителни разкопки на селище от ранната бронзова епоха при с. Седларе, мах. Градинка, община Момчилград. - В: Археологически открития и разкопки през 2007 г. София, 2008, 108-110.
Г. Нехризов. Тракийско светилище „Аул кая“ при с. Долно Черковище, Хасковско. - В: Археологически открития и разкопки през 2007 г. София, 2008, 159-162.
Д. Агре, Д. Дичев. Спасителни проучвания на ямно светилище в м. Герена, гара Скобелево, община Димитровград - II сезон. - В: В. Николов, Г. Нехризов, Ю. Цветкова (ред.). Спасителни археологически разкопки по трасето на железопътната линия Пловдив-Свиленград през 2005 г. Велико Търново 2008, 17-45.
Д. Агре. Археологически разкопки на долмен в м. Цървандакови къшли край с. Белеврен, община Средец. - В: Археологически открития и разкопки през 2007 г. София, 2008, 156-159.
Д. Агре. Археологически разкопки на могила в землището на с. Борисово, Елховско. - В: Българска археология 2008. Каталог към изложбата. София, 2008, 44-51.
Д. Агре. Археологически разкопки на могила в землището на с. Бояново, Община Елхово. - В: Археологически открития и разкопки през 2007 г. София 2008, 235-237.
Д. Агре. Археологически разкопки на могила в землището на с. Синеморец, Община Царево. - В: Археологически открития и разкопки през 2007 г. София, 2008, 233-235.
Д. Агре. Археологически разкопки на могила в землището на с. Стройно, Община Елхово. - В: Археологически открития и разкопки през 2007 г. София, 2008, 237-239.
Д. Агре. Археологически разкопки на селище в м. „Голата нива“, край с. Синеморец, Община Царево. - В: Археологически открития и разкопки през 2007 г. София, 2008, 191-192.
Д. Агре. Археологически разкопки на тракийски укрепен обект в м. Смиловене, в землището на град Копривщица. - В: Археологически открития и разкопки през 2007 г. София, 2008, 220-222.
Д. Агре. Тракийската култура в Ябланишко. - В: Сб. Златна Панега, 3. София, 2008, 75-102.
Д. Агре. Тракийски некропол край Етрополе. - В: По пътя на миналото.Сборник научни статии по повод 65-годишнината на д-р Г. Китов. София, 2008, 30-38.
Д. Владимирова-Аладжова, Ж. Аладжов. Новооткрити средновековни тежести-еталони. Нумизматични, сфрагистични и епиграфски приноси към историята на черноморското крайбрежие. - Acta Musei Varnaensis, VII-2, 2008, 56-62.
Д. Владимирова-Аладжова. Екзагии от шест унции от България. - В: Югоизточна Европа през античността (VI в. пр. Хр.-началото на VII в. сл. Хр.). Studia in honorem Alexandrae Dimitrova-Milcheva. София, 2008, 524-531.
Д. Владимирова-Аладжова. Непубликувани екзагии от античната Германия и тегловните стандарти пред V-VII в. - В: Юбилеен сборник 100 години от рождението на д-р Васил Хараланов (1907-2007). Шумен, 2008, 343-352.
Д. Владимирова-Аладжова. Тежести-еталони от антична Рациария. - Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 4, 2008, 145-156.
Д. Гергова, М. Кузманов, Я. Иванов. Некропол на бесите при с. Любча, м. Орфенското, община Доспат. - АОР за 2007 г., София, 2008, 265-268.
Д. Гергова, Т. Кънчева-Русева, Х. Камуро, Г. Секине. Проучвания на селищна могила Дядово, община Нова Загора. - АОР за 2007 г. София, 2008, 105-108.
Д. Гергова. Българо-японски проучвания в археологически парк „Селищна могила Дядово“, Новозагорско през 2008 г. - В: Българска археология 2008. София, 2008, 18-19.
Д. Гергова. Есхарата в гетското погребение. - В: Phosphorion. Studia in honorem Mariae Cicikova. Sofia 2008, 255-267.
Д. Гергова. За М. Чичикова и нейния празник. - В: Phosphorion. Studia in honorem Mariae Cicikova, Sofia 2008, 9-18.
Д. Гергова. Опазване на културното наследство и култура на опазването. - В: С. Георгиев. Правен режим на културното наследство в Република България. София, 2008, 3-11.
Д. Гергова. Селищната могила при с. Дядово, Новозагорско. Системата от ровове м устройството и функциите на селището от бронзовата епоха. - В: Археологически и исторически проучвания в Новозагорско. София, 2008, 14-20.
Д. Недев, П. Лещаков, М. Занева. Аварийни археологически разкопки на обект УПИ 8038 в м. Буджака, гр. Созопол (първи етап). - В: Археологически открития и разкопки през 2007 г. София, 2008, 309-312.
Д. Рабовянов. За появата на крепостите от групата Цар Асен. - В: Сборник с материалите от международна конференция „Прабългарите и техните съседи V-X в. Варна, 22-24.04.2004 г.“ В: Проблеми на прабългарската история и култура, 4.2. София, 2008, 349-356.
Д. Стоянова, Х. Попов. Нови сведения за употребата

на кирпич в предримска Тракия. - Phosphorion. Studia in honorem Mariae Čičikova. София, 2008, 340-347.

Д. Чернаков, М. Гюрова. Аварийни археологически разкопки на селищна могила № 1 в местността „Кайнак дере“, с. Кошарна. - Археологически открития и разкопки през 2007. София, 2008, 68.

Е. Анастасова. Каменни ансамбли от праисторическо селище Българчево: типологическа и функционална принадлежност. - В: М. Гюрова (ред.). Праисторически проучвания в България: новите предизвикателства. Доклади от националната конференция по праистория, Пещера 26-29.04.2006. София, 2008, 92-95.

Е. Генчева. Александра Димитрова-Милчева - професор по антична археология. - В: Е. Генчева Югоизточна Европа през античността (VI в. пр. Хр.-VII в. сл. Хр.). Studia in honorem Alexandrae Dimitrova-Milcheva. Велико Търново, 2008, 9-11.

Е. Евтимова. Спасително сондажно проучване на обект 6 в землището на с. Омарчево, община Нова Загора от км 251+300 до км 252+100 на АМ „Тракия“. - Археологически разкопки и открития през 2007 г., София 2008, 750-752.

Е. Евтимова. Средновековно селище и некропол в землището на с. Крум, Димитровградско. - В: Археологически разкопки и открития през 2007 г., София 2008, 661-665.

Ж. Аладжов. Новооткрити средновековни тежести еталони. - В: Нумизматични, сфрагистични и епиграфски приноси към историята на черноморското крайбрежие. Acta musei varnaensis, VII-2, 2008.

Ж. Аладжов. Някои бележки за границата между България и Византия през IX-X в. - В: Археологически и исторически проучвания в Новозагорско, 2. София, 2008, 187-189.

Ж. Аладжов. Разкопки на крепостта Блесна-Блисимос край Димитровград. - В: Археологически открития и разкопки през 2007 г. София, 2008, 658-661.

Ж. Аладжов. Разкопки на Преславската Патриаршия. - Археологически открития и разкопки през 2007 г. София, 2008, 621-622.

Ж.-Л. Гуадели, Н. Сираков, С. Сиракова, С. Иванова, К. Ферие, Ж.-К. Леблан, С. Танева, А. Гуадели, И. Димитрова, Р. Спасов. Нива и райони на обитаване от края на ранния и средния палеолит в плейстоценската секвенция на пещера Козарника, Белоградчишко. - В: Археологически открития и разкопки през 2007 г. НАИМ-БАН, София 2008, 23-27.

З. Димитров. Дорийският ордер в архитектурен комплекс от римската и късноантичната епоха в Пауталия-обект „Дом на миньора“. - Известия на Историческия музей-Кюстендил, 15, 2008.

З. Димитров. Архитектурни детайли декорирани с бичи глави и гирлянди от Никополис ад Иструм - хронология, аналогии и функции. - Известия на историческия музей Велико Търново, 23, 2008, 121-138.

З. Димитров. Новооткрит римо-йонийски капител от региона на гр. Елхово. - В: Известия на Регионалния исторически музей - Стара Загора (= Сборник с материали от конференция, посветена на 100-годишнината РИМ-Стара Загора). Стара Загора, 2008.

И. Йорданов. Нови средновековни сфрагистични паметници от Новозагорско. - В: Археологически и исторически проучвания в Новозагорско, 2, Нова Загора, 2008, 279-282.

И. Йорданов. Печати на византийския пълководец Михаил, командуващ византийската армия при Преслав през 1053 г. - Античная древность и средние века, 38, 2008, 114-122.

И. Йорданов. Печати на двама византийски търговци (IX-X в.), намерени в българската столица Велики Преслав. - В: Историкии, 3. Юбилеен сборник в чест на доц.д-р Стоян Витлянов по случай неговата 60-годишнина. Шумен, 2008, 114-117.

И. Йорданов. Печатите от колекцията на д-р Васил Хараланов. - В: Юбилеен сборник 100 години от рождението на д-р Васил Хараланов (1907-2007), Шумен 2008, 37-45.

И. Йорданов. Препечатан моливдовул от владетелската църква в Преслав. - В: По пътя на миналото. Сборник по случай 65-годишнината на д-р Георги Китов. София, 2008, 97-100.

И. Йорданов. Средновековният Созопол според данните на сфрагистиката. - В: Нумизматични, сфрагистични и епиграфски приноси към историята на Черноморското крайбрежие. Acta Musei Varnaensis, VII-2, 2008, 114-161.

И. Йорданов. Съкровището на златни монети от Твърдица и перперите на цар Калоян. - Годишник на Регионален исторически музей Сливен, 1, 2008, 101-136.

И. Йорданов, Ж. Жекова . Д-р Васил Хараланов - личност и творчество. - В: Юбилеен сборник 100 години от рождението на д-р Васил Хараланов (1907-2007). Шумен, 2008, 13-19.

Й. Алексиев, М. Робов. Булотирион от култовия комплекс при с. Воден, Бургаска област, България. - В: 100 години от рождението на д-р Васил Хараланов (1907-2007). Шумен, 2008, 169-180.

Й. Алексиев. Разкопки на манастира „Св. Йоан Рилски“ на Трапезица (сектор Югозападен). - В: Археологически открития и разкопки през 2007 г. София 2008, 675-681.

Й. Алексиев. Средновековен град Хоталич при гр. Севлиево. - В: Археологически разкопки и открития през 2007 г. София, 2008, 701-703.

Й. Алексиев. Търново в историческите работи на Петко Р. Славейков. - В: Шеста национална научна конференция, посветена на 180 години от рождението на П. Р. Славейков, Университетско издателство „Св. Св. Кирил и Методий “. Велико Търново, 2008, 49-60.

К. Бояджиев. Каменни брадви-чукове от халколитния пласт на селищна могила Русе. - Известия на Регионален Исторически музей - Русе, 11, 2008, 130-139.

К. Дочев. Нов вариант медна монета латинска имитация (тип J) от серия D-W. Опит за датировка. - Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 4, 2008, 95-102.

К. Дочев. Нов вариант медна монета на цар Иван Александър с Теодора II (1331-1371). - В: Нумизматични, сфрагистични и епиграфски приноси към историята на Черноморското крайбрежие, Международна конференция в памет на ст. н. с. Мирко Мирчев (Варна, 15-17.10.2005). Acta Musei Varnaensis, VII - 1, 2008, 359-363.

К. Меламед. Средновековни ями край с. Седларе, Кърджалийско. - В: АОР за 2007. София, 2008, 552-556.

К. Меламед. Средновековно селище от XI-XII в. край с. Ябълково, Хасковско. - В: АОР за 2007. София, 2008, 733-736;

К. Ников, Д. Стоянова, А. Стоицов. Сондажно археологическо проучване на обект №14, ЛОТ 3 по АМ „Тракия“, км. 265+500-266+000, в землището на гр. Кермен, Община Сливен. - В: Археологически открития и разкопки през 2007 г. София, 2008, 174-176.

К. Ников. Археологическо проучване на обект в м. Пясъците при с. Знаменосец, Община Раднево. - В: Археологически открития и разкопки през 2007 г. София, 2008, 176-178.

К. Ников. Сивата керамика от Асеновец. - В: Археологически и исторически проучвания в Новозагорско, 2. София, 2008, 102-119.

К. Панайотова, Д. Недев, М. Гюзелев. Спасителни проучвания на територията на некропола на Аполония Понтийска. - В: Археологически открития и разкопки през 2007 г. София, 2008, 317-321.

К. Панайотова. Аскоси с форма на астрагалоси от некропола на Аполония. - В: Е. Генчева (ред.). Югоизточна Европа през античността (VI в. пр. Хр. - началото на VII в. сл. Хр.). Studia in honorem Alexandrae Dimitrova-Milcheva. Велико Търново, 2008, 104-114.

К. Тотев, Е. Дерменджиев и Пл. Караилиев. Разкопки на средновековния некропол край църквата „Успение Богородично“. - Археологически открития и разкопки през 2007 г. София, 2008, 698-701.

К. Тотев, Е. Дерменджиев и Пл. Караилиев. Разкопки на църквата „Св. 40 мъченици“ - „южен двор“ във Велико Търново. - Археологически открития и разкопки през 2007 г. София, 2008, 695-698.

К. Тотев, Е. Дерменджиев, П. Караилиев. Разкопки на „Средновековен град Трапезица - Север“. - Археологически открития и разкопки през 2007 г. София, 2008, 682-685.

К. Тотев. Оловен медальон с изображение на Св. Теодор. - Историкии, 3. Юбилеен сборник в чест на доц. д-р Ст. Витлянов, по случай неговата 60-годишнина. Шумен, 2008, 58-64.

К. Тотев. Печат-инталия на цар Симеон (893-927). - В: Символите на българската държавност. Каталог на изложба, посветена на 100 годишнината от обявяване на независимостта на България. В. Търново, 2008, 48.

К. Тотев. Солунски ампули с двустранни изображения на светци войни. - В: сб. „Християнската култура в Средновековна България. - Материали от Национална научна конференция по случай 1100 години от смъртта на Св. Княз Борис I „Плиска и християнските центрове на Европа“, Плиска-Шумен-Велики Преслав, 2-4 май, 2007. В. Търново, 2008, 413-419.

К. Хаджиев. Ктиторските надписи от средновековния град Червен. - Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 4, 2008, 229-252.

Л. Вагалински. Късноримска гема от Transmarisca. - В: Е. Генчева (ред.). Югоизточна Европа през античността (VI в. пр. Хр.-началото на VII в. сл. Хр.). Studia in honorem Alexandrae Dimitrova-Milcheva. Велико Търново, 2008, 492-495.

Л. Дончева, К. Апостолов, Е. Коматарова, М. Христова, К. Каменаров, Д. Ставрев. Биритуален некропол при Балчик. - В: Археологически открития и разкопки през 2007 г. София, 2008, 574-577.

Л. Дончева, К. Константинов и Е. Коматарова. Разкопки в южния сектор на западната крепостна стена на Плиска. - В: Археологически открития и разкопки през 2007 г. София, 2008, 600-603.

Л. Нинов. Археозоологически проучвания на праисторически обекти. - В: Археологически открития и разкопки през 2007 г., София, 2008, 101-104.

Л. Нинов. Археоостеологични проучвания на антични обекти. - Археологически открития и разкопки през 2007 г. София, 2008, 515-518.

Л. Нинов. Животински кости от средновековни некрополи и селища. - В: Археологически открития и разкопки през 2007 г.. София, 2008, 754-757.

Л. Нинов. Животните през древността в района на Попово и Търговище. Част I - Дивата фауна. - Попово, 5, 2008, 190-198.

Л. Нинов. Животните през древността в района на Попово и Търговище. Част II - Античната крепост Ковачевско кале. - Попово, 5, 2008, 198-212.

Л. Нинов. Изследване на археозоологични материали от обекта при Свиленград. - В: В. Николов, Г. Нехризов, Ю. Цветкова (ред.). Спасителни археологически разкопки по трасето на железопътната линия Пловдив-Свиленград през 2005 г. София, 2008, 534-549.

Л. Нинов. Остеологични анализи на материали от бронзовата и желязната епоха - Археологически открития и разкопки през 2007 г.. София, 2008, 293-296.

М. Ваклинова, И. Щерева, С. Горянова, П. Димитров, М. Манолова-Войкова. Владетелската църква във Велики Преслав. - В: Археологическите открития и разкопки през 2007 г. София, 2008, 612-615.

М. Ваклинова, И. Щерева. Княз Борис I и Владетелската църква на Велики Преслав. - В: Сборник „Християнската култура в средновековна България. Материали от Национална научна конференция. Шумен 2-4 май 2007. По случай 1100 години от смъртта на Св. княз Борис-Михаил“. В. Търново, 2008, 185-194.

М. Ваклинова, Н. Бояджиев. Археологическо проучване на ранновизантийската и средновековна крепост над с. Градът, Община Смолян (Проект „Момчилова крепост-мит и реалност“ по програма ФАР). - В: АОР през 2007 г. София, 2008, 712-716.

М. Гюрова (ред.). Праисторически открития в България: новите предизвикателства. София, 2008, 274 с.

М. Гюрова. Кремъчни артефакти от Свиленград. - В: В. Николов, Г. Нехризов, Ю. Цветкова (ред.). Спасителни археологически разкопки по трасето на железопътната линия Пловдив-Свиленград през 2005 г. В. Търново, 2008, 527-533.

М. Гюрова. Праисторическите земеделски сечива-индикатори на неолитизационния процес. - В: М. Гюрова (ред.). Праисторически открития в България: Новите предизвикателста. София, 2008, 39-55.

М. Даскалов, К. Панайотова. Проучване на крепостната стена на п-ов Урдовиза в гр. Китен. - В: Археологически открития и разкопки през 2007 г. София, 2008, 458-462.

М. Даскалов, К. Трендафилова. Сондажно проучване на обект №34 по трасето на АМ „Тракия“, км 319+100-319+500, землище на с. Железник, община Карнобат. - В: АОР през 2007 г., София, 2008, 754.

М. Даскалов, С. Горянова, К. Трендафилова, Н. Козарев. Археологическо проучване в гр. София, (УПИ VI-202, кв. 13), м. Лозенец-Южен парк, охранителна зона „А“ на „Раннохристиянски църковен комплекс“. - В: АОР през 2007 г. София, 2008, 529-531.

М. Даскалов, С. Стойчев. Колонна гарнитура от втората половина на VI в. от околностите на с. Драгоево, Шуменско. - В: Е. Генчева (ред.). Югоизточна Европа през античността (VI в. пр. Хр. - началото на VII в. сл. Хр.). Studia in honorem Alexandrae Dimitrova-Milcheva. Велико Търново, 2008, 502-511.

М. Долмова-Лукановска. Археологически разкопки в средновековна крепост Трапезица-сектор Югоизток. - В: АОР 2007. София, 2008, 689-692.

М. Долмова-Лукановска. За каменната пластика на столицата Търново (XIII-XIV в.) - В: По пътя на миналото. Посветен на 65-годишнината на д-р Г. Китов. София, 2008, 117-122.

М. Долмова-Лукановска. За някои особености в развитието на занаятчийството и металургията в България през XIII-XIV в. - Известия на исторически музей Кюстендил, 14, 2008, 57-65.

М. Долмова-Лукановска. За посрещането на митрополит Киприан в Търново. - В: Киприянови четения. В. Търново, 2008, 383-391.

М. Долмова-Лукановска. Трапезица в светлината на археологическите разкопки. Велико Търново, 2008.

М. Класнаков, Т. Стефанова. Сондажни разкопки на селищна могила Бургас. - В: Българска археология 2008. Каталог към изложба. София, 2008, 13-15.

М. Манов. Бронзовата глава и златният венец от могилата Голяма Косматка при Шипка, Казанлъшко. - В: МИФ 14. Тракия и околният свят 2. Научна конференция, Шумен, 2006. София, 2008, 64-74.

М. Манов. Севт, син на Терес или Терес, син на Севт ? (от златен пръстен-печат от Тополчане, Сливенско). - Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 4, 2008, 169-186.

М. Манов. Селищният живот в долината на Средна Струма според античните епиграфски паметници от IV/III в. пр. Хр.-III в. сл. Хр. Разкопки и проучвания, 38. София, 2008 247.

М. Рехо. Херакъл и сатири: за сцена изобразена върху атическо червенофигурно ойнохое от Казанлъшката долина. - В: Проблеми и изследвания на тракийската култура, 2. Казанлък, 2008, 108-115.

М. Робов, Й. Алексиев. Булотирион от култовия комплекс при с. Воден, Бургаска област, България. - В: Сто години от рождението на д-р Васил Хараланов (1907-2007). Шумен, 2008, 169-180.

М. Тонкова, А. Гоцев (ред.). Тракийското светилище при с. Бабяк и неговата археологическа среда. София, 2008.

М. Тонкова, А. Гоцев. Археологическо проучване на тракийското светилище при с. Бабяк, Западни Родопи. - В: АОР за 2007. София, 2008, 148-149.

М. Тонкова, А. Гоцев. Могила в м. „Св. Богородица“, землището на гра Белица. - В: М. Тонкова, А. Гоцев (ред.). Тракийското светилище при Бабяк и неговата археологическа среда. София, 2008.

М. Тонкова, А. Гоцев. Светилището при Бабяк. Заключение. - В: М. Тонкова, А. Гоцев (ред.). Тракийското светилище при Бабяк и неговата археологическа среда. София, 2008, 190-193.

М. Тонкова, А. Гоцев. Светилището при Бабяк: проучвания в сектор „Топ“ и сектор „Юг“. - В: М. Тонкова, **А. Гоцев (ред.).** Тракийското светилище при Бабяк и неговата археологическа среда. София, 2008, 65-72.

М. Тонкова, А. Гоцев. Теренни обхождания на територията на община Белица. - В: Археологически открития и разкопки за 2007, София, 2008, 773-774.

М. Тонкова, И. Караджинов. Археологическо проучване на обект ямно светилище от V-нач. на III в.пр. Хр. в м. Карабюлюк при с. Ябълково (обект 9, км. 222.050-223.570 по ОВОС на ж. п. линията Пловдив-Свиленград. - В: АОР за 2007. София, 2008, 171-173.

М. Тонкова, П. Караилиев. Ямно светилище от късножелязната епоха (обект „Двора“) и средновековно селище и некропол (обект „Двора“) в центъра на бившето село Гледачево, общ. Раднево. - В: Археологически открития и разкопки за 2007. София, 2008, 168-170.

М. Тонкова, Я. Иванов. Археологически проучвания на „могилата със саркофага“ и могила №II в м.Белишка чука, гр. Белица, Благоевградска област. - В: Археологически открития и разкопки за 2007. София, 2008, 271-273.

М. Тонкова. Взаимни (реципрочни) влияния в ювелирната мода на Траки и келти през IV-III в. пр. Хр.- В: Миф, 14. Тракия и околният свят, 2. София, 2008, 184-206.

М. Тонкова. Тракийски център в м. Халка Бунар, с. Горно Белево, община Братя Даскалови. - В: Археологически открития и разкопки за 2007. София, 2008, 222-225.

Н. Овчаров, Д. Коджаманова, З. Димитров, К. Лещаков. Археологическо проучване на скално светилище при с. Татул, Момчилградско. - В: Археологически открития и разкопки през 2007 г. София, 2008, 542-549.

Н. Овчаров, Д. Коджаманова, З. Димитров. Археологически проучвания на скален град Перперикон. - В: Археологически открития и разкопки през 2007 г. София, 2008, 531-537.

Н. Овчаров, З. Димитров, Кр. Лещаков, Д. Коджаманова. Античният хероон при с. Татул, Момчилградско. - Археология, 2008, 1-4.

Н. Овчаров, З. Димитров. Северозападния квартал от Акропола на Перперикон през римската и късноримската епоха (втората половина на III-началото на V в.). - В: Проблеми на тракийската култура, 3. Казанлък, 2008, 204-229.

Н. Овчаров, Кр. Лещаков, З. Димитров, Д. Коджаманова. Ранните периоди в историята на светилището при Татул. - Археология, 2008, 1-4.

Н. Овчаров. Археологическите чудеса на Източните Родопи, I. - Будител, 2008, 2, 27-42.

Н. Овчаров. Археологическите чудеса на Източните Родопи, II. - Будител, 2008, 3, 35-46.

Н. Овчаров. Изчезнали градове, забравени храмове, древни писменост, потънали кораби. София 2008.

Н. Сираков, Ж. Л. Гуадели, С.Сиракова, С. Иванова, С. Танева. Палеолита в пещерите на Северозападна България. Разкопки в пещ. Козарника. - В: Българска археология 2008, Каталог. София, 2008, 2-4.

Н. Тонков. Геофизично проучване на две надгробни могили в землището на с. Ветрище, Шуменско. - В: Д. Гергова (ред.) Археологически открития и разкопки през 2007 г., София, 2008, 287-290.

Н. Тонков. Геофизично проучване на тел Провадия-Солницата. - В: В. Николов (ред.). Праисторически солодобивен център Провадия-Солницата. Разкопки 2005-2007 г.. София, 2008, 51-58.

П. Георгиев, Р. Василев. Ранно (дървено) укрепление във Вътрешния град на Плиска. - В: АОР през 2007 година. София, 2008, 583-586.

П. Георгиев. In memoriam Рашо Рашев (1943-2008). - Паметници, реставрация, музеи 2008, 1-2, 83-84.

П. Георгиев. За „Ариоманите“ от Родопите (принос към изучаването на тракийския субстрат). - В: По пътя на миналото. Сборник по случай 65-годишнината на д-р Георги Китов. София, 2008, 68-74.

П. Георгиев. За корените на българската медиевистика в края на XIX и началото на XX в. - В: Българската култура и европейският XX век. 16-та лятна научна среща. Варна, 2008, 70-85.

П. Георгиев. Калъп за монетовидни знаци (брактеати) с псевдукуфически надпис от Плиска. - В: Юбилеен сборник „Сто години от рождението на д-р Васил Хараланов“. Шумен, 2008, 353-368.

П. Георгиев. Превратът през 927 година. - В: Преславска книжовна школа, 10, 2008, 424-438.

П. Георгиев. Пристанът на Одесос-Варна и руските мореплаватели (IX-XI в.). - В: България-Варна-Русия от средновековието до ново време. Варна, 2008, 65-82;

П. Георгиев. Столиците на княз Борис-Михаил-хронология и типологическа характеристика. - В: Християнската култура в средновековна България. Материали от Национална конференция по случай 1100 години от смъртта на Св. княз Борис-Михаил (ок. 835-907 г.). В. Търново, 2008, 154-177.

П. Георгиев, Ст. Иванов. Външно (голямо) землено укрепление на Плиска. - В: Археологически открития и разкопки през 2007 година. София, 2008, 586-589.

П. Георгиев, Я. Димитров, С. Иванов, Р. Василев. Аварийно-спасителни разкопки на строежа на „База на НАИМ” в Плиска. - В: АОР през 2007 г., София, 2008, 597-600.

П. Лещаков, Д. Недев. Спасителни археологически разкопки на обект УПИ 8142/8143 в м. Буджака, гр. Созопол. - В: Археологически открития и разкопки през 2007 г. София, 2008, 49-51.

П. Лещаков, М. Класнаков, Т. Стефанова. Спасителни археологически разкопки на обект УПИ 8165 в м. Буджака, гр. Созопол, Бургаска област. - В: Археологически открития и разкопки през 2007 г. София, 2008, 51-54.

П. Лещаков, М. Класнаков. Аварийни археологически разкопки на обект УПИ 8038 в м. Буджака, гр. Созопол, Бургаска област. - В: Археологически открития и разкопки през 2007 г. София, 2008, 54-57.

П. Лещаков. Късноеолитно селище Буджака, Созопол. - В: З. Димитров (ред.). Българска археология 2008. Каталог към изложба. София, 2008, 8-9.

П. Лещаков. Нови сведения за границата между културите Градешница и Поляница: по данни от керамиката). - В: М. Гюрова (ред.). Праисторически проучвания в България: новите предизвикателства. София, 2008, 149-158.

Р. Василев, П. Георгиев, Я. Димитров, С. Иванов. Аварийно-спасителни разкопки на строежа на „База на НАИМ“ в Плиска. - В: Археологически открития и разкопки през 2007 г. София, 2008, 597-600.

Р. Василев. Църква №51 в югоизточния ъгъл на Външния град на Плиска. - В: Сборник „Християнският култ в Средновековна България“. Шумен, 2007. По случай 1100 годишнината от смъртта на княз Борис I. Велико Търново, 2008, 204-221;

Р. Георгиева, К. Ников. Гроб от ранната желязна епоха край с. Главан. - В: Археологически и исторически проучвания в Новозагорско, 2, София, 2008, 89-101.

Р. Иванов, П. Доневски. Две оброчни плочки на Епона от района на Нове. - В: Е. Генчева (ред.). Югоизточна Европа през античността (VI в. пр. Хр.-VII в. сл. Хр.). Studia in honorem Alexandrae Dimitrova-Milcheva. Велико Търново, 2008, 187-189.

Р. Иванов. Римска Мизия. Пловдив, 2008, 191 стр., 214 обр.

Р. Иванов. Строителна керамика с печати източно от Нове при Свищов. - В: Д. Гергова (ред.). Phosphorion. Studia in honorem Mariae Cicikova. София, 2008, 428-430.

Р. Милчева. Преработен портрет на император Веспасиан. - В: Е. Генчева (ред.). Югоизточна Европа през античността (VI в. пр. Хр.-VII в. сл. Хр.). Studia in honorem Alexandrae Dimitrova-Milcheva. Велико Търново, 2008, 344-348.

Р. Рашев, С. Иванов, Т. Тихов. Ранносредновековна сграда в земленото укрепление при могилата Кабиюк, община Шумен. - В: Археологически открития и разкопки през 2007 г.. София, 2008, 606-607.

Р. Рашев, Я. Димитров, С. Иванов. Археологически разкопки в Дворцовия център на Плиска. - В: Археологически открития и разкопки през 2007 г. София, 2008, 578-583.

Р. Теофилов. Римски градове в България. София 2008, 167 стр., 200 обр.

С. Александров, В. Петков, Т. Христова, Г. Иванов. Разкопки в северния портик на Базиликата, гр. Сандански. - В: Археологически открития и разкопки през 2007 г. София, 2008, 283-287.

С. Александров, Д. Стоянова. По пътищата на времето (Каталог към изложба). София, 2008.

С. Александров, Ив. Панайотов, Т. Христова. Спасителни археологически проучвания на могилен некропол в м. Каратли, с. Крум, община Димитровград. - В: Археологически открития и разкопки през 2007 г. София, 2008, 257-259

С. Александров, Т. Христова, А. Попова, А. Йоцова, И. Цветков, Ф. Филипова. Археологически проучвания на два обекта в м. Гриндур, землище на с. Антимово и с. Кутово, община Видин. - В: Археологически открития и разкопки през 2007 г. София, 2008, 127-130.

С. Горянова. Ранновизантийска и средновековна крепост Проват/Овеч. - В: Археологически открития и разкопки през 2007 г. София, 2008, 568-571.

С. Иванов, С. Стойчев. Сондажни проучвания по трасето на АМ „Тракия“, ЛОТ 3, обект 2, от км. 243+850 до км. 244+150, при с. Дядово, община Нова Загора, област Сливен. - В: Археологически открития и разкопки през 2007 г., София, 2008.

С. Иванов. Новооткрити моливдовули от разкопките на Дворцовия площад в Плиска. - В: Юбилеен сборник 100 години от рождението на д-р Васил Хараланов (1907-2007). Шумен, 2008, 137-146.

С. Иванов. Разкопки на Дворцовия площад в Плиска. - В: Археологически открития и разкопки през 2007 г., София, 2008, 593-596.

С. Иванов. Църковните градежи в Плиска (предварителни бележки). - В: В: Християнската култура в средновековна България. Материали от Национална конфе-

ренция по случай 1100 години от смъртта на Св. княз Борис-Михаил (ок. 835-907 г.). Велико Търново, 2008, 213-217.

С. Иванова, М. Златкова. Книга от камък - насоки на проучванията на скалните структури в Източните Родопи и встъпителна интерпретация на ролята и значението на трапецовидните скални ниши. - Геология и минерални ресурси, кн.1-2, 2008.

С. Иванова, Н. Сираков, Гуадели, Ж. Л., Танева, С., Ферие, К., Леблан, Ж. Кл., Спасов, Р., Попов, В. Сондажни проучвания в пещера Големи печ, Белоградчишко. - В: Археологически открития и разкопки през 2007 г. София, 2008, 27-30.

С. Станилов, Б. Петрунова, А. Аладжов. Повече от сто големи археологически открития в България (трето обновено издание). София, 2008.

С. Станилов, М. Инкова, В. Григоров, А. Аладжов. Двор с дървена ограда, северно от Цитаделата на Плиска. - В: Археологически открития и разкопки през 2007 г. София, 2008, 589-590.

С. Танева, Н. Сираков, Ж. Л. Гуадели, К. Ферие, Ж. Кл. Леблан, Б. Атанасов. Палеолита в пещерите на Северозападна България. Сондажни разкопки в пещера Големи печ, общ. Чупрене. - В: Българска археология 2008, Каталог. София, 2008.

С. Петрова, В. Герасимова. Осуарият на Клеопатра. - Нумизматика, сфрагистика и епиграфика 4, 2008, 191-196.

С. Петрова, Р. Иванов. Милиарни колони от с. Гурмазово, край София. - В: Археологически открития и разкопки за 2007, София, 2008, 481-482.

С. Петрова. Археологическо проучване в гр. Сандански, ул. Македония №39. - В: АОР за 2007. София, 2008, 382-383.

С. Бонев. [рецензия] Ст. Дончева. Медалиони от Средновековна България. В. Търново, 2007.-ИИМШ, XIV, 2008, 225-227.

С. Бонев. От „района на южната порта“ до „южната част на Царския дворец“ във Велики Преслав. Развитие на идеята.-В: Историкии, 3. Юбилеен сборник в чест на доц. Ст. Витлянов по случай неговата 60-годишнина. Шумен, 2008, 48-57.

Т. Балабанов, Кр. Стоева, Пл. Славов. Разкопки на базиликата в м. Дели душка, Велики Преслав. - В: Археологически открития и разкопки през 2007 г., София, 2008, 522-524.

Т. Балабанов, К. Стоева, П. Славов. Проучвания на обект: „Готски епископски център в аула на хан Омуртаг“ до с. Хан Крум, Община Велики Преслав. - В: Археологически открития и разкопки през 2007 г. София, 2008, 519-521.

Т. Балабанов, К. Стоева, П. Славов. Разкопки в дворцовия център на Велики Преслав. - В: АОР през 2007 г. София, 2008, 617-620.

Т. Балабанов. Нов манастир с кръстокуполна църква в околностите на Велики Преслав. - В: Християнската култура в Средновековна България. Студии по случай 1100 години от смъртта на Св. княз Борис-Михаил. Велико Търново, 2008, 218-227.

Т. Михайлова. Златна апликация с паун от Преслав. - В: Християнската култура в средновековна България. Материали от Националната научна конференция послучай 1100 години от смъртта на Св. Княз Борис-Михаил. Велико Търново, 2008, 381-386.

Т. Христова, П. Бънов. Теренни археологически обхождания в землищата на селата Биволаре, Божурица, Рибен, Подем и Комарево, община Долна Митрополия, област Плевен. - В: Археологически открития и разкопки през 2007 г. София, 2008, 761-762.

Т. Христова. Спасителни археологически проучвания на обект 11 А в м. Керамлъка, с. Крум, община Димитровград. - В: В. Николов, Г. Нехризов, Ю. Цветкова (ред.). Спасителни археологически разкопки по трасето на железопътната линия Пловдив - Свиленград през 2005 г. Велико Търново, 2008.

Х. Попов, Г. Грозданова. Спасителни разкопки на ямно поле от желязната епоха и ранносредновековно селище при с. Капитан Андреево (обект №27 км 312+750-313+070 по трасето на железопътната линия Пловдив-Капитан Андреево). - В: Археологически открития и разкопки през 2007 г. София, 2008, 163-167.

Х. Попов, С. Илиев. Селище от късната бронзова и ранната желязна епоха в м. Куш Кая, землище на с. Вълче поле, община Любимец. - В: Археологически открития и разкопки през 2007 г. София, 2008, 179-183.

Х. Попов. Жилища от ранносредновековното селище при Капитан Андреево. - Сборник в памет на ст. н. с. Живка Въжарова. София, 2008.

Х. Попов. Крепостта на хълма Кракра-изключение или често срещан селищен модел в Тракия? - Известия на Регионален исторически музей-Перник, 1, 2008, 29-44.

Х. Попов. Характеристики на обитаването през периода II-III в. в източната периферия на родопския рид Гората. - In: Studia in honorem Aleksandrae Dimitrova-Milcheva. Югоизточна Европа през Античността VI в. пр. Хр. - началото на VII в. сл. Хр. Велико Търново, 2008, 274-286.

Ц. Цонев. Техники на обработка на кремък от неолитните ансамбли от с. м. Самоводене до В. Търново. - В: Д. Димитрова (ред.) По пътя на миналото. Сборник научни статии по повод 65-годишнината на д-р Георги Китов. София, 2008, 195-203.

Ц. Цонев. Праисторически мрежи за комуникации и размяна през неолита и енеолита на Източните Балкани. - В: Гюрова, М. (ред.) Праисторически проучвания в България: новите предизвикателства. Национална конференция по праистория, Пещера, април 2006 г. София, 2008, 252-258.

Я. Бояджиев, Й. Асланис, С. Терзийска-Игнатова, В. Мацанова. Селищна могила Юнаците, Пазарджишко. - В: Археологически открития и разкопки през 2007 г. София, 2008, 89-92.

Я. Бояджиев, К. Бояджиев. Халколитно селище „Върхари“, община Момчилград. - В: Археологически открития и разкопки през 2007 г. София, 2008, 85-89.

Я. Бояджиев, М. Гюрова, К. Бояджиев, Д. Такорова, А. Андонова. Праисторическо селище „Чавдарова чешма“ - Симеоновград. - В: В. Николов, Г. Нехризов, Ю. Цветкова (ред.). Спасителни археологически разкопки по трасето на железопътната линия Пловдив-Свиленград през 2005 г. Велико Търново, 2008, 95-135.

Я. Бояджиев. Нови данни за селищното устройство и жилищната архитектура през неолита и халколита. - В: М. Гюрова (ред.). Праисторически проучвания в България: новите предизвикателства. София, 2008, 246-251.

Я. Бояджиев. Селищна могила Юнаците. - В: Българска археология 2008. Каталог към изложба. София 2008, 16-17.
Я. Димитров, Х. Стоянова. Разкопки в Плиска на обект „Югоизточна периферия на Вътрешния град“. - В: Археологически открития и разкопки през 2007 г. София, 2008, 591-593.
Я. Димитров. [без изписан автор] In memoriam. Рашо Станев Рашев (1943-2008). - Наука, 2008.
Я. Димитров. За един „прочит“ на рисунки-графити с кръстове и „оранти“ от Плиска. - В: Християнската култура в средновековна България. Материали от Националната научна конференция по случай 1100 години от смъртта на Св. Княз Борис-Михаил. Велико Търново, 2008, 300-322.

Подготвили за печат:
Георги Иванов, Петър Димитров

Защитени дисертации

Иван Заров. Манастирската църква „Св. Богородица Перивлепта (Св. Климент) в Охрид - история, архитектура и иконография на живописта в наоса от XII век.

Дисертацията се състои от увод, три глави, библиография и албум с илюстрации, с общ обем от 250 страници.

В увода са разкрити спецификите на църквата „Св. Климент“ в Охрид, плътно следваща архитектурните традиции на византийското изкуство от XII в. Стенописите й обаче, са емблематични за времето и са твърде ценни. След падането на Охрид под Османско владичество тази църква поема функциите на седалище на Охридската архиепископия, съхранява в недрата си ценна библиотека, тук са пренесени и мощите на патрона на обителта - св. Климент Охридски. Цел на монографията е да се покажат характеристиките на живописта в наоса на манастирската църква, с паралелен историко-просопографски анализ за личността на ктитора - Прогон Сгур.

Първа глава разкрива историко-политическата ситуация в нач. на XIII в., откроена е ролята на Охрид и Охридската архиепископия като средища на духовността в района. Според Иван Заров след падането на Константинопол не настъпило прекъсване в развитието на културните явления, а с новопоявилите се латински владения се създали предпоставки за влияния между западните и византийските култури във всички духовни сфери. Той застъпва виждането, че всъщност XIII в. е период, характеризиращ се с липсата на собствен стил, в който доминира по-скоро еклектизма. Чрез динамиката на политическите процеси - появата на нови деспотства и латински държавни формирования, авторът изтъква ролята на Македония като изключително важна византийска област, съхранила традициите на империята. След Пелагонийската битка през 1259 г. Михаил Палеолог присъединява част от владяния дотогава от епирците регион със Солун, Охрид, Скопие и Прилеп към Никея и запазва влиянието си върху по-голямата част от македонските земи. Продължило то почти половин век управление на Андроник II Палеолог, сам меценат и изтъкнат интелектуалец, минава под знака на културния и духовен разцвет, наричан е от съвременниците си „Нов Константин” и поддръжник на истинската вяра.

Отделен параграф е посветен на фигурата на ктитора на храма - великият хитериарх Прогон Сгур. За жалост, името му е засвидетелствано само в ктиторския надпис към църквата, другите данни за него са твърде малобройни. Принос на автора е анализът на ктиторския надпис над входа на западната врата на притвора. При прочита му е разкрита ролята на хетериарха във византийското общество през XIII в. Според И. Заров ктиторът Прогон Сгур е бил благородник, свързан по женска, макар и далечна линия с императора - вероятно чрез спомената в надписа негова съпруга Евдокия. Смята, че семейството е принадлежало към особен вид аристократция от типа на севастите и се спира на генеалогията и просопографията на фамилията на Сгурите във Византия. При това издига хипотезата, че името е от албански произход, вероятно П. Сгур е бил член на албанска аристокрация, ползваща се с полуавтономен статут. Приведени са аналогии с други известни Сгури от XIII в., като севаст Сгур, господар на Янина, споменат в хрисовул на Андроник II Палеолог от 1321 г.

Във втора глава е представена архитектурата, култа и политическия контекст при изграждането на манастирската църква „Св. Богородица Перивлепта“. Авторът се спира на цялостната духовна дейност на имп. Андроник II Палеолог и откроява тук представената църква като звено от линията му за възобновяване и акцентиране на култа към Богородица, смятана за покровителка на култа към земната монархия. Представена е и ролята на Охрид като архитектурен център през Средновековието, който заедно с главния град на областта - Солун, се превръща през XIII в. в основен център на епирските архитектурни влияния. В отделна част са разкрити спецификите на архитектурния тип на църквата „Св. Богородица Перивлепта“. При това авторът опитва да я разглежда като самостоятелен обект, макар и с емблематичен за времето си характер, обозначаващ края на епирската строителна традиция и зараждането на палеологовата. Анализирани са становищата на множество учени по темата - на гръцкия византолог Сотириу, Н. Мавродинов, Сас-Залозиедски, на сръбския архитект Милан Злокович и на немския византолог Хорст Халенслебен. Самият И. Заров смята, че храмът не впечатлява толкова с монументалност, колкото със своеобразния подход към материала и съчетаване на декоративните елементи при украсата му. Изтъква се налагането на специфична фасадна украса и керамопластика, характерни за един цял, по-широк ареал, около ядрото на Охридската архиепископия.

Отделен раздел е посветен на стиловите и типологически аналогии между Св. Богородица Перивлепта и други храмове. Акцентира се на приликите с църквата Панагия Парегоритиса в Арта (Епир), като са изтъкнати повтарящите се в двата храма меандровидни орнаменти и фасаден орнамент във форма на шахматно поле. Близки конструктивни черти - основа, изграждане на апсидата и купола, се забелязват и при църквата

Панагия Белас в Булгарели, източно от Арта. И. Заров застъпва виждането, че по всяка вероятност и трите храма са били изградени от едни и същи майстори, или дори архитектурни работилници.

Трета, най-обширна част на дисертацията, е посветена на стенната живопис в наоса на манастирската църква „Св. Богородица Перивлепта“, с акцент върху иконографската ѝ интерпретация. Анализирани са стенописите в няколко части на храма - т. нар. куполна програма и живописта в олтарното пространство. Според И. Заров живописта в куполната част следва традиционния, формиран още през IX в. начин на изображение. Твърде интересна е обаче тази в олтарното пространство, с неговите подчасти - протезис и дяконион. Представени са изобразените 30 образа в медальони, които чрез подредбата и цветовите нюанси на зографисване разкриват тайнството на превъплъщението. Особено внимание е отделено на сцената „Причастието на апостолите“, пресъздадена изключително майсторски в трети регистър на апсидата, където прави впечатление изобразяването на Юда - тук той предвожда една от процесиите. Авторът смята, че майсторите зографи на охридския храм Перивлепта са познавали в детайли различни иконографски нововъведения и са ги интерпретирали по начин, характерен за солунските художествени кръгове от нач. на XIV в.

И. Заров обръща внимание на сцените „Гостолюбието на Авраам“ и „Христос в една друга форма“, добре съхранени в протезиса на храма. С реалистичната си интерпретация въздействат особено силно изображенията на Йоан Кръстител и на архиереи, изпълнени в дяконио на храма. Според автора пак тук може да бъде идентифицирана с точност фигурата на пророк Илия. Наред с типовите и задължителни за канона образи на светци, зографите на храма - Михаил и Евтихий, са изографисали най-важните моменти от човешкия земен път. При това в трактовката на някои сцени, например „Сретение“ те се придържат към по-архаичното, симетрично изображение. Традиционно е представена и сцената на „Разпятието“ в Перивлепта, която според автора има близки аналогии с Боянската църква, Кралевата църква и храма в Еласон. И. Заров обръща специално внимание на т.нар. Успенски цикъл, заемащ изцяло втория регистър от наоса в Перивлепта. Разкрито е усилването на култа към Богородица при управлението на Палеолозите, обясняващо и яркото му присъствие в разглеждания храм. Друг важен цикъл, подробно разгледан от автора, е този за „Страстите Христови”. Тук той откроява сцената „Свалянето от кръста“, която е шедьовър на двамата охридски зографи, белязана с точност и изключителна емоционалност.

В отделна част е разгледан т.нар. Мариологичен цикъл, съставен от 16 композиции, посветени на живота на Богородица. Сред тях особено впечатлява сцената „Рождество Богородично“. Според автора нейната трактовка е повлияла върху иконописта на множество храмове, като например тези в Градац, Сушица, Старо Нагоричано и др. Обръща специално внимание на рядко срещаната сцена „Милването на Мария“, за която няма писмени сведения в Протоевангелието, а съществуват само апокрифни арменски и сирийски текстове. Осмислени по нов начин са и изображенията на светци в първия регистър на наоса - воини, монаси, отшелници и химнографи, внушаващи визуално идеята за крепители на земната църква. Дисертантът се спира подробно на два уникални портрета - на покровителя на град Охрид - св. Климент Охридски и на архиепископ Константин Кавасила. Начинът на изобразяване на К. Охридски - между стоящите фигури на светци, както и поставянето на портрета на почетно място, в близост до олтарното пространство, свидетелства за значимостта на фигурата му.

В заключението са очертани мястото и спецификите на църквата „Св. Богородица Перивлепта“ във византийското изкуство. В трактовката на стенописите авторът вижда не само отражение на богословските спорове от нач. на XIII в., но и изкристализиране на някои политически концепции. Смята, че чрез художествения език, зографите Михаил и Евтихий, са предали и важни исторически послания. Принос на дисертанта е разчитането на някои гръцки надписи от храма - например тези върху носените свитъци, идентифицирани са и част от фигурите на светци в олтарното пространство. Интерес представлява и новото тълкование на някои срещани иконографски сцени от Христовите чудеса. Направен е опит за просопографски анализ на произхода на ктитора Прогон Сгур и на връзката му с василевса Андроник II Палеолог.

На 21.05.2009 г. Специализираният научен съвет по стара и средновековна история, археология и етнография при ВАК присъди на кандидата титлата „доктор“.

Мирослава Георгиева. Погребални практики в Югозападна Тракия през римската епоха (I-IV в.)

Настоящата дисертация се състои от увод, четири глави, заключение, цитирана литература и две приложения - каталог и карти, планове, снимки и рисунки.

В увода са очертани параметрите на изследването - освен публикуваната през 1971 г. обширна монография на проф. Л. Гетов досега липсва друго изследване по темата, а и по ред причини погребалните практики от Югоизточна Тракия са останали извън обсега му. Липсата на последващи проучвания провокира авторката да доразработи темата и да разкрие многообразието на процесите тук.

Първа глава проследява историческа характеристика на региона. Първоначално М. Георгиева се спира на сведенията на античните автори за погребалните практики на траките. Представя културно-историческото развитие на основните центрове - античният град при Сандански, Пауталия, Никополис ад Несум, характеризиращи се с пъстра етническа среда. След направения обзор на историята на проучванията по темата, авторката я подразделя на два основни етапа. Първият обхваща периода от края на XIX в. до края на Втората световна война. Характеризира се с описателна, емпирична дейност, събирателство на данни, същевременно са осъществени и първите обхождания и разкопки в района. През втория етап се засилва научната насоченост, разкопките са планомерни, като активност проявяват не само централните институции, но и новосъздадените местни археологически музеи. В последния параграф са проследени постиженията и обхвата на проведените досега археологически проучвания.

Втора глава въвежда в конкретната тематика и представя погребалните практики в Югозападна Тракия през късножелязната епоха. На базата на подробен анализ, М. Георгиева стига до извода, че тук се наблюдават всички традиционни елементи на тракийската погребална обредност. През предримската епоха по долината на Струма се срещат както плоски, така и могилни некрополи, а погребалните практики са представени от трупополагане и трупоизгаряне. Характерно е, че множество могили в Горнострумския район - в с Забел, Трънско, Долна козница, Кюстендилско, са с малки размери. Понякога в основата им е направена малка могилка, върху която е натрупван останалия насип - напр. „Малката могила“ при Кочериново. Самите погребения са извършвани върху площадки, в изградени от каменни плочи цисти, или в изсечени в скали ями. М. Георгиева спира вниманието си на гробните съоръжения - те биват обикновени гробни ями - при Рупите, Петричко, но има и случаи с по-сложна форма - с оформени стъпала отстрани и с допълнително изграждани съоръжения. По долината на Струма липсват монументални гробници, но откритият инвентар свидетелства за известно разслоение - има немалко богати погребения - например в Долна Козница и Ресилово, Кюстендилско, както и интересният златен венец и нагръдници от плоския некропол при Рупите.

Според авторката ситуацията по долината на Места е по-различна - срещат се монументални гробници под могилен насип - напр. гробницата в Хаджидимово, спадаща към т. нар. македонски тип гробници, е първата от този тип, открита в Югозападна Тракия. Гробните съоръжения тук са предимно от типа цистови гробове, а по Средна Места доминират цистовите гробове, в които са погребани воини - в Ковачевица, Дебрен и др. Откриваните в тях находки - въоръжение, сребърни съдове, пръстен, конски скелет, както е при погребението от Хаджидимово, ги доближават до вече посочените богати погребения, без все пак те да притежават всички характерни белези, за да могат да бъдат определени като такива.

В трета глава е направен детайлен обзор на познатите гробни комплекси от римската епоха в Югозападна Тракия. Мирослава Георгиева е обобщила огромен по обем материал, като същевременно прилага и непубликувани досега данни и сведения за случайни находки. Именно в тази част на дисертацията проличава дарбата ú за синтез на информация и за обогатяване на съществуващите представи чрез привличане на нови данни. Акцентът е поставен на могилните комплекси при Кочериново и Драгодан от II в. Принос на авторката са представените могилни гробни комплекси по горното течение на Брегалница. След като се спира на различните версии относно интерпретацията им - по-специално на тези, свързани с етническата им принадлежност, М. Георгиева застъпва тезата, че те по всяка вероятност са тракийски, а не пеонски.

В четвърта глава са представени гробните комплекси, като са анализирани подробно съставните им елементи - гробни съоръжения, инвентар, начин на погребване. Дисертантката представя своя класификация, съставена от седем типа и съответните им подтипове, специфични за Югозападна Тракия през разглеждания период. Първи тип включва погребенията с трупоизгаряне върху гробни площадки. С оглед на мястото, където ставала кремацията, те биват: площадки с трупоизгаряне на място и такива, при които изгарянето е извън мястото на погребение. Според оформлението на самото съоръжение пък се разделят съответно на площадки с или без маркировка. Друг тип погребения са тези с трупополаане в неоформени гробове, характерни са при могилните некрополи. Авторката очертава и времевия диапазон на проявлението им - основно през III и IV в. В тях не е открит инвентар, с изключение на съоръжението от Ракиловци, датирано в ср. на IV в. Силно разпространени са гробните ями - както при могилните, така и при плоските некрополи. Най-много техни разновидности М. Георгиева разкрива сред плоските некрополи - обикновени гробни ями; гробни ями с покритие без вътрешно оформление - биват покрити с камъни, с каменни плочи, с тегули. Важен подтип са ямите с вътрешно оформление, при които стените са облицовани с тухли, тегули, или с каменни плочи - известни в литературата като „цистови гробове“. Авторката разглежда и урните, в които са поставяни останките от кремацията, като се спира на глинените и каменни урни. Любопитно е, че почти всички каменни урни, открити досега, произхождат от района на Средна Струма - Кресна, Градешница, Сандански. Датират се през II-III в. и са свидетелство за малоазийски влияния в сепулкралната пластика. В тясна връзка с нея са и надгробните плочи, навлезли масово в погребалните практики на провинция Тракия през римската епоха. В отделен тип са обособени гробовете, изградени чрез стреховидно поставени тегули, а в последните два типа са поставени саркофазите и зиданите гробове, със съответните им подтипове - така например е акцентирано на твърде разпространените зидани гробове с плоско покритие в Пауталия и в античния град при Сандански. По-рядко срещани са зиданите гробове със сводово покритие и гробниците със сложен план - те са със солидна конструкция, едно- и многокамерни гробници, градени от тухли или камък.

Втората част на четвърта глава проследява начините на погребване в Югозападна Тракия. Представено е съотношението между основния погребален обред и гробните съоръжения в района. Според М. Георгиева в плоските некрополи на големите градски центрове доминира трупополагане, а при могилните некрополи - трупоизгаряне. Тя разглежда издигането на могилите като феномен през периода и се спира на откритите в тях находки. Централно място, поради своята импозантност и рядкост заемат колесниците. Обикновено те са полагани в ями, но има и случаи, когато са изгаряни - напр. в Голямата могила от Таринци. От Голямата могила от същото селище произхожда и интересна бронзова лампа, открита в комплект с бронзови канделабри. Отделено е внимание и на известните монетни находки, с оглед на факта, че именно нумизматичният материал се явява най-сигурно датиращ за останалите находки. През II в. се срещат предимно сребърни и бронзови монети - от Драгодан, Бобошево, Невестино и Кочериново. Най-голямо е количеството монети, произхождащи от IV в.

Несъмнено най-масовият материал е керамиката,

акцентирано е на еднодръжните стомни с крушовидно тяло от комплексите при Невестино, Кочериново и Драгодан от II в., използвани вероятно за възлияния. С такава цел според М. Георгиева са използвани и керносите. Отделено е внимание и на балсамариите, стъклените и бронзовите съдове - кани, ойнохоета, патери, подноси и др. В някои гробове са поставяни и медицински инструменти и комплекти - напр. при Кочериново и Драгодан, авторката предполага, че в тях са погребани знатни граждани, по всяка вероятност лечители. Рядко срещани дарове са статуетките от мрамор и алабастър - известна е статуетка на орел от крайградския некропол на Пауталия, а от селището при Рупите произхождат теракотени фигурки на божества и животни. Любопитен е също бронзовият жезъл от късноримски гроб на Сандански некропол.

В заключението са изложени в синтезиран вид изводите за погребалните практики в Югозападна Тракия, като е подчертана приемствеността с предходната епоха, както и спецификите и настъпилите промени през римския императорски период. В каталога към дисертацията са включени 203 находки, представени по типологичен признак.

Принос на авторката е съвестното събиране и систематизиране на известния материал, свързан с погребалните практи в района. Най-важна е обаче, типологическата ú класификация на гробните съоръжения в Югозападна Тракия, в която погребалният инвентар е представен изчерпателно и по групи. Чрез таблици е изобразено съотношението между начина на погребване и гробните съоръжения, както и динамиката на промените, настъпили през разглеждания период.

На 25.06.2009 г. Специализираният съвет по стара и средновековна история, археология и етнография при ВАК присъди на кандидата степента „доктор“.

Ангел Ангелов. Църковна архитектура и живопис XVI - първата половина на XVII век в Западна България

Настоящата дисертация включва увод, четири глави, заключение и приложения, с общ обем от 323 страници.

Първа глава представя целите и характера на изследването. Сред главните цели изпъква анализът на основните типове църкви и тяхното райониране, както и опитът за създаване на типология на еднокорабните църкви с полуцилиндричен свод, които са най-характерни за периода. В нея са очертани хронологическите рамки, разкриващи разцвета на българската монументална архитектура, а териториалният й обхват е наложен от самите паметници. В проучването не са включени католическите паметници, нито мелнишките църкви, които имат средновековен произход, а през разглеждания период са само реконструирани.

Във втора глава А. Ангелов представя историографията по темата и разграничава два основни периода в развитието ú - до 1944 и следвоенен период - до днес. За първия период е специфично, че изследванията са посветени предимно на теми, свързани с устройството на българската църква и на Охридската архиепископия като институции, без да се търси по-сериозен анализ на конкретните паметници. През следвоенния период се усилва интересът към паметниците на монументалната архитекутура и живопис. Най-голяма пълнота темата постига през последните 20 години с появата на обобщаващи изследвания върху християнската иконография на Г. Мийе, Ш. Дил, А. Грабар, Л. Мавродинова.

В трета глава авторът представя локалните особености на църковната архитектура през XVI-XVII в. Характерно за късносредновековното стройтелство е, че сградите са със скромни размери и намалена височина, често вътрешните зидове на църквите са обхващани с дебел кожух от ломени камъни на хоросанова спойка. Според архитектурния тип тук се срещат два основни вида църкви - еднокорабни с полуцилиндричен свод и триконхални (църкви с певници). При това според А. Ангелов се наблюдава известна районираност в разпространението им - например на север от София доминира първият вид. Той разглежда спецификите на еднокорабните църкви с полуцилиндричен свод, проследява зараждането на формата и чертите ú през XVI-XVII в., като привежда за пример сградите на „Св. Петка“ в Балша, „Св. Богородица“ в Прибой и други. При част от църквите наосът е разчупен посредством пиластри, образуващи вътрешни арки (аркосолии). Последните са правени най-често от тухли, използвани масово и за сводовите конструкции през XVI в. Интересен феномен според автора е умишленото зазиждане на долната част на апсидата и използването ú за олтарна маса - напр. в „Св. Архангел Михаил“ в Сапарево.

Отделен раздел е посветен на еднокорабните триконхиални църкви с полуцилиндричен свод. А. Ангелов приема утвърденото вече за тях наименование „църкви с певници“, тъй като северната и южната им конхи служели за място за хористите по време на литургия. Анализира храмовете „Св. Никола“ в София, „Св. Теодор Тирон“ в Студена, „Св. Георги“ в Чепърлянци и откроява липсата на диаконион при този тип храмове. Любопитно е, че през XV в. една от най-разпространените средновековни форми - тази на кръстокуполната църква почти изчезва, такива храмове в българските земи започват да се строят отново доста късно - например църквата „Св. Архангели Михаил и Гаврил“ в Трън според ктиторския ú надпис е чак от 1643 г. Две църкви в Югозападна България - църквата в Роженския манастир и църквата в Добърско пък са представители на псевдобазиликите.

В следващ раздел авторът предлага детайлна типология на еднокорабните църкви в Западна България през XVI-XVII в. На базата на архитектурните характеристики разграничава три основни типа - еднокорабни църкви с полуцилиндричен свод и аркосолии; еднокорабни църкви с полуцилиндричен свод, аркосолии и дълги анти и еднокорабни триконхални църкви. В изброените типове са очертани по няколко подтипа. През разглеждания период преобладават еднокорабните църкви с полуцилиндричен свод, а от вт. половина на XVI в. се появяват първите църкви с певници, чрез добавяне на конхи. Авторът застъпва виждането, че те не копират атонските католикони, отнасящи се към поранен исторически период. Произходът им остава все още неясен, те не са характерни и за съседна Сърбия и

Македония. А. Ангелов издига хипотезата, че най-вероятно църквите с певници са свързани с традициите в Южна Албания.

Четвърта глава е посветена на църковната живопис в Западна България през разглеждания период. За нея е характерно опростяването на пищната византийска декорация, тъй като малките обеми на храмовете не позволявали разгръщането ѝ. Сред типичните елементи е декоративен цокъл, върху който стъпват процесиите на правите светци - в Западна България често се среща мотив, наподобяващ завеса, а от края на XVI в. се появява иновация - начупени разноцветни вертикални линии. През следващото столетие пък навлизат зигзагообразни линии, изпълнени в син и червен цвят. Особено внимание авторът отделя на декорацията на олтара. Централните теми в него са изобразени в медальони - Благовещение и Въплъщение на Бога Слово. Интерес предизвиква и анализът на текстовете от свитъците на Отците - върху тях местните зографи изписвали възгласи или откъси от молитви. Авторът изтъква смесването на елементи от различни църковно-йерархични чинове, както и възраждането на вече остарели иконографски модели. Няколко иконографски варианта се забелязват при изобразяването на сцената Христос в гроба - в ранните паметницзи като „Св. Параскева“ в Радибош и „Св. Теодор Тирон“ в Студена Христос е гол до кръста, положен в саркофаг, на фона на разпятието и оръдието за мъчения, през XVII в. обаче, сцената е опростена и схематизирана. Честа практика в храмовите декорации в Западна България е изобразяването на евхаристията на втория регистър в апсидата, а в конхата на апсидата е зографисвана Богородица - най-често в синя туника и червен мафорий.

А. Ангелов проследява промените, настъпили през XV-XVI в. и опитите на зографите да преосмислят по нов начин мястото на станалите традиционни сцени в общия иконографски замисъл. През разглеждания период започва да се отделя важно място на образите на монаси, отшелници и лечители - особено на Иван Рилски и последователите му. Авторът се спира на изографисването на големите празници в горните зони на наоса. Специфично за техниките от XVII в., е че разказът се развива в непрекъснат фриз и краят на една композиция поражда следващата. Разкрита е и ролята на светогорските манастири в оформянето на култа и най-вече в налагането на канони при изобразяването на Богородица. Тази иконография на Девата е бързо усвоена и в западните български земи. От чудесата най-често е изобразявано възкресението на Лазар, някои местни специфики се виждат в сцената - Влизане в Йерусалим - в нея личи известно опростяване, при което фигурите на участниците са редуцирани. В разглеждания район съществуват три групи изображения на сцената Слизане на Христос в Ада - „десцезус тип“, „анастазус тип“ и схема, комбинираща двата типа. А. Ангелов отделя специално внимание на цикъла със Страстите Христови, представени в църквите от Западна България. Една от основните сцени - евхаристийната - тук е разположена в близост до олтара. Особено любопитни в случая са Еленицкия манастир и манастирът „Пророк Илия“ в Бобошево, където пророк Йоан е изобразен легнал върху трапезата. На Балканите тази тема е нова и прониква от Атонските манастири, където зографите пък я заимстват от фреска на Леонардо Давинчи.

Интересни новости според дисертанта се забелязват и в трактовката на сцената „Предателството на Юда“ в разглеждания регион - никъде той не е нарисуван да целува учителя си, само го прегръща, има нови елементи в костюмите и въоръжението на героите в сцената. Интересни иновации търпи и сцената „Съдът на Пилат“ - особено любопитно е разположението на персонажите - за разлика от атонските манастири, където Христос е изобразяван вдясно от Пилат, тук той е нарисуван вляво. Сравнително рядко са изобразявани разкаянието и смъртта на Юда, като някъде дори те са обединени - напр. в Илиенския манастир и в „Св. Теодор Тирон“ в Бобошево, за които авторът смята, че има безспорни гръцки влияния в иконографското представяне. Схематизиране се забелязва и при изобразяване на сцената „Пътят към Голгота“, тук българските образци не следват дори утвърдените византийски такива, не е изобразена Богородица, Йоан и плачещите жени, а само главните персонажи. С това според автора те се доближават по-скоро до Атонските манастирски католикони, чиийто концепции следват плътно. Българските паметници предлагат два типа на сцената „Оплакването на Христос“ - тялото е изобразено загърнато в саван и следва образци от палеологовата епоха.

Последна, пета глава е посветена на преглед на съществуващите иконографски школи в живописта през XVI-XVII в. на Балканите и влиянието им в западнобългарските земи. По това време са силни както влиянията на зографите от големите центрове в Атон, Метеора и Янина, така и на митрополитските средища като Мелник, Несебър, Търново и София. В Западна България доминира влиянието на провинциалните гръцки ателиета, в атонските манастири по това време се събират зографи от целия балкански полуостров, които завърнали се по домовете си разпространяват придобитите знания и техники. Силно е влиянието и на център като София - тук се появява зографско ателие ок. средата/ втората половина на XVI в., начело с Пимен Зограф, продукцията му се изнася в съседните страни, но от 30-40-те г. на XVII в. то преживява криза и запада.

Заключението откроява настъпилите през XVI-XVII в. промени в храмовата декорация, външните влияния и начините им на приемане и синтез. Принос на настоящия труд е въвеждането в научно обръщение на редица непубликувани паметници на монументалното християнско строителство. Предложена е подробна типология на еднокорабните храмове с полуцилиндричен свод, разкрито е и влиянието на съседна Сърбия и Гърция върху каноните на монументалната живопис. Направен е опит за дефиниране ролята на софийското зографско ателие - неговия зародиш, черти и импулси на влияние.

На 21.05.2009 г. Специализираният съвет по стара и средновековна история, археология и етнография при ВАК присъди на кандидата степента „доктор“.

Мария Узунова